

СВІТОВИЙ БЕСТСЕЛЕР

ВИБІР

Свобода полягає в тому,
аби прийняти все, що сталося.

Едіт Егер

Dr. Edith Eva Eger
with Esmé Schwall Weigand

The Choice

Embrace the Possible

Scribner / New York / 2017

Док. Едіт Іва Егер
у співавторстві з Есме Шволл Вайганд

Вибір

Прийняти можливе

*Переклала з англійської
Христина Радченко*

книголав / Київ / 2022

УДК 821.111(73)06-31
Е28

Літературно-художнє видання
Серія «Полиця бестселер» заснована 2017 року

Егер, Едіт Іва
Е28 Вибір: прийняти можливе / пер. з англ. Христина Радченко. — Київ : Книголав, 2022. — 400 с. — (Серія «Полиця бестселер»).

ISBN ISBN 978-617-8012-28-1

У 1945 році, звільняючи концтабір, американські військові знайшли в гущі трупів ще зовсім юну Едіт ледь живою. На її долю випало чимало нелюдських випробувань: її батьків та родичів вбили в Аушвіці, а сама вона разом із сестрою змушена була пережити не один табір та марш смерті. Сьогодні, у дев'яносто років, Едіт — відома психотерапевтка та спікерка, що спеціалізується на лікуванні пацієнтів, які страждають на посттравматичні розлади. Історією власного життя та на професійній практиці авторка демонструє, як звільнення від травм, горя і страху стає можливим, коли ми стикаємося зі своїми стражданнями й робимо вибір на користь зцілення. «Вибір» — це більше, ніж просто мемуари. Це дослідження того, як нас можуть ув'язнити власні страхи, травми та відчуття провини і як нам у такій ситуації знайти ключ до свободи.

УДК 821.111(73)06-31

Перекладачка *Христина Радченко*
Літературна редакторка *Катерина Бабкіна*
Коректорка *Дарія Пугач*
Дизайн обкладинки *Two Associates*
Верстальниця *Катерина Воевська*
Випускова редакторка *Олена Пархомець*
Відповідальний за випуск *Сергій Клейменов*

knigolove.ua · facebook.com/knygolove · instagram.com/knygolove
sayhello@knigolove.ua

Увага! Книга містить сцени насилля. Рекомендовано для читачів віком 18+.

Усі права застережено. Жодна частина цього видання не може бути відтворена у будь-якій формі й будь-якими засобами без попереднього письмового дозволу власника авторських прав.

Copyright © 2017 by Dr. Edith Eger
Cover images © Getty Images

© Христина Радченко, переклад з англійської, 2020

ISBN 978-617-8012-28-1

© ТОВ «КНИГОЛАВ», 2020

ВИБІР

Імена та описи героїв були змінені, зокрема моїх пацієнтів, а деякі образи є збірними.

*Присвячується п'яти поколінням моєї родини:
моєму батькові Лайошу, який навчив мене сміятися;
моїй мамі Ілоні, яка допомогла мені знайти потрібне всередині;
моїм чудовим і неймовірним сестрам Магді та Кларі;
моїм дітям: Маріанні, Одрі та Джонові;
та їхнім дітям: Ліндсі, Джордану, Рейчел, Девіду та Ешлі;
та дітям їхніх дітей: Сіласові, Грехему та Хейл*

ПЕРЕДМОВА

від Філіпа Зімбардо, доктора філософії

Психолог та почесний професор Стенфордського університету, Філ Зімбардо — автор відомого стенфордського тюремного експерименту (1971) та багатьох визначних книг, серед яких бестселер New York Times, та переможець Книжкової премії ім. Вільяма Джеймса у категорії найкращої книги на тему психології «Ефект Люцифера: Чому хороші люди чинять зло» (2007). Він також є засновником та президентом організації Heroic Imagination Project.

Одного разу навесні на запрошення головного психіатра ВМС США Едіт Іва Егер ступила на борт винищувача без ілюмінаторів, що попрямував до одного з найбільших військових кораблів у світі — американського авіаносця «Німіц», який базувався біля берегів Каліфорнії. Літак раптово знизився перед крихітною півторастаметровою злітно-посадковою смугою та приземлився зі струсом, бо його хвостовик зачепився за аерофінішер, що не дає літакові впасти в океан. Докторку Егер, що була єдиною жінкою на кораблі, представили в капітанській каюті. З якою місією вона прибула? Вона мала навчити п'ять тисяч юних військових моряків давати собі раду зі скрутою, травмою та хаосом війни. Незліченну кількість разів докторка Егер була клінічною експерткою, яку запрошували, аби лікувати солдатів, зокрема спецпризначенців, що потерпають від посттравматичного стресового розладу та травм мозку. Як ця тендітна старенька може допомагати такій чималій кількості військових лікувати внутрішні наслідки жорстокої війни? Ще до того, як відбулося моє особисте знайомство з докторкою Егер, я зателефонував їй, аби запросити її прочитати гостьову лекцію у Стенфорді в рамках мого курсу «Психологія управління розумом». Через її вік та акцент я уявляв собі стару як світ *babushka* з хусточкою на голові, зав'язаною під підборіддям. Та щойно вона звернулася до моїх студентів, я побачив її цілющу силу. Вона сяяла своєю променистою усмішкою, блискучими сережками та яскравим золотим

волоссям і з голови до ніг, як мені згодом сказала дружина, була вбрана у «Шанель». Жахливі та болісні історії виживання в нацистських таборах смерті вона розповідала оптимістично та енергійно, з гумором, з поставою та сердечністю, яку я можу змалювати як чисте світло. У житті докторки Егер було чимало темних часів. У підлітковому віці вона була ув'язненою в Аушвіці. Попри катування, голод та постійну загрозу знищення, вона зберегла розумову та душевну свободу. Жахіття, що випали їй на долю, не зламали жінку — вони заохотили її та загартували. Насправді мудрість Егер походить з глибини найбільш руйнівних епізодів її життя. Вона спроможна сприяти зціленню інших, бо колись сама подолала шлях від травми до перемоги над нею. Вона усвідомила, що може використати власний досвід людської жорстокості, аби розкрити можливості інших — від військових, на кшталт тих, що перебували на борту американського авіаносця «Німіц», до пар, що намагаються повернути колишню близькість; від тих, хто пережив знецінення чи насилля, до тих, хто страждає від залежності чи хвороби; від тих, хто втратив кохану людину, до тих, хто втратив надію. І всіх нас, хто кожного дня нашого життя потерпає від розчарувань та складнощів, її послання надихає зробити власний вибір, аби звільнитися від страждання та знайти своє внутрішнє саяво.

Коли вона завершила свою промову, всі мої триста студентів і студенток підхопилися зі своїх місць та вибухнули оваціями.

Щонайменше сто юнаків та дівчат заповнили сцену, чекаючи на свою чергу подякувати й обійняти цю дивовижну жінку. За всі десятиліття моєї викладацької діяльності я ще жодного разу не бачив такого захоплення серед студентства.

Упродовж двадцяти років наших з Еді спільних лекцій та подорожей я встиг звикнути до такого відгуку від аудиторії з будь-якого куточку світу, до кого б вона не зверталася. Я всюди спостерігав це знову і знову — від Флінту в штаті Мічиган, де на конференції Круглого столу героїв ми виступали перед групою молоді міста, що намагається подолати бідність, п'ятдесятивідсоткове безробіття та поширення расових конфліктів, до Будапешта, столиці Угорщини — міста, у якому загинули багато родичів Еді, — де ми зверталися до сотень людей, що намагаються відновити його та себе після руйнівного минулого — і

щоразу люди змінюються в присутності Еді.

У своїй книзі докторка Егер переплітає історії трансформацій своїх пацієнтів з власними невитравними історіями виживання в Аушвіці. Історія її виживання така ж напружена та драматична, як і будь-які інші, але є в ній дещо, що змушує мене пристрасно ділитися нею зі світом — а саме той факт, що Еді використовує свій досвід, аби допомагати багатьом відкривати власну справжню свободу. Саме тому її книга — це дещо більше, ніж чергові мемуари про Голокост, хоча всі вони важливі для збереження та поширення пам'яті про минуле. Її мета — допомогти кожному та кожній з нас звільнитися з в'язниці власного розуму. Всі ми ментально ув'язнені в той чи інший спосіб, а місія Еді — сприяти тому, аби ми усвідомили, що так само, як ми можемо самі себе ув'язнювати, ми здатні й визволити себе.

Коли Еді оголошують молодій публіці, її часто представляють як «Анну Франк, яка не померла», бо й Еді, й Анна обидві виховувалися в схожих умовах та були одного віку, коли їх було депортовано до таборів. Попри жорстокість та переслідування, через які їм довелося пройти, обидві юні дівчини зберегли невинність та співчуття, що дарує віру у фундаментальну доброту людської істоти. Як відомо, коли Анна Франк писала свій щоденник, вона ще не зазнала жахів таборів, тому історії Еді як вцілілої та клінічної терапевтки (і прабабусі!) особливо зворушливі та переконливі.

Книга докторки Егер, як і більшість найвизначніших книг про Голокост, розкриває водночас і темний бік зла, і незламну силу духу людини, що дивиться злу в обличчя. Але це ще не все. Можливо, найкраще буде порівняти книгу Еді з іще одними мемуарами про Шоа — блискучою класикою Віктора Франкла «Людина в пошуках справжнього сенсу». Доробок докторки Егер має таку ж глибину та ґрунтовне розуміння людської сутності, як і Франкловий, але вона додає тепла та щирості клінічної практики довжиною в життя. Віктор Франкл писав про психологію в'язнів, що перебували разом із ним в Аушвіці. Докторка Егер пропонує нам психологію свободи.

У своїй роботі я тривалий час вивчав психологічне підґрунтя негативних форм соціального впливу. Я намагався збагнути механізми, за допомогою яких ми пристосовуємося, підкорюємось та залишаємося в певних обставинах, коли мир та справедливість

можуть мати місце лише за умови, що ми оберемо інший шлях — шлях героїчних вчинків. Еді допомогла мені усвідомити, що героїзм не є прерогативою винятково тих, котрі здатні на неймовірні подвиги та імпульсивні ризикові вчинки, хоча вона сама робила й те, й інше. Героїзм — це більше про спосіб мислення чи сукупність власних особистих та соціальних навичок. Це спосіб існування. Це особливий погляд на себе. Героїзм вимагає від нас ефективних дій під час вирішальних поворотів у житті, активного опору несправедливості чи дій, спрямованих на те, щоби змінювати світ на краще. Героїзм вимагає неймовірної моральної мужності. Всередині кожної людини — герой чи героїня, що чекає на вираження. Ми всі — у процесі навчання героїзму. Наша школа — це життя, рутинні обставини, що запрошують нас практикувати навички героїзму: здійснювати щоденні добрі вчинки, випромінювати співчуття, починаючи зі співчуття до себе, виявляти найкраще в собі та інших, підтримувати любов, навіть у найскладніших стосунках, святкувати та тренувати силу нашої ментальної свободи. Еді — двічі героїня, тому що вона навчає нас, як створювати та розвивати змістовні та тривалі зміни у собі, у взаєминах, у всьому світі.

Два роки тому ми з Еді подорожували до Будапешта, міста, у якому жила її сестра, коли нацисти почали депортацію угорських євреїв. Ми відвідали синагогу, оглянули меморіал Голокосту у внутрішньому дворіку та фотографії воєнних та повоєнних часів, що прикрашали стіни. Побачили «Взуття на річці Дунай» — меморіал на честь людей, зокрема деяких родичів Еді, вбитих солдатами з партії «Стрілохрест» упродовж Другої світової. Людям було наказано стати на набережній та зняти черевики, після чого їх було розстріляно, їхні тіла впали у воду та були віднесені течією. Минуле можна було відчувати на дотик. Упродовж дня Еді ставала усе тихішою. Я почав сумніватися, чи не буде їй надто складно звертатися до шестиста слухачів та слухачок того вечора, після емоційної прогулянки, яка, певно, розворушила її болісні спогади. Але коли вона піднялася на сцену, вона не розпочала розмову з історій про травму та жахіття, які наша екскурсія зробила знову надто реальними для неї. Вона почала з історії про доброту, про героїчні вчинки, які, як вона нам нагадала, стаються щодня, навіть у пеклі. «Чи це не дивовижно? — сказала вона. — Найгірше виявляє в

нас найкраще». Наприкінці промови, яку вона за традицією завершила балетним високим махом ногою, Еді закликала всіх: «Ну добре, а тепер всі танцюймо!». Зал підхопився водночас. Сотні людей вибігли на сцену. Музики не було. Але ми танцювали. Ми танцювали, і співали, і сміялися, і обіймалися, щиро святкуючи життя.

Докторка Егер — одна з небагатьох, хто пережив Голокост та сьогодні з перших вуст може свідчити про жахіття концентраційних таборів. Її книга оповідає про пекельні та травматичні події, внаслідок яких упродовж та після війни довелося потерпати їй та іншим вцілілим. Це також і універсальне послання про надію та можливості для всіх, хто намагається звільнитися від болю та страждань. Читачі та читачки, що перебувають у полоні нещасливого шлюбу, чи деструктивної родини, чи роботи, яку ненавидять, чи за колючим дротом переконань, якими себе обмежують, у пастці яких застряг їхній розум, дізнаються з цієї книги, що вони в змозі обрати радість та свободу незалежно від обставин.

«Вибір» — неймовірна хроніка героїзму та одужання, стійкості та співчуття, виживання з гідністю, ментальною силою та неймовірним моральним духом. Усі ми можемо навчитися зціляти власне життя з тих натхненних випадків, про які розповідає докторка Егер, та з її особистої історії становлення.

Сан-Франциско, штат Каліфорнія
Січень 2017 року

ЧАСТИНА ПЕРША

В'ЯЗНИЦЯ

ВСТУП

Я ув'язнювала свою таємницю, а моя таємниця ув'язнювала мене

Мені не було відомо про заряджений пістолет, що ховався під його сорочкою, але щойно капітан Джейсон Фуллер увійшов до мого кабінету в Ель-Пасо літнього дня 1989 року, все всередині в мене напружилось, а шию під потилицею ніби щось ужалило. Війна навчила мене відчувати небезпеку раніше, ніж я могла пояснити, чому мені моторошно.

Джейсон був високий, мав худорляву атлетичну будову, але його тіло було таке жорстке, що радше нагадувало дерево, ніж плоть. Його блакитні очі здавалися відстороненими, а щелепа — скам'янілою, і він не заговорив — або не зміг заговорити. Я вказала йому на білий диван у своєму кабінеті. Він усівся струнко, втиснувши кулаки в коліна.

Джейсона я раніше не бачила й не мала гадки, що було причиною його кататонічного¹ стану. Його тіло було на відстані простягнутої руки, а тугу можна було відчутти мало не на дотик, і водночас він перебував десь дуже далеко, загублений. Він, здавалося, навіть не помічав моєї сріблястої пуделихи Тесс, що стояла біля столу, зосереджена, ніби ще одна жива статуя в кімнаті.

Я глибоко вдихнула, міркуючи, з чого б розпочати. Часом на початку першого сеансу я відрекомендовуюся та розповідаю щось про себе, підступаюся потроху. В інших випадках я перестрибую одразу до виявлення та дослідження почуттів, що привели пацієнта чи пацієнтку до мого кабінету. З Джейсоном я відчула, що вкрай важливо не приголомшити його завеликим об'ємом інформації та не просити відкритися надто швидко. Він був абсолютно замкнений. Я мала знайти спосіб дати йому відчутти себе в безпеці та дозволити ризикнути, аби відкрити мені те невідоме, що він так щільно тримав усередині. Також я мала взяти до уваги знаки, якими мій організм попереджав мене, але водночас не дозволити цьому передчуттю небезпеки пригнітити мою здатність допомогти.

— Чим я можу бути вам корисною? — запитала я.

Він не відповів. Навіть не кліпнув. Він нагадував мені одного героя з міфів чи казок, що його перетворили на камінь. Які магічні слова могли б звільнити його від цих чарів?

— Чому саме тепер? — запитала я. То була моя таємна зброя.

Запитання, котре я зазвичай ставила пацієнтам та пацієнткам під час першого візиту. Я мала з'ясувати, що мотивує їх до змін. Чому саме сьогодні вони воліють розпочати працювати зі мною? Чим сьогодні інакше від учора чи будь-якого дня минулого тижня або року? Чим сьогодні відрізняється від завтра? Часом нас штовхає наш біль, а часом нас тягнуть наші сподівання. Відповідь на запитання «Чому саме зараз?» — це не лише відповідь на запитання, це відповідь на все. Одне його око смикнулося та на мить заплющилось. Але він нічого не вимовив.

— Скажіть, чому ви тут? — я знову запросила його до розмови.

Але він нічого не сказав.

Крізь моє тіло хвилю прокотилося відчуття непевності та усвідомлення, що ми перебуваємо на мінливому та вирішальному перехресті: двоє людей віч-на-віч, обидвоє вразливі, обидвоє йдуть на ризик, намагаючись відкрити свою тугу та знайти її коріння. Джейсон прийшов не за направленням. З'ясувалося, що він потрапив до мого кабінету самохіть. Та зі свого клінічного й особистого досвіду я знаю, що навіть коли хтось самотійно вирішує лікуватися, він чи вона можуть залишатися здушеними ще впродовж років.

Зважаючи на серйозні видимі симптоми, якби я не досягла успіху, намагаючись привести його до тями, єдиною альтернативою лишилося б перенаправити його до мого колеги, головного психіатра Військового медичного центру ім. Вільяма Бомонта, де я проходила докторантуру. Доктор Гарольд Колмер діагностував би Джейсонові кататонію, госпіталізував би його та, ймовірно, призначив би якісь психотропні препарати на кшталт галдолу. Я уявила Джейсона в лікарняній сорочці: його очі такі ж скляні, а його тіло, зараз напружене, — змучене спазмами м'язів, які часто стаються від ліків, що їх призначають, аби вгамувати психоз.

Я цілком покладаюся на професійність своїх колег-психіатрів і вдячна їм за медикаментозне лікування, за допомогою якого вони рятують життя. Але я воліла б не вдаватися негайно до госпіталізації, якщо

існує хоча б єдиний шанс вдалого терапевтичного втручання. Я боялася, якщо порекомендую Джейсонові госпіталізацію та лікування препаратами, не розглянувши спочатку інші варіанти, він змінить один стан оніміння на інший, а його заціпенілі кінцівки почнуть мимовільно ворухитися через дискінезію — такий собі некоординований танок повторюваних тиків і рухів, коли нервова система подає сигнали тілу без дозволу мозку. Його біль, чим би він не був спричинений, можна приглушити ліками, але вони не вирішать проблему. Він почуватиметься ліпше або відчуватиме біль слабше — ми часто плутаємо це з поліпшенням, — але не буде вилікуваний. «То що ж тепер?» — гадала я собі, поки спливали важкі хвилини, коли Джейсон скам'яніло сидів на моєму дивані — за власним бажанням, але все одно ув'язнений. У мене була лише одна година. Одна можливість. Чи зможу я розворушити його? Чи зможу допомогти йому відмовитися від його наміру до насилля, який я відчувала так само виразно, як і подув від кондиціонера на своїй шкірі? Чи зможу допомогти йому усвідомити, що яке б то не було лихо та біль, він уже тримає в руках ключ до власної свободи? Я не могла тоді знати, що коли б я не достукалася до Джейсона того самого дня, на нього чекала б доля, значно гірша за шпитальну палату — справжня в'язниця, можливо, навіть камера смертників. Я знала лише, що маю спробувати.

Спостерігаючи за Джейсоном, я раптом зрозуміла, що марно намагатися пробитися до нього мовою почуттів; краще спробую мову, зрозумілу та добре знайому військовому. Віддаватиму накази. Я усвідомлювала, що існує єдиний варіант розблокувати його — змусити його кров рухатися у тілі.

— Ми йдемо на прогулянку, — сказала я. Не спитала. Віддала наказ. — Капітане, відведемо Тесс до парку. Негайно.

На мить Джейсон здався переляканим. Якось невідома жіночка говорить до нього з угорським акцентом, каже йому, що робити. Я ніби бачила, як він озирається, гадаючи: «Як мені звідси вшитися?». Але він був солдатом. Він підвівся.

— Так, мем, — сказав він. — Так, мем.

Незабаром я віднайшла першопричину Джейсонової травми, а він

дізнався, що ми маємо чимало спільного, незважаючи на очевидну різницю між нами. Ми обидвоє зазнали насилля. І ми обоє добре знали, як це — бути здушеними. Я так само жила із внутрішньою раною, так само глибоко ховала журбу й упродовж багатьох років не могла говорити про неї, зовсім, ні з ким.

Моє минуле досі переслідує мене: щоразу, коли я чую сирени, або важкі кроки, або чоловіків, які горланять, мене охоплює тривога та запаморочення. Згодом я дізналася, що це і є травма: майже постійне внутрішнє відчуття, ніби щось не так або дещо жахливе має от-от статися, несвідомий страх, що відгукується в моєму тілі, наказує бігти, знайти укриття, сховатися від небезпеки, що оточила мене з усіх боків. Моя травма все ще може повстати навіть від пересічних речей.

Раптовий погляд чи насичений запах здатні перенести мене у минуле. На той день, коли я вперше зустріла Джейсона, минуло вже понад тридцять років від мого звільнення з концентраційного табору, куди я потрапила під час Голокосту. На сьогодні — вже понад сімдесят. Те, що сталося, неможливо ні забути, ні змінити. Та з часом я навчилася вибирати, як реагувати на минуле. Я можу почуватися знедоленою або сповненою надії, в депресії або щасливою. Ми завжди маємо вибір та можливість контролю. *Я — тут і зараз.* Я навчилася заспокоювати себе, знову і знову, доки паніка не починає вгамовуватися.

Коли щось бентежить тебе чи спричиняє тривогу, здоровий глузд каже: просто не дивись на це. Не загострюй на цьому увагу. Не йди туди. Тож ми тікаємо від травм і негараздів минулого та від неприємностей і конфліктів теперішнього. Значну частину свого дорослого життя я вважала, ніби можу жити, лише замкнувши своє страшне минуле якнайглибше. У перші роки імміграції в Балтиморі у 1950-х я навіть не знала, як вимовляти «Аушвіц» англійською. Не те щоб я дуже хотіла розповідати про своє перебування там, навіть коли б мала змогу. Я не прагнула співчуття. Я взагалі не хотіла, аби хто-небудь знав.

Я лише хотіла бути дурнем як і². Розмовляти англійською без акценту. Сховатися від минулого. Я прагнула стати своєю, боялася, що минуле може поглинути мене, тому щосили працювала над тим, аби тримати свій біль усередині. Тоді я ще не знала, що своїм мовчанням та прагненням прийняття через страх я лише намагалася втекти від

минулого. Що коли я не дивилася собі та своєму минулому в обличчя, я все одно не була вільною. Я ув'язнювала свою таємницю, а моя таємниця ув'язнювала мене.

Кататонічний капітан, що нерухомо сидів на моєму дивані, нагадав мені, про що я колись дізналася: коли ми ховаємо наші таємниці та історії якнайглибше, вони стають нашою травмою, нашою в'язницею. Ми не зменшуємо наш біль, навпаки — відмовляючись від можливості його прийняти, ми зводимо собі цегляні мури та сталеві паркани. Коли ми не дозволяємо собі журитися за втраченим, не лікуємо ран, не засмучуємося через зневіру, ми дозволяємо їм лишатися в нашому житті. Свобода полягає в тому, аби прийняти все, що сталося. Свобода — це мати мужність зруйнувати в'язницю, цеглину за цеглиною.

* * *

Боюся, погані речі стаються з усіма. І ми не можемо цьому зарадити. Подивіться у своє свідоцтво про народження — невже там написано, що життя буде легким? Авжеж ні. Але чимало з нас застрягли у своїй травмі та тузі без можливості жити на повну. Саме це ми можемо змінити.

Нещодавно, чекаючи на свій рейс додому до Сан-Дієго в міжнародному аеропорту Кеннеді, я сиділа та спостерігала за обличчями незнайомих людей, що проходили повз. Мене глибоко вразило те, що я побачила. Нудьгу, злість, напруження, бентегу, замішання, безсилля, зневіру, печаль і — що лякає найбільше — порожнечу. Так мало радості та сміху навколо — мене це неабияк засмутило. Навіть найтемніші моменти нашого життя дають нам можливість сподіватися, тішитися та радіти життю. Будь-який прояв життя — це все одно життя. Яким би воно не було болісним чи сповненим стресу. Чому ми так часто маємо докладати зусиль, аби відчувати себе живими, або відмовляємо собі в тому, аби жити на повну? Чому так складно оживити своє життя?

Якби ви поцікавилися в мене, який діагноз серед моїх пацієнтів найпоширеніший, то я б не сказала, що це депресія чи посттравматичний стресовий розлад, хоча це й були часті випадки серед тих людей, яких я знала, любила, яким допомагала звільнитися. Ні, я б сказала, що це зголоднілість. Ми зголоднілі за визнанням,

увагою, любов'ю. Зголоднілі за свободою прийняти життя та пізнати себе й бути самими собою.

Завдяки власному пошуку свободи та рокам досвіду ліцензованої клінічної психологині я впевнена, що страждають усі. Але не обов'язково в ролі жертви. Існує різниця між тим, аби бути в ролі жертви та зазнавати насилля. Скоріше за все, ми всі в той чи інший спосіб зазнавали насилля. У якийсь спосіб ми зазнавали страждань, лиха чи образ через обставини, людей або установи, на які не мали впливу. Таке життя. Це насилля. Воно приходить ззовні. Сусідський покидьок, начальник, що лютує, партнер, що ображає, коханець, що зраджує, закон, що зневажає, нещасний випадок, що призводить до лікарні.

Роль жертви, навпаки, йде зсередини. Ніхто не може зробити з вас жертву, крім вас самих. Ми стаємо жертвою не тоді, коли з нами щось стається, але коли ми самі обираємо триматися за кривду. Ми формуємо розум жертви — коли наш спосіб мислення та існування стає жорстким, звинувачувальним, песимістичним, застряглим у минулому, нездатним відпускати, каральним, виходить за межі здорового глузду. Обираючи ув'язнення в ролі жертви, ми стаємо своїми ж тюремниками й тюремницями.

Хочу дещо дуже чітко пояснити. Коли я говорю про жертв та вцілілих, я не засуджую жертв — чимало з них не отримали жодного шансу. Я не можу звинуватити тих, кого відправили прямо до газової камери, або тих, хто помер на своїй койці, і тих, хто потрапив за огорожу з електричного колючого дроту. Я сумую за всіма, кого прирекли на насилля та знищення. Я живу, аби допомогти іншим віднайти свої можливості та мужність, зазирнувши в обличчя своєму лиху.

Також хочу зазначити, що немає ніякої ієрархії страждань. Ніщо не робить мій біль меншим або більшим за ваш. Немає шкали, на якій ми можемо встановити умовну важливість туги однієї людини порівняно з тугою іншої. Люди кажуть мені: «Зараз у мене тяжкі часи, але я не маю права скаржитися, бо це ж *не Аушвіц*». Таке порівняння призводить до применшення та знецінення власних страждань. Ми маємо цілком і повністю приймати те, що з нами сталося та відбувається зараз, аби мати змогу зцілитися й розквітати. Якщо ми применшуємо наш біль або караємо себе за почуття розгубленості,

ізолюваності чи страху через зміни в нашому житті, якими б незначними ці труднощі не здавалися іншим, ми обираємо роль жертви. Ми не бачимо вибору, що постає перед нами. Ми засуджуємо себе. Я не хочу, аби ви, почувши мою історію, сказали: «Мої страждання менш вагомі». Я хочу, аби ви почули мою історію та сказали: «Якщо їй вдалося зцілитися, то я зможу також».

Одного ранку я приймала двох пацієнток, одну за одною, обидві мами, трохи за сорок. Донька однієї з них помирала через гемофілію.

Більшість часу впродовж нашої зустрічі вона плакала, запитуючи, чому Бог забирає життя в її дитини. Мені було так боляче за неї — вона цілком присвятила себе догляду за донькою та була спустошена втратою, якої мала незабаром зазнати. Вона була розлючена, у розпачі, не певна, чи зможе витримати цей біль.

Моя наступна пацієнтка щойно прибула із заміського клубу, а не з лікарні. Вона також плакала впродовж усієї години. Вона була засмучена через те, що її «кадилак», який щойно доставили, був не того відтінку жовтого, який вона замовляла. Якщо дивитися поверхово, її проблема здавалася дріб'язковою, особливо на тлі туги за дитиною, що помирає, моєї попередньої пацієнтки. Та я досить добре знала її, аби розуміти, що сльози розчарування через помилковий жовтий колір її нової автівки — то насправді сльози розчарування через значно серйозніші речі в її житті, які не виправдали її сподівань: через самотність у шлюбі, через сина, якого погнали з чергової школи, через занедбану кар'єру, яку вона покинула, аби якнайбільше свого часу присвятити чоловіку та синові. Часто незначний розпач у нашому житті приховує за собою значно вагоміші втрати; дріб'язкові на перший погляд хвилювання насправді виявляються відбитками значно сильнішого болю.

Того дня я усвідомила, як багато спільного можуть мати дві на перший погляд різні мої пацієнтки — і між собою, і з усіма людьми по всьому світу. Обидві жінки намагалися подолати ситуацію, яка була поза їхнім впливом та не відповідала їхнім очікуванням. Обидві страждали та тужили, бо сталося те, чого вони не бажали та не очікували. Вони обидві хотіли натягнути те, що відбувається, на те, що мало б відбуватися за їхнім планом. Біль обох жінок був справжній. Кожна з них переживала людську драму — як переживаємо її ми всі,

опинившись у ситуації, якої не очікували та з якою не готові впоратися. Обидві заслуговували на моє співчуття. Обидві, як і будь-хто з нас, мали вибір, як поставитися до ситуації та як діяти, аби зрушити з позиції жертви в напрямку зцілення, навіть коли обставини їхнього життя лишаються незмінними. Зцілені не мають часу запитувати «Чому я?». Єдине питання, яке важить для тих, хто пережив лихо й вцілів, це «То що далі?».

Неважливо, чи ви зараз на світанку життя, в zenіті чи на схилі літ, неважливо, чи ви глибоко занурились у страждання, чи щойно стикнулись з проблемою, неважливо, чи ви вперше закохалися, чи втратили партнера після довгих років разом, неважливо, чи ви оговтуєтеся від подій, що перевернули ваш світ, чи намагаєтеся додати в своє нудне життя хоч трохи пригод — я з радістю допоможу вам дізнатися, як втекти з концентраційного табору вашого мозку та стати людиною, якою ви волієте бути. Я хотіла б допомогти вам звільнитися від минулого, від невдач та сліз, від гніву та помилок, від жалю та непереборного суму, а замість цього обрати свободу насолоджуватися повним радісним життям. Нам несила обирати життя, вільне від болю. Але ми можемо обрати свободу, звільнення від минулого, незалежно від того, що випало нам на долю, та прийняття можливого. Запрошую вас обрати свободу.

Ця книга, як і хала, яку мама зазвичай готувала у вечір п'ятниці, плететься з трьох пасм: історії мого виживання, історії мого самоцілення та історій дивовижних людей, яких мені пощастило спрямовувати до звільнення. Я перенесла сюди весь свій досвід таким, яким його пам'ятаю. Історії моїх пацієнтів ретельно відображають суть їхніх переживань, але я змінила всі імена та розпізнавальні деталі, а в деяких випадках створила збірний образ кількох пацієнтів зі схожими проблемами. Це результат історій вибору, великого чи маленького, який може спрямувати нас від травми до тріумфу, з п'їтьми до світла, з ув'язнення до свободи.

¹ Напруження та ступор через кататонічний синдром, що спостерігається при різноманітних психічних розладах. — Тут і далі прим. перекладачки.

² Йдеться про героя відомої американської гумористичної пісні «Дурень янкї» («Yankee

Doodle Dandy»).

РОЗДІЛ 1

Чотири запитання

Якби я могла скоротити все своє життя до одного моменту, до єдиної статичної картини, то вона була б така: три жінки в темних вовняних пальтах, рука до руки, на витоптаному подвір'ї. Вони виснажені. На їхніх черевиках пил. Вони стоять у довгій черзі.

Ці три жінки — моя мама, моя сестра Магда та я. Це останній момент, коли ми разом. Але ми не знаємо про це. Ми відкидаємо навіть думки про це. А може, ми надто втомлені, аби міркувати про те, що чекає на нас попереду. Це мить розділення — матері та дітей, життя попереднього та того, на яке воно перетвориться. Лише згодом, оглядаючись на цю мить, можна усвідомити її значення.

Я бачу нас трьох попереду, наче я наступна в черзі. Чому пам'ять показує мені мамину спину, а не обличчя? Її довге волосся, хитромудро сплетене та зав'язане на голові. Хвилі Магдиного каштанового волосся торкаються її плечей. Моє темне волосся сховане під шарфом. Моя мама стоїть посередині, ми з Магдою хилимося до неї з боків. Я не можу зрозуміти, чи то ми допомагаємо мамі стояти, чи навпаки, це вона, наче стовп, тримає мене та Магду.

Цієї миті я переступаю поріг, за яким на мене чекають найбільші втрати мого життя. Упродовж семи десятиліть я знову і знову поверталася до цієї картини з нами трьома. Я вивчала її так уважно, ніби намагалася знайти там щось непомічене, але важливе. Ніби я можу повернути собі життя, яким я жила до втрат. Ніби така можливість існує.

Я поверталася, аби хоч трохи затриматися в тому часі, коли ми втрьох, тримаємося за руки, належимо одна одній. Я бачу наші похилені плечі. Пилом припали подоли наших пальт. Моя мама. Моя сестра. Я.

* * *

Моє дитинство постає у пам'яті уривками, стислими моментами, випадковими зустрічами, які вкупі складають альбом мого життя. Це те, що лишилося нам, аби ми були здатні зрозуміти, через що ми пройшли, та розповісти собі, хто ми є.

Найзаповітніший спогад про мою матір сповнений журби та смутку навіть до моменту нашої розлуки, та я ціную його понад усе. Ми вдвох на кухні, вона загортає залишок струдля. Я бачила, як вона робила його з тіста, відрізала шматки та розкачувала їх, наче вкривала стіл важкою скатертиною.

— Почитай мені, — каже вона, і я приношу пошарпаний примірник «Віднесених вітром» зі столика біля її ліжка. Ми вже прочитали його раз від початку до кінця. Тож тепер знову почали з початку. Я зупиняюся на таємничому написі англійською на титульній сторінці перекладеної книги. Він написаний чоловічою рукою, але не батьковою. Мати розповідає мені, що отримала цю книгу на подарунок від чоловіка, з яким була знайома за часів роботи у Міністерстві закордонних справ, ще до того, як зустріла тата. Ми сидимо на обідніх стільцях поруч із пічкою. Незважаючи на той факт, що мені лише дев'ять, я вільно читаю цей дорослий роман. Вона не вперше каже мені: «Добре, що маєш мізки, бо з вродою тобі не надто пощастило», — переплітає комплімент із критикою. Вона може бути суворою зі мною. Та цього разу я насолоджуюся. Я не мушу ні з ким її ділити, поки ми читаємо вдвох. Я поринаю у слова, в історію, у відчуття, ніби весь світ — це ми з мамою вдвох. Наприкінці війни Скарлетт повертається до Тари та дізнається, що її мати померла, а тата цілком поглинула туга. «Бог свідок, — каже Скарлетт, — ніколи знову я не знатиму голоду!» Мама заплющила очі та відкинула голову назад на спинку стільця. Я хочу видертися їй на руки, хочу притулити голову до її грудей, хочу, щоб вона торкалася губами мого волосся.

— Тара... — каже вона. — Америка. От би побачити це місце. Шкода, що вона ніколи не промовляє моє ім'я з такою ж ніжністю, яку плекає до місця, де ніколи не була. Аромати маминої кухні перемішалися та живуть у мені, наче незбагненна суміш голоду та бенкету — навіть під час пишного бенкету голод не минає. Не знаю, чий то голод, мій або її, а може, наш спільний.

Ми сидимо по різні боки від вогню.

— Коли мені було стільки років, як тобі... — починає вона.

Зараз, коли вона говорить, я боюся ворухнутися, боюся, що тоді вона негайно припинить.

— Коли мені було стільки років, як тобі, малі спали всі разом, а я на

одному ліжку з мамою. Одного ранку я прокинулася, бо мене кликав тато: «Ілонко, розштовхай-но свою матір, вона не приготувала ні сніданок, ані вбрання». Я обернулася до мами, що лежала поруч зі мною під ковдрою. Але вона не ворушилася. Вона була мертва. Вона ніколи не розповідала мені цього раніше. Я хочу знати кожну дрібницю про ту мить, коли донька прокидається поруч із мамою, якої вже нема. І водночас не хочу знати нічого. Моторошно навіть думати про це.

— Вони поховали її того ж дня по обіді. Я гадала, що вони закопали її живцем. Того ж вечора тато наказав мені приготувати вечерю, що я і зробила.

Я чекаю на кінець історії. Чекаю на якийсь висновок наприкінці чи на щось, що мене заспокоїть.

— Час лягати, — от і все, що каже мама. Вона нахиляється, аби підмести попіл коло пічки.

У передпокої за дверима чути важкі кроки. Я можу відчутти запах татового тютюну раніше, ніж почую, як дзеленчать його ключі.

— Панії, — гукає він. — Ви там часом не спите?

Він заходить до кухні у своїх блискучих черевиках та модному костюмі, широко всміхається, у його руках маленька торбинка, він віддає її мені, дзвінко цілує в чоло.

— Я знову виграв, — самовдоволено каже він. Щоразу, коли він грає з друзями в карти чи більярд, то ділить свою здобич зі мною. Сьогодні він приніс мені птіфур у рожевій глазурі. Якби замість мене була моя сестра Магда, мама б негайно забрала ласощі якнайдалі, бо завжди непокоїться через її вагу, але мені вона киває, дозволяючи з'їсти.

Тепер мама встає, йде до раковини. Тато перехоплює її, бере на руки, аби закружляти в танці по кімнаті. Вона піддається, без ентузіазму та усмішки. Він притуляє її до себе, стискає в обіймах, однією рукою тримає за спину, іншою пестить груди. Мама його відштовхує.

— Твоя матір зневірилася в мені, — голосно шепоче мені тато, коли ми йдемо з кухні. Він хоче, аби вона його почула, чи ділиться таємницею лише зі мною? Так чи так, я збережу ці слова та обміркую їх згодом. І все одно гіркота в його голосі лякає мене.

— Вона хоче ходити до опери щовечора, хоче втілювати свої забаганки, подорожувати, та я лише кравець. Я шию та граю в більярд.

Татів пригнічений тон бентежить мене. У нашому містечку його всі знають та люблять. Він життєрадісний, завжди усміхається, виглядає задоволеним та сповненим сил. Поруч із ним весело. Він проводить час з купою друзів. Обожаю попоїсти (особливо шинку, яку він час від часу нишком приносить до нашого кошерного домогосподарства, з'їдає її над газетою, в яку її було загорнуто, заштовхує шматочки забороненої свинини до мого рота і вислуховує, як мама звинувачує його в тому, що він подає мені поганий приклад). Його кравецьку крамницю було відзначено двома золотими медалями. Він не просто шиє і робить рівні шви та прямі подоли. Він — майстер моди. Саме так він і зустрів мою матір — вона прийшла до його крамниці за сукнею, тому що його їй настійно рекомендували. Але він хотів бути лікарем, а не кравцем. Його тато завадив цій мрії, і час від часу його зневіра в собі виходить назовні.

— Ти не просто кравець, тату! — заспокоюю я. — Ти найкращий кравець!

— А ти будеш найошатнішою панночкою у всьому Кошице, — каже він мені, гладячи по голові. — Твоя фігура створена для розкішного вбрання.

Раптом він наче щось згадав. Невдоволення собою штовхає його у смуток. Ми дісталися спальні, в якій я сплю з Магдою і нашою середньою сестрою Кларою. Уявляю, як там Магда прикидається, ніби робить домашнє завдання, а Клара витирає пил зі скрипки та каніфолить її. Ми з татом зупиняємося біля дверей, але розлучитися ще не готові.

— Знаєш, а взагалі-то я хотів, щоб ти була хлопчиком, — каже тато. — Я гримнув дверима, коли ти народилася, так розлютився, що знову дівчинка. Та тепер ти єдина, з ким я можу розмовляти. — Він цілує мене в чоло.

Я люблю, коли тато уважний до мене. Його увага така ж цінна, як і мамина... і така ж мінлива. Здається, їхня любов до мене залежить не від мене, а від того, наскільки їм самотньо. Немовби я лише замінюю те, чого їм бракує.

— На добраніч, Діцуко, — нарешті каже тато. Він зве мене на прізвисько, яке вигадала мама. Діцу-ка. Нісенітниця, але така рідна. — Скажи сестрам, уже час гасити світло.

Коли я заходжу до спальні, Магда та Клара зустрічають мене пісенькою, яку вони вигадали на мою честь. Вони склали її, коли мені було три і я почала косити на одне око через невдале медичне втручання.

— Яка ж ти квола, мала потворо, — наспівували вони. — Не матимеш ти чоловіка ніколи.

Через той нещасливий випадок я завжди ходила схиливши голову, аби не бачити, як перехожі роздивляються моє косооке обличчя. На той час я ще не збагнула, що моя проблема не в тому, що сестри дражнять мене образливою пісенькою, а в тому, що я їм вірю. Я, переконана у власній неповноцінності, ніколи не відрекомендовуюся власним іменем. Ніколи не кажу: «Я Еді». От Клара — обдарована скрипалька. У п'ять років вона вже грала концерт для скрипки Мендельсона. Тож я казала: «Я Клари́на сестра».

Та сьогодні я дізналася дещо особливе.

— Мамина матуся померла, коли мама була саме мого віку, — кажу я їм.

Я така переконана у винятковості цієї інформації, що мені навіть не спадає на думку: це давно вже не новина для моїх сестер, і я не перша, а остання про це дізналася.

— Жартуєш, — каже Магда з таким надмірним сарказмом, що навіть я його второпала. Їй п'ятнадцять, у неї пишні груди, чутливі губи, хвилясте волосся. Вона в нашій сім'ї жартівниця. Коли ми були малі, вона показала мені, як кидати виноградинки з вікна нашої спальні до філіжанок відвідувачів кав'ярні у патіо під нами. Натхненна нею, незабаром я винайду власні ігри, та на той час ставки вже будуть інші. Ми з подругою повільно прогулюватимемося повз хлопців у школі чи на вулиці, кліпатимемо віями та казатимемо: «Зустрінемось о четвертій під годинником на площі». Вони приходитимуть, вони завжди, неодмінно приходитимуть, часом очманілі, іншим разом сором'язливі, іноді нахабні. З вікна моєї спальні ми спостерігатимемо, як вони прибувають.

— Не дражни її аж так, — Клара смикає Магду. Вона молодша за Магду, та все одно заступається за мене.

— Пам'ятаєш картину над піаніно? — каже вона мені. — Ту, до якої мама завжди говорить? То її мама.

Я знаю, про яку картину мова. Я дивилася на неї кожного дня свого життя. «Допоможи мені, допоможи мені», — стогнала мати щоразу, коли витирала пил з піаніно чи підмітала підлогу. Мені ніяково, бо я ніколи не цікавилася ні в мами, ні в будь-кого іншого, хто на тій картині. І відчуваю себе ошуканою, бо моя новина не надала мені жодних переваг перед сестрами.

Я звикла бути тихою сестрою, невидимкою. Мені не спадає на думку, що Магді набридло бути клоуном, а Клара обурюється через власну обдарованість. Вона не може припинити бути унікальною навіть на мить, бо негайно втратить те, до чого вже звикла — захоплення її талантом та відчуття власної винятковості. Ми з Магдою маємо попрацювати, аби отримати будь-що, чого завжди не вистачатимете; натомість Клара має турбуватися, аби не припуститися фатальної помилки і не втратити все, що вона має. Клара грає на скрипці скільки я себе пам'ятаю, з трьох років. Згодом я усвідомлю ціну її виняткових здібностей — у неї не було дитинства. Я ніколи не бачила, як вона грається ляльками. Натомість вона стояла проти відчиненого вікна та вправлялася в грі на скрипці. Вона не була здатна насолоджуватися власною геніальністю без захопленої публіки під вікном.

— Мама любить тата? — запитую я в сестер.

Взаємини батьків стримані, вони звіряють мені сумні речі, і я не пригадую, щоб колись бачила, як вони вбираються та йдуть кудись разом.

— Що це за питання, — каже Клара. Хоч вона й відкидає моє припущення, мені здається, що я бачу в її очах підтвердження. Ніколи знову ми не повернемося до цієї теми, хоч я і намагатимуся. Багато років по тому я збагну те, що сестри, певно, вже знали: те, що ми називаємо коханням, часто річ умовна — це нагорода за роботу, на яку ти погоджуєшся.

Ми вбираємося в нічні сорочки й лягаємо спати, я жену геть своє хвилювання через батьків і думаю тепер про вчителя з балету та його дружину, про мої почуття, коли я біжу сходами до балетної студії, перестрибуючи через дві чи три сходинки, скидаю шкільний одяг, натягую купальник і трико. Я ходжу на балет з п'яти років, коли мама інтуїтивно відчула, що в мене немає хисту до музики, та я ж мушу мати якісь інші таланти. Сьогодні ми практикували шпагат. Вчитель

нагадав нам, що сила та гнучкість невіддільні — аби один м'яз напружився, інший має розтягнутися. Без сильного тіла ми не зможемо досягти потрібної розтяжки та гнучкості. Його вказівки оселилися в моїй голові, наче молитва.

Нахиляюся, спину тримаю рівно, м'язи живота напружені, ноги тягнуться в різні боки. Коли важко тримати позу, треба насамперед дихати. Уявляю, як моє тіло розтягується до потрібної межі, наче струни на сестриній скрипці, аби інструмент звучав. Нарешті мені вдається, я торкаюся підлоги. Я у шпагаті.

— Браво! — мій вчитель аплодує. — Залишайся як сидиш.

Він підхоплює мене і піднімає над головою. Мені важко тримати ноги витягнутими, не спираючись на підлогу, але зараз я почуваюся особливою. Я відчуваю себе бездоганною.

— Едітко, — каже вчитель, — будь-яке піднесення в твоєму житті завжди йтиме зсередини.

Багато років мають минути, аби я справді усвідомила значення цих слів. А зараз я знаю лише, як дихати, крутити оберти, робити нахили та махи ногами. Що гнучкіші та сильніші стають мої м'язи, то певніше й виразніше мої рухи та пози промовляють: *«Я є. Я існую. Я — це я. Я хтось»*.

* * *

Пам'ять — це священна земля, хоч і населена привидами. Там моя лють, провина, смуток, і вони кружляють, наче зголоднілі стерв'ятники, гризуть одні й ті самі старі кістки. Саме туди я повертаюся в пошуках відповіді на риторичне запитання: *чому я вижила?*

Мені сім, батьки влаштували вечірку. Мене відправляють налити води в порожній графин. З кухні мені чутно, як вони жартують: «То вже було зайвим». Мені здається, вони мають на увазі, що і до мене вони вже були повною сім'єю. Вони вже мали двох доньок, піаністку та скрипальку. А я непотрібна. Недостатньо гарна, певно, мені тут не місце. Саме так ми помилково тлумачимо події в нашому житті, так робимо припущення та не перевіряємо їх, так вигадуємо історії, аби розповідати самим собі, так укоріняємо нісенітниці, у які вже повірили.

Мені вісім. Якось я вирішую втекти з дому. Хочу перевірити теорію про свою непотрібність та невидимість. Хочу подивитися, чи мої батьки взагалі помітять, що мене немає. Замість того щоби піти до школи, я сіла в тролейбус та поїхала до дідуся з бабусею. Це мамині батько та мачуха — я знаю, вони мене прикриють. Довгий час вони ведуть війну з мамою через Магду та ховають печиво в сестриному комоді. Мені безпечно з ними, хоч вони теж не дозволяють недозволеного. Вони тримаються за руки, а мої батьки ніколи так не робили. Я не мушу нічого удавати, щоби заслужити їхню любов, не маю прикидатися іншою людиною, аби отримати схвалення. У них так затишно — пахне грудинкою з тушкованою квасолею, солодким хлібом, *чолнтом* — це така навариста печеня, яку бабуся несла тушкувати до пекарні у Шабат, бо ортодоксальним юдеям не можна користуватися пічкою в суботи.

Мої бабуся і дідусь щасливі бачити мене. Ранок стає чудовим. Я сідаю на кухні, смакую горіхові рулетки. Раптом лунає дзвінок у двері. Дідусь йде відчинити. За мить він вбігає до кухні. Він тугий на вухо, тому його попередження добре чуто.

— Ховайся, Діцуко! — кричить дідусь. — Твоя мама тут!

Він намагається мене захистити, але натомість видає.

Більше за все мене бентежить вираз маминого обличчя, коли вона бачить мене на кухні у своїх батьків. Ніби вона вражена не тим, що бачить мене тут, а тим, що бачить мене взагалі. Наче її дивує сам факт мого існування. Наче я не та, яку вона чекала або воліла побачити. Мені ніколи не бути вродливою — це мама дуже виразно дала мені зрозуміти, — але того року, коли мені виповнилося десять, вона переконує мене, що мені більше ніколи не доведеться ховати своє обличчя. Доктор Кляйн з Будапешта виправить мою косоокість. Я смакую шоколадкою та насолоджуюся незвичним для мене маминим піклуванням у потязі до Будапешта. Доктор Кляйн — світило, як каже моя мама, він перший, хто зробив операцію на очах без анестезії. Я надто захоплена романтикою подорожі, можливістю бути з мамою наодинці, аби збагнути її попередження. Мені не спадало на думку, що операція може бути болісною. Доки я не відчула це особисто. Мама та її родичі, які познайомили нас із доктором Кляйном, щосили намагаються втримати мене, поки я пручаюся на операційному столі.

Гірше за нескінченний жахливий біль лише відчуття, коли люди, які люблять тебе, позбавляють тебе можливості ворушитися. Лише згодом, дуже згодом після вдалої операції я зможу поглянути на ситуацію маминими очима та зрозуміти, як важко вона переживала мої страждання.

Я відчуваю себе найщасливішою наодинці, коли можу зануритися у власний внутрішній світ. Одного ранку, коли мені було тринадцять, дорогою до школи, приватної гімназії, я відпрацьовую па з постановки «Блакитний Дунай», з якою моя балетна труппа виступатимете на фестивалі на річці. Імпровізація захоплює мене, і от я вже танцюю свій власний танок, у якому уявляю, як зустрічаються мої батьки. Я танцюю обидві партії. Тато робить комічний випад, щойно бачить, як мама заходить до кімнати. Мама прискорює оберти та високо стрибає. Я вигинаюся, наче від щасливого реготання. Насправді я ніколи не бачила щирої мамину радість та не чула, щоб вона колись реготала до болю в животі, але у своєму тілі я відчуваю всю її невикористану радість.

Діставшись нарешті до школи, я виявляю, що гроші, які тато дав мені заплатити за пів семестру, зникли. Якимось чином я загубила їх під час свого метушливого танцю. Я перевіряю всі кишені та складки вбрання, та все одно не можу їх знайти. Жах майбутньої розмови з татом обпікає все моє єство впродовж цілого дня. Вдома він не дивиться мені в очі, коли замахується на мене. Це сталося вперше зі мною, взагалі з будь-ким з нас. Він не вимовив ані слова після цього. Лежачи в ліжку вночі, я хочу померти, аби тато страждав через свою провину. Потім я волю, аби помер тато.

Чи ці спогади дають мені уявлення про мою силу? Чи про мою рану? Гадаю, будь-чие дитинство — це територія, на якій ми випробовуємо нашу значимість або навпаки — це мапа, з якої ми дізнаємося розміри та межі нашої вартості.

Гадаю, будь-яке життя — це дослідження речей або явищ, яких ми не маємо, але волиємо мати, та тих, які маємо і яких волиємо позбутися. Мені знадобилися десятиліття, аби збагнути, що я мала б ставити собі зовсім інше запитання. Не «чому я живу?». А «що саме я маю робити з даним мені життям?».

Наша повсякденна сімейна драма була ускладнена війною та переділом кордонів. Словацький регіон, у якому я народилася та виросла, був частиною Австро-Угорщини до Першої світової, але в 1918 році, за десять років до мого народження, Версальський договір перекреслив мапу Європи та створив нову державу. Чехословаччину було абияк зліплено з аграрної Словаччини, у тому числі моєї рідної місцевості, населеної угорцями та словаками, з технологічніших районів Моравії та Богемії, які етнічно були чеські, та з Підкарпатської Русі, яка зараз є частиною України. З утворенням Чехословаччини моє рідне місто Кошша в Угорщині стало містом Кошице у Чехословаччині. Тепер моя родина стала належати до двох меншин. Ми були етнічні угорці, що мешкають у переважно чеській країні, і євреї.

Хоч євреї і жили в Словаччині з одинадцятого століття, до 1840 року їм не було дозволено селитися в Кошші. Навіть згодом міські чиновники за підтримки християнських торгівельних асоціацій чинили перепони євреям, які мали намір там оселитися. Та навіть попри спротив на початку століття у Кошші утворилася одна з найбільших єврейських громад у Європі.

На відміну від інших східноєвропейських країн, як, наприклад, у Польщі, угорські євреї не були відокремлені, тому моя родина спілкувалася виключно угорською і зовсім не говорила їдишем. Ми були частиною соціуму й користувалися усіма привілеями: отримували освіту, працювали, відвідували культурні заходи. Та все одно ми стикалися з упередженнями, прихованими або відкритими. Це не нацисти винайшли антисемітизм. Я виросла з відчуттям неповноцінності, з переконанням, що краще приховувати свою належність до євреїв, що безпечніше розчинитися у натовпі і не виділятися. Було складно віднайти свою справжню приналежність та самовизначитися. Тоді, у листопаді 1938 року, Угорщина знову захопила Кошице, і ми наче повернулися додому, не зрушивши з місця. Моя мама стоїть на балконі палацу Андраші — цю стару будівлю було поділено на окремі сімейні квартири. Вона вивісила на перила плахту зі східним орнаментом. Вона не прибирає, вона святкує. Адмірал Міклош Горті, Його Високість регент Королівства Угорщини, прибуває сьогодні до нашого міста з офіційним візитом, аби привітати з приєднанням до Угорщини. Я добре розумію захоплення та гордість

моїх батьків. Ми знову є частиною своєї країни! Сьогодні я теж вітаю Горті. Я беру участь у танцювальній постановці. Я вбрана в угорський національний костюм: яскраві вовняні жилет та спідниця з вишитими квітковими візерунками, біла сорочка з пишними рукавами, стрічки, мереживо, червоні чоботи. Коли я виконую високий мах ногою, Горті аплодує. Він обіймає танцюристів. Він обіймає мене.

— Шкода, Діцуко, що ми не блондинки, як Клара, — шепоче мені Маґда вночі.

Комендантські години та дискримінаційні закони прийдуть лише за кілька років, та саме парад Горті — це точка відліку всього, що настане згодом. Угорське громадянство надало нам належність до спільноти з одного боку і вигнання з неї з іншого. Ми тішимося, коли розмовляємо рідною мовою, коли нас визнають за угорців, але це визнання залежить від нашої подібності до них. Сусіди наполягають, що виключно угорці, *які не є євреями*, мають право носити традиційне вбрання.

— Краще нікому не казати, що ти юдейка, — попереджає мене моя сестра Маґда. — Інакше люди захочуть забрати твої гарні речі.

Маґда першопрохідниця; вона допомагає мені пізнавати світ.

Розкладає все по полицках, розповідає подробиці, часто тривожні, які змушують мене замислитися. У 1938 році нацистська Німеччина вдирається в Польщу, а угорські нацисти — *нілашисти*³ — займають квартиру під нами в палаці Андраші. Вони плюють у Маґду. Вони виганяють нас. Ми переїжджаємо до нової квартири на вулиці Лайоша Кошута, 6. Тепер ми мешкаємо в глибині кварталу, а не на головній вулиці, і це не надто сприяє татовій справі. Квартира звільнилася, бо її попередні мешканці, інша єврейська родина, поїхали до Південної Америки. Ми уже знаємо, що дуже багато юдейських родин покидають Угорщину. Татова сестра Матильда поїхала ще кілька років тому. Зараз вона живе в Нью-Йорку, у місці з назвою Бронкс, у єврейському кварталі. Її життя в Америці видається нам занадто обмеженим. Про наш від'їзд не йдеться.

Ми не відчуваємо, що війна вже тут, навіть у 1940-му, коли мені вже виповнилося тринадцять, а нілашисти починають забирати євреїв-чоловіків у Кошші та відправляти їх до таборів примусових робіт. Мого тата не забрали. Не в перший збір. Ми заперечуємо те, що відбувається, аби захиститися. Якщо не зважати, ми можемо

продовжувати жити як живемо, непомічені. У наших думках ми зберігаємо світ у мирі та безпеці. Ми можемо стати невидимі для усього зла.

Та от одного дня в липні 1941 року Магда їде на велосипеді та раптом чує завивання сирен. Вона мчить три квартали, аби сховатися у домі дідуса й бабусі, але знаходить його зруйнованим. Дяка богам, вони вціліли. Але власниця їхньої квартири ні. Це була єдина випадкова атака, яка зруйнувала один випадковий район. Нам кажуть, що у смерті та руйнуванні винні росіяни. Ніхто в це не вірить, але й спростувати не може. Ми — ті, кому пощастило, і водночас ті, що постраждали. Купа каміння на місці, де щойно був дім — ось правда, яку не можна спростувати. Знищення та припинення існування — ось фактичне сьогодення. Угорщина приєднується до Німеччини в операції «Барбаросса». Ми йдемо наступом на Росію.

Десь у ті часи нас змусили носити жовті зірки. Можна спробувати сховати зірку під пальтом. Та навіть коли моєї зірки не видно, я відчуваю, ніби зробила щось дійсно погане і маю бути покарана. У чому саме полягає мій гріх, що його не можна спокутати? Моя мами завжди біля радіо. Коли ми на пікніку коло річки, тато розповідає історії, як він був військовим полоненим у Росії під час Першої світової. Я знаю, що його пристрасть до свинини та байдужість до релігії беруть свій початок з досвіду перебування у полоні — це його травма, хоч я тоді й не знала, як це обізвати і що воно таке. Я знаю, що війна — першопричина його нещастя. Але війна, ця війна — вона все ще десь там. Я можу її не помічати, тож я й не помічаю.

Після школи я п'ять годин займаюся балетом у студії і ще починаю займатися гімнастикою. Спочатку це лише додаткова практика для балету, та згодом гімнастика стає для мене такою ж пристрастю, як балет, я набуваю майстерності такого ж рівня. Я вступаю до книжкового клубу, який складається з дівчат з моєї приватної гімназії та учнів сусідніх приватних шкіл для хлопців. Ми читаємо «Марію Антуанетту: Портрет звичайної жінки» Стефана Цвейга. Ми обговорюємо здатність Цвейга описувати історію зсередини, від особи однієї людини. У книжковому клубі є один хлопець, Ерік. Якось він звертає на мене увагу. Я бачу, як він невпинно дивиться на мене, коли я говорю. Він високий, у нього веснянки та рудувате волосся. Я уявляю

Версаль. Уявляю будуар Марії Антуанетти. Уявляю, як ми з Еріком там удвох. Я нічого не знаю про секс, мої фантазії романтичні. Я перехопила його погляд і подумки запитую себе: «Цікаво, які в нас будуть діти? В них теж будуть веснянки?». Ерік підходить до мене після дискусії. Від нього так приємно пахне, ніби свіжим повітрям, ніби травою на березі річки Горнад, де ми незабаром гулятимемо. Наші взаємини від самого початку набувають значення та сенсу. Ми обговорюємо літературу. Обговорюємо Палестину (він завзятий сіоніст). Час тепер не надто сприятливий для безтурботних зустрічей. Наш зв'язок — це не звичайна дитяча закоханість. Наше кохання дивиться в обличчя війні. Для євреїв вже введено комендантську годину, та однієї ночі ми вислизаємо без пов'язок із жовтою зіркою. Ми стоїмо в черзі до кінотеатру. Знаходимо місця в півтімі. Дивимосся американський фільм з Бетті Дейвіс у головній ролі «Рушай, мандрівниче» (*Now, Voyager*). Справжню американську назву я відкрила згодом, бо в Угорщині він називався *Utazás amúltból*, «Подорож у минуле». Бетті Дейвіс грає незаміжню доньку, яку тиранізує її сувора матір. Вона намагається відшукати себе та звільнитися, але мамина критичність неодмінно розчавлює її. Ерік вбачає в цьому політичну метафору про самовизначення та самоцінність. Я бачу риси поведінки моєї мами та Магди. Мама обожнює Еріка й водночас промиває мізки Магді через легковажні побачення, вона благає мене їсти більше й відмовляється насипати Магді повну порцію, вона завжди мовчазна та задумлива, але голосно лає Магду. Гнів моєї мами, хоч він ніколи, власне, не спрямований на мене, лякає мене до нестями.

Боротьба в нашій родині чи протистояння з Росією, що наближається, — хтозна, що чекає на нас попереду. В темряві й хаосі невизначеності ми з Еріком запалюємо власне світло. Щодня, коли наша свобода та право вибору обмежуються дедалі більш завзято, ми плануємо наше майбутнє. Наші взаємини — це міст, який ми можемо перейти, аби втекти від теперішніх турбот до майбутнього щастя. Плани, пристрасть, обіцянки. Можливо, саме смута навколо дає нам можливість насолоджуватися одне одним без зайвих сумнівів та запитань. Ніхто крім нас не знає, що має статися. Ми є одне в одного, ми бачимо наше майбутнє так само виразно, як бачимо наші руки,

коли поєднуємо їх. Одного серпневого дня 1943-го ми йдемо на річку. Він бере із собою камеру та фотографує, як я в купальному костюмі сиджу в шпагаті на траві. Уявляю, як показуватиму цю фотокартку нашим дітям, розповідатиму їм, як нам вдалося зберегти нашу любов та тепло.

Коли я повернулася того дня додому, тата вже не було. Його забрали до примусового робітничого табору. Він просто кравець, йому чхати на політику. Чим та кому він заважає? Як його вистежили? Невже в нього є вороги? Мама багато про що мені не сказала. Ну зрозуміло, це ж тому, що вона й сама не знає. Чи вона в такий спосіб захищає мене? Чи, може, себе? Вона ніколи відверто не говорить про свої хвилювання, але впродовж довгих місяців, поки тато не з нами, я відчуваю її сум та жах. Я бачу, як вона намагається приготувати декілька страв з однієї курки. У неї часті мігрені. Ми беремо квартиранта, аби перекрити брак грошей. У нього крамниця через вулицю навпроти нашої квартири. Я сиджу в його крамниці впродовж годин, мені спокійніше, коли він поруч.

Магда вже доросла та, ясна річ, не ходить до школи. Якимось чином вона дізналася, де перебуває тато, та ходить побачитися з ним. Вона спостерігає, як він згинається під вагою столу, який змушений тягати з місця на місце. Це й усе, що вона розповіла мені про свій візит до нього. Я не знаю, що це вона мені змалювала. Не розумію, кому потрібна ця робота, заради якої тата забрали й утримують. Не знаю, як довго він буде в полоні. Я малюю собі два образи тата: перший такий, яким я знаю його все своє життя, — з рота стирчить сигарета, на шиї намотана мірна стрічка, в руках крейда, щоб ставити помітки на коштовній тканині, очі блищать, він от-от заспіває або розповість жарт. І новий образ: він у місці без назви, на нічій території, підіймає заважкий для нього стіл.

На свій шістнадцятий день народження я не йду до школи, лишаюся вдома через застуду, й Ерік приходить до мене, аби подарувати шістнадцять троянд та мій перший солодкий поцілунок. Я щаслива та сумна водночас. Що я можу втримати? Що залишиться? Ту фотокартку, що зробив Ерік на річці, я віддаю подрузі, не пам'ятаю чому. Для збереження. Я не маю передчуття, що мене незабаром тут не буде, ще задовго до мого наступного дня народження. Проте якимось

чином я припускала, що маю знайти когось, хто міг би зберегти докази мого існування, що я маю посіяти навколо свідчення власного життя, наче насіння.

Деякий час по тому, на початку весни, після семи чи восьми місяців у таборі мій тато повертається. Яке щастя — його звільнили саме напередодні Песаху, який ми святкуватимемо за тиждень чи два. Ми так вважаємо. Він знову вішає на шию сантиметр та бере до рук крейду. Він зовсім не розповідає, де був.

Одного дня через кілька тижнів після повернення тата я сиджу на синьому маті в гімнастичній студії та розігріваюся звичайними вправами на підлозі: витягую пальці ніг, розробляю стопи, розтягую ноги, руки, шию та спину. Відчуваю себе знову собою. Я вже не малий косоокий гном, що боїться називати своє ім'я. Я вже не донька, яка боїться за свою родину. Я артистка та спортсменка, моє тіло міцне та рухливе. Я не маю ні Магдиної вроди, ні Клариної слави, але я маю гнучке та виразне тіло, в якому прокидається жіночність, і це єдина річ, що важлива для мене. Мої тренування, моя майстерність, моє життя, сповнене можливостей. Найкращі з нашої гімнастичної команди потрапляють до олімпійської тренувальної збірної.

Олімпійські ігри 1944 року скасовано через війну, та ми лише радіємо через купу часу, яку тепер маємо на підготовку до наступних.

Я заплющую очі, витягую руки й торс уздовж ніг. Моя подруга підштовхує мене пальцями ніг, я підводжу голову та бачу тренерку, яка прямує до мене. Ми всі трохи повернуті на ній. Не в сексуальному плані. Вона наш кумир. Часом ми йдемо довшою дорогою додому, аби пройти повз її дім. Там ми сповільнюємося, сподіваючись урвати її погляд чи роздивитися силует у вікні. Нам конче хочеться дізнатися про ту частину її життя, яка прихована від нас. В очікуванні майбутніх Олімпійських ігор, які мають відбутися, щойно скінчиться війна, я тренуюся не так через прагнення результату, як завдяки підтримці та вірі в мене тренерки. Якщо мені вдасться всотати все, чого вона мене вчить, якщо я зможу виправдати її довіру, на мене чекатимуть видатні звершення.

— Едітко, — каже вона, підійшовши до мого килимка, формально звернувшись до мене на повне ім'я, але в зменшувально-пестливій формі. — На кілька слів, будь ласка.

Її пальці тендітно ковзнули моєю спиною, коли вона проводила мене до коридору.

Я дивлюся на неї, в моїх очах питання. Може, вона помітила, що я вдосконалила стрибки? Може, вона хоче, аби я провела в групі додаткове тренування з розтяжки наприкінці заняття? Може, хоче запросити на вечерю? Я рада зголоситися ще до її запитання.

— Не знаю, як це тобі сказати, — почала вона.

Тренерка уважно дивиться на моє обличчя, потім обертається до вікна, крізь яке пробиваються яскраві сонячні промені.

— Щось із моєю сестрою? — питаю я, навіть не встигнувши збагнути жахливу картину, яку малює мені моя уява. Клара зараз навчається в консерваторії в Будапешті. Мама поїхала до Будапешта, аби подивитися її концерт та заманити додому на Песах. І поки моя тренерка стоїть поруч зі мною у вестибюлі, переминаючись з ноги на ногу, неспроможна подивитися мені в очі, я нервую, що їхній потяг зійшов з колії. Зараз лише початок тижня, тож їм зарано повертатися додому, але це єдина жахлива річ, яку я можу собі уявити. Навіть за часів війни перша катастрофа, яка спадає мені на думку, має механічну природу, що її спричинила людська помилка, а не навмисне скоєна дія. Також я хвилююся через Клариних вчителів, бо дехто з них, у тому числі й неєвреї, вже покинули Європу через страх перед подіями, що насуваються.

— З твоїми рідними все добре, — але її тон не заспокоює мене. — Едіт. Я не хотіла цього. Але саме я маю сказати тобі, що твоє місце в олімпійській тренувальній команді має перейти до іншої.

Я відчуваю, що мене зараз знудить, ніби в моїй шкірі якийсь чуже нутро.

— Що я зробила не так? — я перебираю в голові декілька місяців виснажливих тренувань, аби знайти, де я помилилася. — Я не розумію.

— Дитя моє, — тепер вона дивиться мені прямо в обличчя, і мені стає ще гірше, бо я бачу на ньому сльози. Цієї миті, коли мої мрії було щойно порізано на шматки, наче газету в шредері, я не маю бажання жаліти її. — Річ у тім, що через твоє походження тебе дискваліфіковано.

Я розмірковую про дітей, які плювалися в мене й називали брудною жидівкою, про друзів-євреїв, які припинили ходити в школу через приниження і зараз вчаться на курсах через радіо. «Якщо хтось плює в

тебе, плюй у відповідь, — давав мені настанови тато. — Саме так ти маєш робити». Я хочу плюнути тренерці в обличчя. Але така відповідь означатиме, що я просто прийму ці руйнівні новини. Та я не прийму.

— Я не єврейка, — кажу я.

— Вибач, Едітко, — відповідає вона. — Мені так шкода. Я дуже хочу, щоб ти лишилася в студії. Я хочу просити тебе, аби ти тренувала дівчину, яка замінить тебе в команді.

Її пальці знову на моїй спині. Рік по тому мою спину буде зламано саме в тому місці, якого вона так обережно торкається. За кілька тижнів усе моє життя виструнчиться в одну лінію, матиме єдиний шлях. Але зараз, у коридорі улюбленої студії, я відчуваю, що воно добігло кінця.

За кілька днів після того, як мене вигнали з команди, я готуюся до помсти. Це не буде помста з ненависті. Це має бути реванш моєї досконалості. Я доведу своїй тренерці, що я найкраща.

Найкваліфікованіша спортсменка. Найвправніша тренерка. Я прискіпливо навчатиму свою змінницю: хай вони зрозуміють, якої помилки припустилися, коли випхали мене з команди. Того дня, коли Клара з мамою мають повертатися з Будапешта, я роблю оберти колесом на червоному килимі в коридорі дорогою до нашої квартири та уявляю, ніби моя змінниця — це лише моя дублерка, а я — головна зірка команди.

Мама з Магдою на кухні. Магда нарізає яблука для харосету⁴. Мама товче мацу в муку. Вони зайняті кожна своєю справою, майже не відволікаються на мою появу. Такі в них тепер взаємини. Вони весь час сваряться, а коли ні, то поводяться одна з одною так, ніби сварка незабаром почнеться. Раніше вони лаялися через їжу, бо мама турбувалася через вагу Магди. Але тепер їхні сутички перетворилися на загальну та хронічну ворожнечу.

— Де Клара? — запитую я, поцупивши горішки з вазочки.

— У Будапешті, — відповідає Магда.

Мама грюкає мискою об стіл. Я хочу дізнатися, чому сестра не з нами на свята. Чи їй музика важливіша за нас? Чи її не відпустили із занять на свята, які інші студенти та студентки не святкують? Але я не питаю. Я бачу, що мама закипає від люті, і боюся, що через мої запитання кришечку зірве. Я йду до нашої спальні. Це наша спільна спальня —

моя, Маґдина та наших батьків.

Будь-якого іншого вечора, особливо святкового, ми б зібралися біля піаніно, на якому Маґда грала та вчилася з малих років, Маґда і тато по черзі диригували б нашим співом. Ми з Маґдою не стали такими ж віртуозками, як Клара, та все одно мали власні творчі пристрасі, які наші батьки розгледіли та розвинули. Коли Маґда закінчила б грати, настала б моя черга виступати. «Танцюй, Діцуко!» — сказала б мама, і хоч це радше нагадувало б наказ, аніж запрошення, я б усе одно насолоджувалася батьківською увагою та схваленням. А потім Клара, наша зірка, грала б на скрипці, і мама б розквітала на очах. Але сьогодні ввечері в нашому домі не лунає музика. Перед вечерею Маґда намагається розвеселити мене, пригадавши один з минулих Седерів⁵, коли я запхала шкарпетки у ліфчик, аби вразити Клару, хотіла довести їй, що за її відсутності я встигла стати жінкою.

— Тепер ти й справді можеш хизуватися своєю жіночністю, — каже Маґда. Вона продовжує розважатися за святковим столом, розплескуючи пальцями навкруги вино з бокалів, які ми наповнили на честь пророка Ілії, як зазвичай. Ілія врятував юдейський народ від небезпеки. Якби це був будь-який інший вечір, тато б мимоволі розсміявся. Якби це був будь-який інший вечір, мама б перервала ці пустощі грізним докором. Але цього вечора тато сам не свій та не звертає уваги, а мама надто розгублена через Кларину відсутність, аби сварити Маґду. Коли ми відчиняємо входні двері, аби впустити пророка, мене б'ють дрижаки, але не через прохолоду, якою повіяло крізь відчинені двері. Десь глибоко в душі я усвідомлюю, як сильно ми потребуємо захисту сьогодні.

— Ти ходила до консульства? — питає тато. Він уже навіть не вдає, що головує за святковою вечерею. Нікому, крім Маґди, не лізе шматок у горло. — Ілоно!

— Я ходила до консульства, — каже мама. Наче вона суфлює свою частину діалогу з іншої кімнати.

— Розповіси мені знову, що сказала Клара.

— Знову? — мама намагається чинити опір.

— Знову.

Вона розповідає без емоцій, пальцями перебирає серветку. Цього ранку о четвертій Клара зателефонувала їй у готель. Кларин професор

щойно розповів їй, що колишній професор консерваторії Бела Барток, тепер відомий композитор, зателефонував з Америки з попередженням: німці у Чехословаччині та Угорщині планують розпочати придушення; цього ранку почнуть забирати євреїв. Кларин професор забороняє їй повертатися до Кошші. Також він наполягав, щоб мама також залишилася в Будапешті й забрала сюди всю сім'ю. — Ілоно, нащо ти повернулася? — стогне тато.

Мама пронизує його очима.

— А як же все, заради чого ми працювали тут? Просто покинути? А якби ви всі не змогли дістатися Будапешта? Хотіли б, щоб я отак жила із цим?

Я не усвідомлюю, наскільки вони налякані. Я лише чую звинувачення та розчарування, яке курсує між ними по колу, наче безумний потяг. *Ось що ти зробив. Ось що ти не зробив. Ось що ти зробила. Ось що ти не зробила.* Згодом я зрозумію, що то не була їхня звична сварка, що насправді ця суперечка вагома та має для нас історичне значення. Тато повернув наші квитки до Америки. Один угорський посадовець запропонував мамі підробити документи на всю сім'ю та переконував тікати. Згодом ми дізналися, що вони вдвох могли дійти іншого рішення. Тепер вони страждають через провину і ховають її за звинуваченнями.

— Може, заспіваємо «Чотири запитання»⁶? — питаю я, аби перервати батьківську похмурість. Це моя роль у сім'ї. Я миротворець для батьків або для мами та Магди. Я не можу впливати на те, що коїться за дверима нашої оселі. Але вдома в мене є особиста зона відповідальності. Саме я, як наймолодша в родині, маю ставити «Чотири запитання». Мені навіть не треба відкривати Агаду, я знаю пісню напам'ять. — Чим ця ніч відрізняється від усіх інших? — починаю я.

Наприкінці вечора тато обходить стіл, цілуючи кожну з нас у маківку. Він плаче. *Чим ця ніч відрізняється від усіх інших?* Ми дізнаємося ще до світанку.

³ Нілашисти — члени націонал-соціалістичної партії Угощини «Стрілохрест», радикальні нацисти (*nyilas* — «стрілок» з угорської).

4 Традиційна єврейська страва, що готується на Песах — суміш горіхів, сушених чи свіжих фруктів, спецій та солодкого вина.

5 Седер Песах — ритуальна сімейна трапеза на початку святкування Песаху.

6 «Чотири запитання» — пасхальна молитовна пісня з Агади, збірника молитов та притч, присвячених народу Ізраїля та Святій Землі. Її співає наймолодший член родини, звертаючись до найстаршого.

РОЗДІЛ 2

Те, що ти тримаєш у своїй голові

Вони приходять у темряві. Вони грюкають дверима, вони кричать. Це тато впустив їх чи вони ввірвалися до квартири силоміць? Це німецькі солдати чи *нілашисти*? З їхнього галасу я нічого не можу второпати, я прокинулася від переляку. В роті досі відчувається присмак вина після Седеру. Солдати вриваються до спальні, оголошують, що нас переміщують з нашого дому до іншого місця. Нам дозволено взяти одну валізу на всіх. Я не відчуваю ніг, не можу підвестися з розкладачки, що стоїть біля ніг батьківського ліжка. Мама негайно почала метушитися. Вона вже вбрана й намагається дістати маленьку скриньку на шафі, у якій, як мені відомо, зберігався Кларин послід, шматок плодового міхура, що при народженні захищав її голову та обличчя, ніби шолом. Раніше акушерки зберігали посліди та продавали мореплавцям як талісман для захисту від втоплення. Мама боїться скласти його до валізи, натомість ховає глибоко в кишеню пальта, наче талісман на щастя. Не знаю, чи мама забирає послід для захисту Клари чи для захисту нас усіх.

— Ворушися, Діцу, — підганяє вона мене. — Вставай-но. Вбирайся. — Я не сказала б, що вбрання хоч колись прикрашало твою фігуру, — шепоче Магда.

Мені не смішно від її гуморесок. Як я дізнаюся, коли вже час боятися по-справжньому?

Мама зараз на кухні, спаковує залишки їжі, каструлі та пательні. Як виявиться згодом, ми протримаємося два тижні на тих припасах, які вона збирає зараз із собою — трохи борошна, трохи курячого жиру. Тато вимірює кроками спальню та вітальню, збирає книги, канделябри, одяг, зносить речі вниз.

— Візьми ковдри, — гукає його мама. Гадаю, він був би радий взяти з собою лише один птіфур заради задоволення вручити його мені згодом та побачити, хоч на секунду, захоплення на моєму обличчі.

Дяка богові, мама практичніша. Коли вона була ще дитиною, то замінила матір молодшим братам і сестрам і втамовувала їхній голод упродовж багатьох місяців жалоби. «Бог свідок, — я уявляю її думки,

поки вона пакує речі. — *Ніколи знову я не знатиму голоду*». І навіть тепер я хочу, аби вона покинула ті тарілки й інше знаряддя для виживання та повернулася до спальні й допомогла мені вдягнутися. Чи принаймні хай гукне мене. Хай скаже, що вбрати. Хай скаже, аби я не хвилювалася. Хай скаже, що все добре.

Солдати тупають чоботами, рушницями перевертають крісла. Хутчіш. Хутчіш. Я раптом лютую через маму. Вона б спершу врятувала Клару і лише потім мене. Вона краще перебиратиме речі в коморі, ніж триматиме мене за руку в темряві. Я мушу сама знайти власну втіху та власну удачу. Незважаючи на прохолоду темного квітневого ранку, я вбираю тоненьку синю шовкову сукню — ту, що була на мені, коли Ерік уперше мене поцілував. Я розправляю складки своїми пальцями. Оперізуюся вузьким синім замшевим пояском. Я носитиму цю сукню, допоки він знову не схопить мене в обійми. У цій сукні я залишатимуся бажаною, захищеною, готовою до любові. Мое тремтіння буде символом надії, знаком моєї віри у щось глибше, краще. Уявляю, як Ерік зі своєю сім'єю також одягаються та продираються крізь темряву. Відчуваю його думки про мене. Енергетичний струм пронизає мене від вух до кінчиків пальців. Я заплющую очі й хапаю руками свої лікті — хай відлуння цього спалаху любові та надії зігріє мене.

Раптом потворна дійсність вдирається у мій особистий всесвіт. — Де ванна кімната? — волає на Магду один із солдатів. Моя авторитетна, саркастична, кокетлива сестра згинається під його лютим поглядом. Ніколи не бачила, щоб вона чогось боялася. Вона ніколи не втрачала можливості покепкувати з когось чи розсмішити інших. Ніколи офіційні структури не мали над нею влади. У школі вона не підводилася, коли вчитель заходив до класу, як це вимагалось за регламентом. «Елефант» — одного разу вчитель з математики, дуже коротенький чоловічок, оголошував їй догану, звертаючись за прізвиськом. Сестра стала навшпиньки і вдала, ніби шукає його. «Гей, де ви є? — дражнилася вона. — Я вас не бачу». Та сьогодні чоловіки тримають зброю. Вона не відпускає легковажних зауважень, не вишкіряється. Вона покійно вказує на двері до ванної кімнати. Солдат відштовхує її з дороги. В його руках рушниця. Чи потрібні йому інші докази домінування? Цієї миті я починаю розуміти, що завжди може

бути гірше. Кожна секунда приховує потенційне насилля. Неможливо передбачити, коли або через що ми зламаємося. Покірне виконання наказів не гарантує нам безпеки.

— Надвір. Негайно. Зараз вам час трохи помандрувати, — каже солдат. Мама закриває валізу, тато підіймає її. Вона заціпає своє сіре пальто й перша виходить на вулицю. Я за нею, потім Магда. Перш ніж ми дістанемося вантажівки, що чекає на нас на узбіччі, я обертаюся подивитися, чи тато вже вийшов. Він стоїть обличчям до дверей, тримаючи валізу, наче нічний мандрівник, що загубився, і поплескує по кишені, перевіряючи ключі. Солдат викрикує гидотні образи й ногою щосили жбухає у двері, вони знову відчиняються.

— Ну ж бо, — каже він, — подивися на прощання, потіш свої очі. Тато вдивляється у темряву. На мить він здається спантеличеним, він не може второпати, чи солдат знущається, чи виявляє шляхетність. Раптом солдат вдаряє його ногою в коліно, і тато шкутильгає до нас, у вантажівку, де вже чекають інші родини. Мене роздирають почуття: я хочу захистити батьків і сумую, що ніхто вже не може захистити мене. *«Еріку, — молюся я, — куди б ми не рушили, допоможи знайти тебе. Не забувай про наше майбутнє. Не забувай про наше кохання».* Магда не каже ні слова, ми сидимо пліч-о-пліч на непокритих дерев'яних сидіннях. Виразно сяє серед усіх речей, про які я дійсно шкодую, те, що я тоді не простягла своєї руки до сестриної.

Щойно зійшло сонце, вантажівка рушила до цегельної фабрики, там нас загнали всередину. Нам дуже пощастило: ті, хто приїхали першими, змогли розташуватися в сушильних ангарах. Більшість з дванадцяти тисяч євреїв, ув'язнених тут, спатиме просто неба. І всі на підлозі. Ми вкриватимемося власними пальтами та тремтітимемо від весняного холоду. Ми прикриватимемо вуха, коли людей битимуть гумовими дубинками посеред табору за дрібні хиби. Крану з водою немає, її приносять у відрах на кошових візках, на всіх не вистачає. Спочатку нам вистачає пайків, що до них мама готує ще млинці з принесених з дому запасів. Та за кілька днів почуття голоду стає нестерпним, викликає судоми. Магда помічає свою колишню вчительку з гімнастики в сусідньому бараці, яка, зморена голодом, силиться доглядати новонароджене маля.

— Що я робитиму, коли молока не стане? — скаржиться вона нам. — Немовля лише плаче й плаче.

Наш табір розділений на дві частини по різні боки вулиці. На нашому боці євреї лише з нашого району міста. Ми дізналися, що всіх юдеїв Кошші тримають тут, на цегельній фабриці. Ми зустрічаємо знайомих крамарів, учителів, сусідів, друзів. А наші бабуся й дідусь уже на іншому боці табору, хоч вони й мешкали в тридцяти хвилинах пішки від нашої квартири. Охоронці та брами розділяють нас, нам не можна переходити вулицю. Але я благаю охоронця, і він дозволяє мені піти відшукати бабусю й дідуся. Я йду повз бараки без стін, гукаючи їхні імена. Коли проходжу повз скупчені рядками родини, я вигукую Ерікове ім'я теж. Я заспокоюю себе, що це лише питання часу та наполегливості. Я відшукаю його або він відшукає мене. Та я не знаходжу бабусю й дідуся. І Еріка не знаходжу.

Одного разу по обіді, коли привезли візки з водою і натовп з ковшами з усіх боків стрімголов кинувся до них, він знаходить мене, бо я сиджу одна, охороняючи пальта своїх рідних. Він цілує моє чоло, щоки, вуста. Я торкаюся свого замшевого ремінця, дякуючи за це щастя.

Відтоді ми намагалися бачитися щодня. Часом ми розмірковували, якою буде наша подальша доля. Ходили чутки, що нас відправлять до міста з назвою *Кенірмецу* (*Kenyérmező*), до іншого табору, де ми працюватимемо й житимемо з нашими родинами якнайдалі від війни. Ми не знаємо, хто поширює ці чутки — чи то їх пустила угорська поліція, чи *нілашисти* знущаються з нас, даючи безпідставні надії. Коли закінчиться війна, у поштових відділеннях залишаться стоси листів від занепокоєних родичів з далеких міст, що їх ніколи не відкриють; і на кожному з них в рядку адреси буде написано «*Кенірмецу*» — місто, якого ніколи не існувало.

Натомість реальне місце, куди прямували наші потяги, було поза межами нашої уяви. *Після війни*. Ми з Еріком дозволяємо собі поміркувати про ті часи. Ми вступимо до університету. Переїдемо до Палестини. Відвідуватимемо курси та книжковий клуб, до яких ходили в школі. Дочитаємо «Тлумачення сновидінь» Фрейда.

Нам чути, як за межами цегельної фабрики їздять трамваї. Але ми не можемо їх побачити. Цікаво, чи змогли б ми застрибнути в них. Будь-кого, хто наближається до огорожі, вбивають без попередження. Одна

дівчина, трохи старша за мене, робить спробу втекти. Вони вішають її тіло на знак застороги. Батьки не кажуть ані слова про її смерть.

— Спробуйте дістати кілька шматочків цукру, — каже нам тато. — Дістаньте трохи цукру і сховайте. Треба завжди мати щось солоденьке в кишені.

Одного дня ми почули, що бабусю і дідуса забрали з фабрики на потяг і кудись відправили. Ми сподіваємося побачити їх у *Кенірмецу*. Я цілую Еріка на добраніч і вірю, що його губи — це те солоденьке, на яке я завжди можу розраховувати.

Одного раннього ранку після десь місяця перебування на фабриці нашу частину табору евакуюють. Я продираюся через натовп, шукаючи, з ким я можу передати Ерікові послання.

— Залиш це, Діцу, — каже мама.

Вони з татом написали прощального листа до Клари, але можливості його надіслати немає. Я бачу, як мама викидає його, як він падає на бруківку, наче попіл від сигарети, як він зникає під трьома тисячами пар ніг. Шовк моєї сукні ковзає по моїх ногах, коли ми рушаємо і зупиняємося, рушаємо і зупиняємося, поки нас усіх, натовп з трьох тисяч людей, ведуть маршем й вишиковують у довгу шеренгу вздовж вантажівок. Ми знову тулимося одне до одного в пільмі. Щойно вантажівка рушає, я чую своє ім'я. Це Ерік. Він гукає мене через поперечини вантажівок. Я намагаюся проштовхнутися в напрямку його голосу.

— Я тут! — намагаюся перекричати ревіння мотору. Я не можу ні торкнутися, ні побачити його, щілини завузькі.

— Я ніколи не забуду твої очі, — каже він — Я ніколи не забуду твої руки.

Я невпинно повторюю ці речення, поки ми пересідаємо в наповнені вагони на вокзалі. Я не чую ні офіцерів, що кричать, ні дітей, що плачуть, одне лише відлуння його незабутнього голосу. *Якщо я виживу сьогодні, я покажу йому свої очі, я покажу йому свої руки.* Я вдихаю й видихаю у ритмі цього монотонного журливого наспіву. *Якщо я виживу сьогодні.... Якщо я виживу сьогодні, завтра я буду вільна.*

Наші вагони не схожі на ті, якими я подорожувала раніше. Це не пасажирський потяг, а вантажний, для перевезення худоби чи фрахту.

Ми — людський вантаж. Нас сотні в одному вагоні. Година здається тижнем. Невідомість розтягує час. Невідомість та невпинне безжалісне стукотіння коліс. Одна булка хліба на вісім людей. Одне відро води. Ще одне відро для випорожнень. Смердить потом та екскрементами. Люди помирають дорогою. Всі сплять стоячи, схиляючись одне на одного, відсторонюючись від померлих. Я бачу, як один батько віддає донці щось схоже на пакунок з пігулками. «Якщо вони спробують щось із тобою зробити...» — каже він. Час від часу потяг зупиняється, і кільком людям з кожного вагону наказують зійти й принести води. Одного разу пішла Магда.

— Ми у Польщі, — каже вона, повернувшись.

Незабаром вона пояснила, як про це дізналася. Коли вона пішла по воду, якийсь чоловік у полі кричав їй привітання польською та німецькою, сказав назву міста і несамовито жестикулював, проводячи пальцями поперек шиї.

— Просто хоче нас налякати, — каже Магда.

Потяг усе їде та їде. Батьки знесилено опускаються з обох боків від мене. Вони мовчать. Вони не торкаються одне одного. Татова борода виростає сива. Він виглядає старшим за свого батька, мені моторошно від цього. Я благаю його поголитися. Я не здогадуюся про те, що молодший вигляд дійсно може врятувати життя наприкінці нашої подорожі. Це лише внутрішнє відчуття, просто палке бажання дівчинки побачити свого батька в кращому образі, життєрадісним франтом, улюбленцем жінок, таким, яким вона його знає, за яким сумує. Я не хочу, аби він став подібний до того батька з пігулками, який бурмотить своїм рідним: «Це гірше за смерть».

— Тату, поголися, будь ласка, — кажу я, цілуючи тата у щоку. Він скаженіє.

— Нащо? — каже він. — Нащо? Нащо?

Мені соромно, що я сказала дурницю, що роздратувала його. Навіщо я це сказала? Чому я вирішила, що то моя справа вказувати татові, що він має робити? Я згадую, як він лютував, коли я загубила гроші на навчання. Я притуляюся до мами, так трохи зручніше. Мені б дуже хотілося, аби мої батьки взяли за руки, а не сиділи, ніби вони не знайомі одне з одним. Мама майже не розмовляє. Але й не скиглить. Вона не хоче помирати. Просто замикається у собі.

— Діцуко, — каже вона в темряві однієї ночі, — чуєш. Ми не знаємо, куди прямуємо. Не знаємо, що там на нас чекає. Просто запам'ятай, ніхто не зможе відібрати в тебе те, що ти тримаєш у своїй голові. Я знову поринаю в черговий сон про Еріка. І знову проки-даюся.

Вони відчиняють вагони, і всередину вриваються яскраві промені травневого сонця. Ми жадаємо зійти на землю. Нарешті ми кидаємося назустріч свіжому повітрю та світлу. Ми ледве не випадаємо з вагонів, перевалюємося одне через одного, поспішаючи на вихід. Після кількох днів безупинного руху потяга нам важко стояти ногами на твердій та стійкій землі. Ми намагаємося відновити наші налаштування: визначити місцевість, заспокоїти нервову систему, стабілізувати кінцівки. Я бачу, як темний натовп зимових пальт простягається довгою тоненькою стрічкою. Я бачу спалах білого — це чийсь шарф чи вузлик з пожитками, я бачу жовте — це наші зірки на пов'язках. Я бачу напис ARBEIT MACHT FREI. Грає музика. Тато несподівано веселішає. — От бачиш, — каже він — Це місце просто не може бути жахливим. — Здається, він пустився би в скоки прямо на платформі, якби не весь цей натовп. — Ми лише трохи попрацюємо тут. Поки не закінчиться війна.

Мабуть, чутки, які ходили на цегельній фабриці, справдяться. Схоже, ми таки приїхали сюди працювати. Я намагаюся відшукати брижі полів навкруги та уявляю Ерікове струнке тіло навпроти, що схиляється до землі перевірити врожай. Натомість я бачу суцільні горизонтальні лінії: дошки вагонів, нескінченна сітка огорожі, низькі будівлі. Трохи далі кілька дерев та димар розмивають плесканий краєвид цієї безплідної місцевості.

Чоловіки у формі штовхають нас. Ніхто нічого не пояснює. Вони лише вигукують односкладні вказівки. *Йдіть туди. Йдіть сюди.* Нацисти вказують і штовхають. Чоловіків зганяють в окрему чергу. Тато махає нам рукою. Певно, їх відправляють першими, аби вони застовпили місця для своїх родин. Цікаво, де ми сьогодні спатимемо і коли будемо їсти? Ми з мамою та Магдою разом стоїмо у довгій черзі жінок та дітей. Рухаємося дуже повільно. Наближаємося до чоловіка, який, наче диригент, помахом пальця звершить наші долі. Я не знаю, що це доктор Йозеф Менгеле, сумнозвісний Янгол Смерті. Поки ми

рухаємося йому назустріч, я не можу відірвати погляд від його очей, таких холодних та деспотичних. Ми порівнялися з ним, я можу тепер побачити хлопчачу щілину між його зубів, коли він посміхається. Його голос майже ласкавий, коли він запитує, чи є хто хворий, і відправляє ліворуч тих, хто відповідає стверджувально.

— Хто старші за чотирнадцять і молодші за сорок залишаються у цій черзі — каже інший офіцер. — Ті, хто старші за сорок — рушають ліворуч.

Довга черга літніх жінок, малих дітей, матерів з немовлятами відокремлюється ліворуч. У мами сиве волосся, повністю сиве, ще змолоду, але на її обличчі зморшок не більше, ніж на моєму. Ми з Магдою стискаємо маму з обох боків. Наша черга. Доктор Менгеле диригує. Він вказує моїй мамі йти ліворуч. Я рушаю за нею. Він хапає мене за плече.

— Ти побачиш свою маму незабаром, — каже він. — Вона лише прийме душ.

Він підштовхує нас із Магдою праворуч.

Ми не знаємо, чим ліва черга відрізняється від правої.

— Куди ми тепер прямуємо? — питаємо ми одна одну. — Що з нами тепер буде?

Нас проводять до іншої частини розкиданих по табору будівель. Лише жінки навколо, більшість із них молоді. Деякі навіть веселі, майже щасливі, вони радіють свіжому повітрю і насолоджуються променями сонця на своїй шкірі після невідступного смороду та клаустрофобної темряви потяга. Інші кусають власні губи. Страх надимається серед нас, але й цікавість також.

Ми зупиняємося перед кількома низькими будівлями. Нас оточили жінки у смугастих сукнях. Незабаром ми дізнаємося, що це також ув'язнені, яких призначили керувати іншими ув'язненими, але поки ми навіть не усвідомлюємо, що ми ув'язнені. Я розстібнула пальто через пекуче сонце, і одна з дівчат у смугастій сукні помічає на мені синій шовк. Вона прямує до мене, нахиливши голову вбік.

— Диви яка, — каже вона польською.

Вона жбурляє ногою пил із землі, і він осідає на моїх черевиках на низьких підборах. Я не встигаю нічого зрозуміти, як її руки вже простяглися до моїх маленьких коралових сережок в золотій оправі,

які я, за угорськими звичаями, носила з самого народження. Вона смикає, і я відчуваю гострий біль. Вона ховає сережки у свої кишені. Не зважаючи на фізичну кривду, я дуже хочу їй сподобатися. Хочу, аби мене прийняли, як завжди. Від її зневажливої гримаси мені болить сильніше, ніж через розірвані мочки вух.

— Нащо ти так зробила? — питаю. — Я б і так віддала тобі сережки.

— Я загнивала тут, поки ти була на волі, ходила до школи, в театр, — каже вона.

Цікаво, як довго ця дівчина вже тут? Вона худа, але міцна. Стоїть задерши носа. Вона могла би бути танцівницею. Чому вона так показалася, коли згадала через мене про звичайне життя?

— Коли я зможу побачити маму? — запитую я її. — Мені сказали, що я скоро побачу її.

Дівчина зиркнула на мене своїми холодними гострими очима. В них немає співчуття. В них немає нічого, крім люті. Вона показує на дим, що здіймається з одного з димарів удалині.

— Твоя мама горить он там, — каже вона. — Можеш уже говорити про неї в минулому часі.

РОЗДІЛ 3

Та, що танцює у пеклі

«Будь-яке піднесення в твоєму житті завжди йтиме зсередини», — сказав мені колись балетмейстер. Ніколи не могла второпати, про що мова. Ніколи — до Аушвіцу.

Магда не зводить очей з димаря, що стирчить з будівлі, до якої увійшла мама. «Душа не вмирає», — каже вона. Сестра намагається знайти слова втіхи. Я шокована. Я залякла. Не можу думати про незбагненні речі, які відбуваються, які вже сталися. Не можу уявити маму, охоплену полум'ям. Не можу цілком усвідомити, що їй не стало. Не можу спитати чому. Не можу навіть сумувати. Не зараз. Я мушу зосередитися, аби вижити кожної наступної хвилини, аби зробити кожний наступний подих. Я зможу, якщо сестра поряд. Я виживу, якщо всюди слідуватиму за нею, наче тінь.

Нас натовпом женуть крізь душові, у яких відлунням звучить мертва тиша. Наше волосся зістрижене. Ми стоїмо надворі, поголені й оголені, чекаємо на уніформу. Насмішки капо та офіцерів СС оточують нас, наче рій стріл, що щипають оголену вологу шкіру. Жахливіші за їхні слова лише їхні очі. Я певна, огида, з якою вони витріщаються на нас, може продірявити шкіру та розтрити ребра. Їхня огида водночас владна та зневажлива, мене від неї вивертає. Колись я гадала, що Ерік буде першим чоловіком, який побачить мене оголеною. Тепер він уже ніколи не побачить моє тіло без шрамів від їхньої ненависті. Чи вони вже перетворили мене на недолюдину? Чи зможу я колись знову стати дівчиною, якою була? *Я ніколи не забуду твої очі, твої руки.* Я маю опанувати себе. Якщо не заради себе, то хоча б заради Еріка.

Я обертаюся до сестри, якій завжди вдавалося триматися поруч зі мною, в будь-якому натовпі, як би хаотично нас не жбурляли з місця на місце. Вона стоїть припиншена, приголомшена. Вона тремтить, коли сонце сідає. В її руках покремсані локони, густі пасма занапащеного волосся. Ми стоїмо оголені протягом годин. Вона тримає своє волосся, ніби із ним ще тримає себе, свою приналежність до людства. Ми стоїмо так близько, що майже торкаємося одна до одної, та я все одно сумую за нею. Магда. Самовпевнена, сексуальна, жартівлива дівчина.

Де вона поділася? Мабуть, вона запитує себе про те ж. Вона намагається відшукати себе серед тих пасм волосся.

Суперечності у цьому місці знесилюють мене. Вбивства тут, як ми вже знаємо, звичайна річ. Систематична. Але немає жодної системи розподілу уніформи, на яку ми чекаємо впродовж дня. Охоронці жорстокі та грубі, але таке враження, що ніхто ні за що не відповідає. Прискіпливість, з якою вони оглядають нас, не свідчить про нашу цінність, лише визначає, наскільки ми забуті світом. Ні в чому немає сенсу. Але, певно, нескінченні очікування та повна відсутність сенсу — частина плану. Як я можу зберігати непохитність у цьому місці, де непохитні лише огорожа, смерть, приниження й клуби диму? Нарешті Магда говорить до мене.

— Як я виглядаю? — питає вона. — Тільки кажи правду.

Правду? Вона виглядає як брудний собака. Гола незнайомка. Авжеж, я не можу їй цього сказати, але будь-яка брехня зробить їй боляче, тож я маю знайти відповідь, якої немає, сказати правду, яка не поранить. Я зазираю в шалену синь її очей і думаю про те, що навіть для неї поставити запитання «як я виглядаю?» — найвідважніша річ, яку я будь-коли чула. Тут немає дзеркал. Вона просить мене допомогти їй відшукати та побачити себе. І я кажу їй ту правду, яку маю.

— Твої очі, — кажу я сестрі. — Вони неймовірні. Я ніколи раніше не помічала цього, коли вони були закриті всім тим волоссям.

Отже, так я вперше усвідомлюю, що ми маємо вибір — загострювати увагу на тому, що втратили, чи на тому, що все ще маємо.

— Дякую, — шепоче Магда.

Є інші речі, про які я хочу запитати в неї, розповісти їй. Але краще залишити їх неказаними. Словами не розповісти про нашу нову дійсність. Про сіре пальто на маминих плечах, коли я притуляюся до неї, поки потяг усе їде та їде. Про татове обличчя, поросле смутком. Про все, що я б віддала, аби повернути ті темні й голодні години. Про перетворення батьків на дим. Обох батьків. Гадаю, тато також мертвий. Я майже відкрила рота спитати Магду, чи ми можемо сподіватися, що не цілком осиротіли сьогодні, та бачу, що вона випустила волосся з рук і воно тепер у пилюці на землі.

Нарешті принесли одяг — сірі сукні незбагненного розміру, пошиті з грубої бавовни та колючої вовни. Небо темнішає. Вони заганяють нас у

похмурі порожні бараки, де ми спатимемо на багатоярусних нарах, по шестеро на кожних. Яке полегшення зайти до цієї потворної кімнати і не бачити димар, з якого безупинно валить дим. Капо, молода жінка, яка поцупила мої сережки, розподіляє між нами койки та пояснює правила. Надвір уночі не можна. У бараці є відро — це наша нічна дамська кімната. Ми з Магдою і нашими сусідками по ліжку намагаємося розміститися на верхньому ярусі. Ми з'ясовуємо, що буде більше місця, якщо лежати валетом в шаховому порядку. Та все одно жодна з нас не може ні перевернутися, ні змінити позу, не зіштовхнувши іншу. Ми розробляємо систему, як перевертатися всім разом, синхронізуючи рухи. Капо роздає миски кожній новій ув'язненій.

— Не загуби її, — попереджає вона. — Немає миски — немає їжі. У бараці темнішає, ми стоїмо в очікуванні нових вказівок. Нас нагодують? Чи накажуть спати? Ми чуємо музику. Мабуть, то мені ввижаються звуки духових та струнних, але сусідка пояснює, що в таборі є оркестр, у якому соло виконує скрипалька світового класу. «Клара!» — моя перша думка. Але вона каже, що скрипалька з Відня. Ми чуємо надворі уривки розмов німецькою, що наближаються. Капо стає струнко, коли двері з тріскотом відчиняються. Я впізнаю офіцера у формі, що стоїть на порозі. Бачила його в селекційній черзі. Це точно він. Я вже бачила, як він посміхається, розтуляючи губи, вже бачила його щілину між передніми зубами. Доктор Менґеле. Витончений вбивця та шанувальник мистецтва. Вечорами він курсує між бараками, шукає обдарованих ув'язнених, аби розважитися. Він заходить зі свитою асистентів і кидає погляд, наче сітку, на всіх новоприбулих, що стоять у мішкуватих сукнях з незграбно остриженими головами. Ми стоїмо нерухомо, спинами до дощатих ліжок по периметру кімнати. Він перевіряє нас. Магда ледве чутно торкається моєї руки своєю. Доктор Менґеле вигаркує запитання, і перш ніж я зрозумію, що відбувається, дівчина, найближча до мене, яка знала, що я займалася балетом та гімнастикою у Кошші, підштовхує мене вперед, ближче до Янгола Смерті. Він оглядає мене. Я не знаю, куди подіти очі. Я утупилася прямо перед собою, на відчинені двері. Оркестр влаштувався на вулиці. Вони притихли, очікують на накази. Я почуваюся, наче Еврідіка у підземеллі,

чекаючи, коли Орфей візьме акорд на своїй лірі, який розтопить серце Аїда та звільнить мене. Чи Саломея, змушена танцювати для свого вітчима, Ірода, знімаючи вуаль за вуаллю й відкриваючи свою плоть. Невже танок надає їй владу? Чи навпаки — позбавляє її?

— Маленька танцівниця, — каже доктор Менґеле. — Станцюй для мене.

Він наказує музикантам розпочинати. Знайомі звуки вступу вальсу «Блакитного Дунаю» проникають у темну тісну кімнату. Очі Менґеле уп'ялися в мене. На щастя, я так добре пам'ятаю рухи «Блакитного Дунаю», що можу танцювати його вві сні. Але мої кінцівки такі важкі, наче я у нічних жахіттях, коли немає змоги втекти від небезпеки.

— Танцюй! — наказує він знову, і я відчуваю, як моє тіло починає рухатися. Спочатку мах ногою. Потім пірует і оберт. Шпагат.

Підвестися. Поки я виконую фігури, вигинаюся та обертаюся, я чую, як він говорить до асистента. Він не зводить з мене очей, але й не покидає своїх обов'язків. Я чую його голос крізь музику. Він обговорює з іншим офіцером, які з сотні присутніх дівчат будуть знищені наступного разу. Якщо я зроблю помилку, якщо він буде незадоволений моїм танцем, то я можу опинитися серед них. Я танцюю. Я танцюю. Я та, що танцює у пеклі. Мені нестерпно дивитися на ката, поки він виносить нам вирок. Я закриваю очі.

Я зосереджуюся на рухах, на роках тренувань — кожна лінія, кожен вигин мого тіла як рядок поеми, моє тіло розповідає історію. Дівчинка заходить, танцюючи. Вона обертається, захоплено і чуттєво. Потім вона зупиняється, вона розмірковує та спостерігає. Що чекає на неї в наступні години? Кого вона зустріне? Вона обертається до фонтану, зводить руки, широко розводить, охоплює ними всю сцену. Вона нагинається, піднімає квіти, по одній жбурляє їх своїм шанувальникам і випадковим глядачам, кидає людям квіти як символи любові. Я чую, як скрипки набирають темп. Моє серце також. У темряві, що поглинула мене, я чую, як мамині слова повертаються до мене, наче вона тут, поруч, у нашій порожній кімнаті, чую її шепіт на дні музики. *Просто запам'ятай, ніхто не зможе відібрати в тебе те, що ти тримаєш у своїй голові.* Доктор Менґеле, мої голодні співув'язнені з ледве прикритими шкірою кістками, залишки непокори, які ще тепляться, та й ті незабаром зникнуть, навіть моя люба сестра — все

зникає, існує лише світ у моїй голові. «Блакитний Дунай» стихає, і тепер я чую Чайковського, «Ромео і Джульєтту». Підлога барака перетворюється на сцену Будапештської опери. Я танцюю для своїх прихильників у залі. Я танцюю під яскравим світлом прожекторів. Танцюю для свого коханця, Ромео. Він підіймає мене високо над сценою. Я танцюю заради кохання. Я танцюю заради життя. Поки я танцюю, то усвідомлюю одну розумну річ, яку ніколи не забуду. Я так ніколи й не зрозумію, яким дивом зійшла на мене ця гадка. Вона ще багато разів рятуватиме моє життя, навіть після того, як ці жахіття закінчатся. Я знаю, що доктор Менгеле, серійний вбивця, який сьогодні вранці спалив мою матір, насправді жалюгідніший за мене. Я можу бути вільна у своїй голові, а він — ніколи. Він завжди житиме з тим, що накоїв. Він більше в'язень, ніж я. Мій танець добігає кінця, я сідаю у граціозний шпагат, і молюся, але не за себе. Я молюся за нього. Я молюся, аби він, заради власного ж блага, не мав потреби вбивати мене.

Здається, він вражений моїм виступом, бо кидає мені булку хліба. Цей вчинок, як виявиться згодом, врятує мені життя. Коли настає ніч, я ділюся хлібом з Магдою та сусідками по нарах. Я вдячна, що в мене є хліб. Я вдячна, що в мене є життя.

У перші тижні перебування в Аушвіці я навчилася правил виживання. Якщо можеш поцупити шматок хліба в охоронців — ти героїня, але якщо вкрадеш у співув'язнених — ганьба тобі й смерть. Конкурування й зухвалість призведуть до програшу, проте взаємодія — це суть самої гри. Вижити значить переступити через власні потреби і присвятити себе будь-чому чи будь-кому іншому. Для мене будь-хто — це Магда, а будь-що — це надія знову побачити Еріка, завтра, коли я стану вільна. Аби вижити, ми формуємо для себе внутрішній світ, власний рай, навіть з розплющеними очима. Я пам'ятаю, як одна ув'язнена примудрилася зберегти свою фотокартку з минулого життя, на ній вона була з довгим волоссям. У такий спосіб вона нагадувала собі, хто вона така, вірила, що ця людина досі існує. Ця фотокартка стала її втіхою та зберегла їй волю до життя.

Пам'ятаю, як кілька місяців по тому, взимку, нам видали старі пальта. Вони просто кидали в нас ці пальта, вимушено, взагалі не зважаючи на

розміри. Ми самостійно мали знайти, хто має потрібний розмір, та змагатися за нього. Магді пощастило. Їй кинули товсте тепле пальто, довге та важке, з гудзиками по всій довжині до самої ший. Воно було таке тепле, таке жадане. Але вона його негайно виміняла. Пальто, яке вона отримала натомість, було химерне, тонке, ледве прикривало коліна і зовсім відкривало груди. Сексуальна річ була потрібніша Магді для виживання, ніж тепла. Відчуваючи себе привабливою, вона дечого набувала: почуття гідності мало для неї більшу цінність, ніж фізичний комфорт.

Пам'ятаю, як ми жадали бенкетних страв, навіть коли голодували. В Аушвіці ми весь час готували. Ми уявляли, ніби накриваємо святковий стіл щогодини, сперечаючись, скільки паприки треба додавати до угорського курячого паприкашу чи як зробити найсмачніший у світі семишаровий шоколадний торт. Ми прокидалися о четвертій ранку на *апель*, ранкову перекличку, і, стоячи у холоднечі та темряві, поки нас рахують і знову перераховують, ми вдихали запашні насичені аромати щойно приготованого м'яса. Маршируючи на щоденну роботу — до складу, що називався «Канада», де нам наказано було сортувати речі новоприбулих в'язнів, до бараків, які ми мали прибирати, і прибирати, і прибирати, до крематоріїв, де ті, кому пощастило найменше, були вимушені збирати золоті зуби, волосся та шкіру з трупів, що чекали на спалення — ми вели розмови, ніби прогулювалися дорогою до ринку, плануючі наше меню на тиждень, про те, як ми перевірятимемо стиглість кожного фрукта та овоча. Ми давали одна одній кулінарні уроки. Як треба готувати угорську плацинду. Наскільки тонкими мають бути млинці. Скільки цукру треба додавати. Скільки горіхів. Ти кладеш тмин до трансильванського гуляшу²? Ти додаєш дві цибулини? Ні, три. Ні, півтори достатньо. Через ці уявні страви в нас непомірно текли слинки, а коли ми їли нашу справжню, єдину за цілий день страву — водянистий суп зі шматочком черствого хліба, — мені хотілося розповісти про гуску, що її мама тримала на горищі й щодня годувала зерном, а її печінка все розбухала і розбухала, доки нарешті не настав час зарізати гуску і перемолоти її печінку в смачнуче пате. А коли ми, знесилені, лягали на наші нари вночі та нарешті засинали, ми бачили їжу й уві сні. Сільський годинник б'є десяту ранку, тато прослизає до нашої квартири з пакунком від м'ясника з крамниці на

іншому боці вулиці. Сьогодні він приніс загорнутий у газету шмат свинини.

— Діцунко, йди покуштуй, — він киває головою, підкликаючи мене до себе.

— Ну і який приклад ти показуєш, — буркотить мама, — годуючи свининою єврейську дівчинку?

Але вона майже усміхається. Вона готує струдель, розкачуючи тісто по обідньому столу, розтягуючи його руками і дмухаючи під нього, допоки воно не стане тонше за аркуш паперу.

Присмак перцю й вишень у маминому струдлі; яйця з прянощами; паста, яку вона нарізала вручну так швидко, що я боялася, аби вона не відрізала собі пальця; і особливо хала, наш передсуботній хліб. Мама насолоджувалася процесом приготування так, наче створювала витвір мистецтва, але не меншу насолоду їй приносила й сама приготована страва. Фантазії про їжу підтримували нас в Аушвіці. Як спортсмени й музиканти вдосконалюють свою майстерність розумовими практиками, так і ми, митці бараків, завжди були поглинуті творчістю. Страви, приготовані в нашій голові, певним чином підживлювали нас. Однієї ночі перед сном ми влаштовуємо конкурс краси. Ми позуємо у наших сірих безрозмірних сукнях та тьмяній спідній білизні. Одна угорка каже, що вся краса в плечах. Ніхто не може стати в позу так майстерно, як Магда. Вона отримує перемогу. Спати ще ніхто не хоче. — Ось вам ще один конкурс, — каже Магда. — У кого кращі цицьки?! Ми роздягаємося в темряві й дефілюємо, демонструючи груди, що стирчать. Ще кілька місяців тому я тренувалася у студії більше п'яти годин на день. Часом я просила тата натиснути мені на живіт та перевірити, яка я сильна. Я могла навіть підняти та нести його. Зараз, оголена в холодному бараці, я так само пишаюся своїм тілом. Раніше я заздрила маминим округлим спокусливим формам і соромилася своїх маленьких грудей. Але саме такі груди цінуються в Європі найбільше. Я крокую, задерши носа, як модель. І виграю ці змагання!

— Моя славетна сестричка, — каже Магда, коли ми засинаємо.

Ми самі обираємо, чого нас може навчити жахіття. Ми можемо озлобитися через смуток і страх. Стати ворожими. Скам'янілими. Чи триматися невинної частини себе, жвавої та допитливої.

Іншої ночі я дізнаюся, що молода жіночка на сусідніх нарах до війни

була заміжня. Я докучаю їй запитаннями.

— На що це схоже, — запитую я, — належати чоловікові?

Я цікавлюся не сексом, ну, не тільки ним. Безперечно, пристрасть теж цікавить мене. Ще більше мене турбує питання належності чоловікові на щоденній основі. У її зітханні я чую відлуння дечого дивовижного, неушкодженого втратою. Впродовж кількох хвилин, поки вона розповідає, я дивлюся на інший шлюб, не такий, у якому жили мої батьки. Він осяяний світлом, він навіть кращий за мирний спокій любові дідуса та бабусі. Він схожий на кохання, на всеосяжне кохання.

Мамині слова «добре, що в тебе є мізки, бо з вродою тобі не пощастило» лише розпалювали мій страх, що я неповноцінна, нікчемна. В Аушвіці мамин голос у моїй голові набув іншої виразності. *У мене є мізки. Я розумна. Я з усім впораюся.* Слова, що лунали в моїй голові, сприяли здатності зберігати надію. Так само це працювало і з іншими ув'язненими. Нам вдалося віднайти в собі внутрішній стрижень та спертися на нього. Розмовляючи з внутрішнім «Я», ми почувалися вільними всередині, мали змогу дотримуватися моральних принципів, набували підґрунтя та впевненості, навіть коли зовнішні сили прагнули контролювати та нищити нас. *«У мене все добре, — навчилися ми казати. — Я невинна. Якимось воно вже зміниться на краще».*

В Аушвіці я приятелювала з однією дівчиною. Вона була дуже хвора та знесилена. Щоранку я боялася, що можу знайти її мертвою на нарах, щоразу в селекційній черзі я боялася, що її відправлять на смерть. Та щоразу вона дивувала мене. Їй щоранку вдавалося зібратися силами, аби працювати впродовж усього дня. Її очі жваво блищали щоразу, коли вона стояла у селекційній черзі, дивлячись в обличчя доктора Менґеле та чекаючи на вказівки його пальця. А ввечері вона тяжко плюхалася на койку та ледве могла дихати. Я запитувала в неї, як їй вдається триматися.

— Я чула, нас мають звільнити до Різдва, — відповідала вона.

Вона лічила дні, а потім й години, ретельно викреслюючи їх в уявному календарі у своїй голові, та твердо вирішила дожити до звільнення.

Різдво прийшло, а визволителі ні. Наступного дня вона померла.

Гадаю, її внутрішній голос живив її, але, втративши надію, вона не

змогла втримати життя. Всі, хто оточував мене, — офіцери СС, капо, співув'язнені, — казали мені кожної миті щодня, від апелю вранці до кінця роботи ввечері, у селекційних чергах та чергах за їжею, що я ніколи не виберуся з табору смерті живою. Я тим часом розвивала свій внутрішній голос, який запевняв мене в протилежному, аби він заглушив їхні слова. *«Колись це скінчиться, — казала я собі. — Якщо я виживу сьогодні, то завтра буду вільна».*

В Аушвіці нас щодня відправляли до душових, і кожний душ лякав невизначеністю. Ми ніколи не знали, піде з кранів вода чи газ. Я з полегшенням видихаю, коли на нас починає литися вода, змащую тіло розм'яким милом. Я ще не зовсім шкіра та кості. Після побоювання я відчуваю спокій і можу тепер дослідити себе. Мої руки, стегна та живіт підтягнуті, бо танцювальні м'язи досі в тонусі. Я поринаю у фантазії про Еріка. Ми студенти університету, мешкаємо в Будапешті. Ми захопили книги та йдемо вчитися у кафе. Його очі відриваються від сторінки та мандрують моїм обличчям. Я відчуваю, як він зупинив погляд на моїх очах. Уявляючи, як я підіймаю до нього своє обличчя для поцілунку, я раптом усвідомлюю, що в душових запанувала тиша. У мені все захололо. Чоловік, якого я боюся більше за інших, стоїть у дверях. Янгол Смерті дивиться прямо на мене. Я втупилася поглядом у підлогу, чекаючи, коли інші знову почнуть дихати, аби зрозуміти, що він пішов. Але він не йде.

— Гей, ти! — гукає він. — Моя маленька танцівниця.

Я намагаюся зробити голос Еріка в своїй голові гучнішим за Менгелів. *Я ніколи не забуду твої очі. Я ніколи не забуду твої руки.*

— Підійди, — наказує він.

Я йду. А що я можу вдіяти? Я прямую до гудзиків на його пальті, дивлюся перед собою, уникаючи очей своїх співув'язнених, боюся побачити в них віддзеркалення свого страху. *«Дихай, дихай»*, — кажу я собі. Він йде коридором до кабінету, я йду за ним, оголена та мокра. Вода стікає з мого тіла на холодну підлогу. В кабінеті стоїть стіл та крісло. Він спирається на стіл і неспішно оглядає мене. Я надто перелякана, у голові туман, лише ледве відчуваю рефлекторні поштовхи по всьому тілу. Вдар його. Ногою прямо в обличчя. Впади на підлогу верчиком і міцно тримай себе. Що б він не надумав робити зі мною, сподіваюся, це скінчиться швидко.

— Підходь ближче, — каже він.

Я повільно рухаюся до нього, дивлюся в його обличчя переді мною, але не бачу його. Я зосереджена на своїй живильній силі, на «*я витримаю, я витримаю*». Я наблизилася до нього, я відчуваю його тіло. Запах ментолу. Присмак бляшанки на своєму язичку. Поки я тремчу, я відчуваю, що жива. Він пореється з гудзиками на своїм пальті. *Я витримаю, я витримаю*. Я згадую маму, її довге, довге волосся. Як вона закручує його на потилиці, а на ніч розпускає, ніби завісу. Я оголена наодинці з її вбивцею, але він не має влади над тим, щоби забрати її в мене. Щойно я наблизилася до нього настільки, що він може торкнутися мене пальцями, які я наказала собі не відчувати, з сусідньої кімнати лунає телефонний дзвінок. Він здригається. Заціпає пальто.

— Не ворущися, — командує він, відчиняючи двері.

Я чую, як він взяв слухавку в сусідній кімнаті, відповідає спокійно та односкладно. Я не розмірковую. Я тікаю. Наступне, що я пам'ятаю, — я сиджу збоку від сестри, ми поглинаємо щоденну порцію супу, шматочки картопляних шкірок виринають з рідкого бульйону, наче короста. Мене не покидає страх, що він знайде та покарає мене, закінчить те, що почав, або ж відправить мене на смерть. Цей страх переслідує мене. Я не знаю, що зі мною станеться. Але зараз я тримаюся за внутрішній стрижень, я наспівую у своїй голові. *Я вижила сьогодні. Я вижила сьогодні. Завтра я буду вільна.*

7 *Szekely gulyas*, де *szekely* (секеї) — назва етнічної групи угорців, що мешкають на території Трансильванії.

РОЗДІЛ 4

Колесо

Якоїсь миті влітку 1944 року ми з Магдою усвідомили, що до табору більше не привозять угорських євреїв. Згодом ми дізнаємося, що в липні прем'єр-міністр Горті, втомившись грати за правилами німецької влади, призупинив депортації. Надто пізно. Нас сотні тисяч уже було відправлено до таборів, чотириста тисяч знищено лише впродовж двох минулих місяців. У жовтні уряд Горті здався нацистам. Двісті тисяч євреїв, які на той час перебували в Угорщині, більшість у Будапешті, не було відправлено до Аушвіцу. Їх пішки вели більше трьохсот кілометрів до Австрії. На той час ми не знали про це, ми взагалі нічого не знали про те, що відбувається за межами табору, — ні про життя, ні про війну.

Одного зимового ранку ми, як зазвичай, стоїмо в черзі. Мороз кусається. Нам мають набити татуювання. Я чекаю на свою чергу. Я закочую рукав, підставляю руку. Рухаюсь автоматично, роблю те, чого від мене вимагають, мені так холодно і голодно, так холодно і голодно, що ще трохи, і я залякну. Чи знає хтось, що я тут? Я весь час думала про це впродовж перебування в таборі, а тепер це запитання постає в моїй голові мляво, наче ледве пробивається крізь густий безпросвітний туман. Не можу пригадати своїх звичних думок. Мушу нагадувати собі уявляти Еріка. Коли я свідомо змушую себе думати про нього, то не можу чітко відтворити його обличчя у своїй уяві. Мушу хитрістю виманювати спогади зі своєї пам'яті, вихоплювати зненацька. *Де Магда?* Це питання зі мною, коли я прокидаюся, коли ми маршируємо на роботу, перед тим, як мене поглине сон. Я мацаю поглядом навкруги, аби переконатися, що вона досі поряд. Навіть коли наші погляди не перетинаються, я знаю напевно, що вона стежить за мною. Я стала зберігати хліб з вечері, аби ми могли розділити його зранку.

Офіцер з голкою та чорнилами стоїть прямо переді мною. Він бере голку, починає проколювати, але раптом відштовхує.

— Я не збираюся витратити на тебе чорнила, — каже він і штовхає мене до іншої черги.

— Ця черга на смерть, — каже дівчина поряд зі мною. — Це кінець. Вона вся сіра, наче вкрита пилом. Інша дівчина попереду в нашій черзі молиться. Хоч я вже певний час перебуваю в місці, де загроза смерті постійно висить над нами, цей момент все одно пронизує мене до кісток. Раптом я думаю про різницю між вбиванням та вбивством. Аушвіц це й одне, й інше. З димарів валить і валить дим. Кожна мить може бути останньою. То навіщо хвилюватися? Нащо витрачати сили? Якщо ця мить, ця сама мить моя остання на Землі, чи я справді маю витрачати її на покірність та визнання поразки? Чи я маю провести її так, наче я вже мертва?

— Ми ніколи не знаємо, яка черга що значить, — відповідаю я дівчині. От якби невідомість робила нас допитливими, замість того, щоб страх викручував наші нутрощі? І тоді я бачу Магду. Її відібрали до іншої черги. Якщо мене відправляють на смерть, чи для роботи, чи для переміщення до іншого табору, як вони вже почали робити з іншими... то мене не обходить більше нічого, окрім як бути поряд зі своєю сестрою. Ми одні з небагатьох ув'язнених, кого, на щастя, не цілком відірвали від родини. Не буде перебільшенням, якщо я скажу, що живу заради сестри, а вона живе заради мене. На дворі метушня. Я не знаю, яка черга що значить. Єдина річ, у якій я впевнена — я маю йти до того, що на нас чекає попереду, *разом із Магдою*. Навіть якщо на нас чекає смерть. Я дивлюся на вкриту настом сніжну прогалину, що розділяє нас. Охоронці з усіх боків. Я не маю плану. Час тягнеться так довго і біжить так швидко. Ми з Магдою дивимося одна на одну. Я бачу її сині очі. Раптом я виходжу з черги. Я роблю колесо, і ще, і ще, руки до землі, ноги до неба, ще оберт, ще оберт. Охоронець витріщився на мене. Ось він прямо, а тепер догори дригом. Щосекунди я очікую на кулю. Я не хочу помирати, але і припинити обертатися не можу. Він не зводить зброю. Він надто здивований, аби застрелити мене? Чи я не бачу, бо голова йде обертом? Він підморгує мені. Клянуся богом, я бачила, як від підморгує. «*Ну добре, — він ніби каже, — цього разу твоя взяла*».

За ті кілька секунд, поки я тримаю загальну увагу на собі, Магда перебігає через двір до моєї черги. Ми розчинилися в натовпі дівчат, очікуючи на будь-що попереду.

Нас женуть через крижаний двір до залізничної платформи, де ми зійшли з потяга шість місяців тому, де нас розділили з татом, де ми йшли по обидва боки від мами в останні хвилини її життя. Тоді грала музика, а зараз тиша. Якщо вітер може бути тихий. Я вже давно не розрізняю звуки повсякчасних поривів дразливого морозного вітру, широких зітхань пащі смерті та зими. В голові кишить запитаннями та припущеннями, але я вже так звикла до них, що навіть не відчуваю їх як окремі думки. Це завжди майже кінець.

Ми просто їдемо до місця, де працюватимемо, доки не скінчиться війна. Так нам оголосили. Якби ми послушали новини хоч дві хвилини, ми б дізналися, що сама війна може стати наступною жертвою. Що поки ми стоїмо тут та чекаємо, коли треба буде залізати вузькою рампою до вагонів, російські війська наближаються до Польщі з одного боку, а американські — з іншого. Нацисти евакуюють Аушвіц частинами. Ув'язнені, яких ми залишаємо позаду, точніше ті, хто переживуть ще місяць в Аушвіці, будуть звільнені.

Ми сидимо в темряві, чекаємо, коли потяг рушить. Солдат Вермахту, не СС, просовує голову у двері вагону і говорить до нас угорською. — Ви маєте їсти, — каже він. — Неважливо, що вони робитимуть, не забувайте їсти, бо вас можуть звільнити, може навіть скоро.

Він дарує нам надію? Чи порожні обіцянки? Чи бреше? Цей солдат, як і *нілашисти* на цегельній фабриці, поширює чутки. Рупор влади, що глушить наші передчуття. Хто нагадуватиме голодному поїсти?

Кілометри огорожі й снігу підсвічують його обличчя в темряві, і мені здається, що його очі ласкаві. Як дивно, що доброта тепер здається нам лише грою світла.

Я втрачаю лік часу через невпинних рух. Я дрімаю на Магдиному плечі, а вона на моєму. Зненацька я прокидаюся від її голосу. Вона говорить до когось, але я не можу роздивитися в темряві.

— Моя вчителька, — пояснює вона. Та, з цегельної фабрики, що її немовля все плакало й плакало. По прибутті в Аушвіц всіх жінок з малими дітьми було одразу знищено отруйним газом. Той факт, що вона вціліла, означало лише одне — її дитина померла. Що гірше, гадаю я, — бути дитиною, яка втратила маму, чи мамою, яка втратила дитину? Двері відчиняють — ми прибули до Німеччини.

Нас не більше за сотню. Вони розміщують нас у будівлі, певно,

колишньому літньому дитячому таборі, з двоярусними ліжками та кухнею, де ми готуємо собі їжу з мізерних припасів.

Зранку нас відправляють працювати на фабрику ниток. Ми зупиняємо колеса верстатів, які прядуть нитки, аби вони не плуталися. Ми працюємо в шкіряних рукавицях, та колеса все одно ріжуть наші руки. Маґдина колишня вчителька сидить біля колеса поруч з нею. Вона плаче вголос. Мені спочатку здається, що через те, що її руки кровоточать і болять. Насправді вона ридає через Маґду.

— Тобі так потрібні твої руки, — скиглить вона, — ти граєш на піаніно. Що ти тепер робитимеш зі своїми руками?

Німецька бригадирка, яка наглядає за нашою роботою, втихомирює її. — Ви маєте радіти, що працюєте зараз, — каже вона. — Незабаром вас буде вбито.

Ми готуємо наші вечері на кухні під наглядом охоронців.

— Ми уникнули газової камери, — каже Маґда, — та помремо, виробляючи нитки.

Нам смішно, бо *зараз* ми живі. Ми можемо не пережити війну, але ми пережили Аушвіц. Я чищу картоплю для вечері. Привчена до голодних пайків, я не можу собі дозволити викидати хоч які залишки їжі. Я ховаю картопляні очистки у спідню білизну. Коли охоронці йдуть до іншої кімнати, я підсмажую очистки в духовці. Вони ще гарячі, коли ми знесиленими руками жадібно підносимо їх до рота.

— Ми уникнули газової камери, та помремо, поглинаючи картопляні лушпайки, — каже хтось з нас, і ми сміємося. Ми навіть не знали, що десь у глибині зберегли цей сміх. Ми сміємося, як і я сміялася щотижня в Аушвіці, коли в нас примусово брали кров для переливання пораненим німецьким солдатам. Я сиділа з голкою в руці й веселила себе думкою. *Хай щастить виграти війну з кров'ю пацифістської танцівниці!* Я не могла забрати руку, інакше мене вбили б. Я не могла протистояти своїм гнобителям рушницею чи кулаком. Але я могла знайти шлях до власної могутності. І ця могутність — це наш теперішній сміх. Наша дружність, легкість на наших серцях нагадує мені ту ніч в Аушвіці, коли я виграла в конкурсі цицьок. Наша розмова живить нас.

— Чия країна найкраща? — запитує дівчина на ім'я Гава.

Ми сперечаємося, вихваляючи свої батьківщини.

— Немає країни красивішої за Югославію, — наполягає Гава.
Та в цьому змаганні не може бути переможця. Дім уже більше не місце і не країна. Це відчуття таке ж загальне, як і особисте. Якщо ми забагато говоритимемо про це, воно може зникнути.

Одного ранку після кількох тижнів на фабриці ниток есесівці приходять до нас і видають смугасті сукні замість сірих. Ми знову сідаємо на потяг. Але тепер ми сідаємо на дахи вагонів. Ми, живі щити в смугастих сукнях, мали знеохочувати британців бомбити потяги. У потягах перевозили боеприпаси.

— Від ниток до куль, — каже хтось.

— Це ж нас підвищили, дівчата, — каже Магда.

Вітер на даху потяга здирає шкіру. Мені так холодно, що я не відчуваю голоду. Хоч так. Як мені краще померти — від холоду чи вогню? Від газу чи кулі? Все сталося неочікувано і миттєво. Британці бомблять потяги, не зважаючи на живих в'язнів на вагонах. Дим. Крики. Потяг зупиняється, і я зіскакую. Я перша вниз. Я вибігаю на засніжений пагорб, що розділяє залізничні колії та хащі тоненьких дерев. Я зупиняюся, аби оглянутися в пошуках сестри та перевести подих. Серед дерев Магди немає. І не бачу, щоб вона тікала від потяга. Бомби свистять і вибухають на колії. Я бачу купи тіл збоку від потяга. Магда. Я маю вирішити. Я можу втекти. Зникнути в лісі. Якось вижити. Свобода так близько, в кількох кроках. Але якщо Магда жива і я покину її, хто дасть їй хліб? А якщо мертва. Мить, поки в голові пересмикується затвор. *Клац* — хащі. *Клац* — колії. Я біжу з пагорба назад до колій.

Магда сидить у канаві, у неї на руках мертва дівчина. Це Гава. З Магдиного підборіддя стікає кров. У сусідньому вагоні їдять чоловіки. Вони теж в'язні, але не такі, як ми. Вони вбрані у цивільне замість уніформ. І в них є їжа. Мабуть, німецькі політичні в'язні. Так чи так, вони привілейованіші за нас. Вони їдять. Гава мертва, моя сестра жива, і я можу думати тільки про їжу. Магда, вродливіша з нас двох, уся в крові.

— Саме тепер, коли у нас нарешті видався шанс знайти собі їжу, ти виглядаєш ось так, — кричу я на Магду. — Ти надто кривава, аби фліртувати.

Поки я можу злитися на неї, мене не катує страх, не скручує біль від думки про те, що могло щойно статися. Замість того, аби радіти і дякувати, що ми обидві цілі, що пережили ще одне смертельне випробовування, я гніваюся на сестру. Я гніваюся на Бога, на долю, але виплескую свій біль та страх у криваве обличчя своєї сестри.

Магда не реагує на мою лютість. Вона не прибирає кров з обличчя.

Охоронці оточують нас, кричать, штрикають у тіла рушницями, аби переконатися, що ті, хто не воруються, дійсно мертві. Ми залишаємо Гаву на брудному снігу і приєднуємося до інших уцілілих.

— Ти ж могла втекти, — каже Магда. Вона каже це так, ніби я несповна розуму.

Впродовж години боеприпаси було перевантажено в інші вагони, і ми знову на даху в смугастих сукнях. Кров на обличчі Магди запеклася.

Ми ув'язнені та біженки. Давно вже припинили лічити дні та час.

Магда — моя провідна зірка. Поки вона зі мною, в мене є все, що мені треба. Одного ранку нас знімають з потяга з боеприпасами. І ми йдемо пішки багато днів поспіль. Сніг тане, відкриваючи мертву траву.

Можливо, ми йдемо вже тиждень. Бомби падають, час від часу поряд із нами. Ми йдемо повз міста, що палають. Ми зупиняємося в маленьких містечках по всій Німеччині, прямуємо на південь, повертаємо на схід, працюємо на фабриках, що трапляються дорогою.

Есесівці мають перераховувати в'язнів. Я не рахую, скільки нас залишилося. Певно тому, що знаю — щодня підсумок стає меншим. Це вже не табір смерті. Способів померти тепер безліч. Канавами вздовж шляху стікає кривава вода. Це кров тих, кого було застрелено в спину чи груди, — тих, хто намагався втекти, тих, хто не міг йти далі. Ноги деяких дівчат відморожені, цілком відморожені, і вони падають, наче повалені дерева. Виснаження. Беззахисність. Лихоманка. Голод. Тіло вмирає, не чекаючи, коли солдат натисне на гачок.

Ми не їли вже кілька днів. Ми піднялися на пагорб, і нам видно ферму, господарські споруди, худобу.

— Хвилинку, — каже Магда. Вона в'юном біжить до ферми, стрибаючи від дерева до дерева, сподіваючись, що її не помітять есесівці, які зупинилися на перекур.

Я спостерігаю, як Магда зигзагом наближається до садового паркану.

Ще зарано для весняних овочів, та я б з'їла хоч коров'ячий корм, хоч сухий черешок. Коли кімнату, де ми спимо, перебігає щур, дівчата негайно кидаються на нього. Я намагаюся не привертати увагу до Маґди поглядом в її бік. Я відвертаюся, а коли дивлюся знову, то не бачу її. Лунає постріл. Іще один. Охоронці кричать на нас, зводять рушниці. Я чую ще кілька пострілів. Маґди ніде не видно. *Допоможи мені, допоможи мені.* Я усвідомлюю, що молюся до мами. Говорю до неї, як вона розмовляла з портретом своєї мами, що висів над піаніно. Маґда розповідала, що мама казала це навіть під час пологів. Тієї ночі, коли я народилася, Маґда чула мамині крики: «Мамо, допоможи мені!». Потім Маґда почула плач дитини — мій, — і мама сказала: «Ти допомогла мені». Я можу закликати до померлих за правом народженням. «*Мамо, допоможи нам*», — закликаю я. Я бачу, як щось сіре маячить поміж дерев. Вона жива. Їй вдалося уникнути куль. І якимось чином зараз вона уникає викриття. Я затамувала подих і видихнула, лише коли Маґда опинилася поруч зі мною. — Там була картопля, — каже вона. — Якби ці покидьки не почали стріляти, ми б зараз їли картоплю. Я уявляю, як надкушую картоплину, наче яблуко. Я б навіть не витратила час на зчищення з неї багнюки. Так би і їла крохмаль, із землею та шкіркою.

Ми йдемо працювати до заводу боєприпасів десь під чеським кордоном. Ми з'ясували, що зараз березень. Одного разу я не можу підвестися з лави у схожому на ангар приміщенні, де ми спали. Мене трусить від лихоманки, я гаряча та знесилена.

— Підводься, Діцуко, — наказує мені Маґда. — Ти не можеш показувати, що хворієш.

В Аушвіці тих, хто не міг працювати, забирали, як їм казали, до лікарні, і потім вони зникали. Чому зараз має бути інакше? Це місце не обладнане для вбивств, жодної труби й цеглини не встановлено з цією метою. Та одна-єдина куля легко зробить тебе такою ж мертвою. Я все одно ніяк не можу підвестися. Я чую власний голос, безладні слова про дідуса та бабусю. Вони дозволять нам пропустити школу й візьмуть нас із собою до пекарні. Мама не зможе відібрати солодощі. Десь у голові я усвідомлюю, що марю, але не можу повернути себе до тям.

Магда просить мене закрити рота і вкриває пальтом — щоб мені було тепло, коли стихне жар, як вона каже, але скоріше, щоб сховати.

— Не ворущися, навіть пальцем не ворущи, — каже вона.

Завод поблизу, за маленьким мостом через швидкий струмок. Я лежу, вкрита пальтом, удаю, ніби мене не існує, передчуваючи, як наближається мить, коли мою відсутність буде викрито і охоронець повернеться до сараю та пристрелить мене. Чи зможе Магда почути постріл крізь гуркіт верстатів? Я тепер не придатна ні на що і ні для кого.

Я поринаю в гарячкове марення. Мені ввижається полум'я. Звичне сновидіння — вже майже рік я мрію зігрітися. Я прокидаюся від сну, мені важко дихати через дим. Невже ангар палає? Я боюся підходити до дверей, боюся, що мої слабкі ноги не витримають, боюся, що викрию себе, якщо підведуся. Тоді я чую бомби. Свист та вибух. Як я проспала початок атаки? Я виштовхую себе з лавки. Де зараз безпечніше? Навіть коли б я могла бігти, то куди? Чую постріли.

— Завод палає! Завод палає! — кричить хтось.

Знову між мною та сестрою відстань. Я тепер майстерно вмію вимірювати відстань. Скільки рук між нами? Скільки ніг? Скільки обертів колесом? Зараз між нами міст. Вода і дерева. І вогонь. Я бачу його з дверей ангара, в яких я нарешті стою, спершись на лутку. Міст до заводу вже палає, завод заволокло димом. Тим, хто вцілів після бомбування, метушня дарує час. Можливість утекти. Уявляю, як Магда виштовхує вікно й стрімголов біжить у ліс, дивиться на небо крізь гілки дерев. Готова бігти скільки завгодно, аби дістатися свободи. Якщо їй вдасться втекти, я нарешті видихну. Я можу сповзти на підлогу і більше ніколи не підводитися. Яке ж це буде неймовірне полегшення. Існувати — важкий обов'язок. Я більше не змушую свої ноги тримати мене, і вони складаються, наче два шарфи. Я розслабляюся та опускаюся на підлогу. В ореолі полум'я бачу Магду. Вже мертву. Вона виграє в цій гонці. Та я наздоганяю. Відчуваю жар вогню. Ще трохи, і я приєднаюся до неї. Зараз.

— Я вже йду! — кличу я її. — Зачекай на мене!

Якоїсь миті вона припиняє бути примарою і знову стає із плоті та крові. Якимсь чином вона повертає мене до дійсності. Вона перебігла міст, що був у вогні, аби забрати мене.

— Ти несповна розуму, — кажу я. — Ти ж могла втекти.

Уже квітень. Пагорби зеленішають. День стає довший. Діти плюються в нас, коли ми проходимо околицею міста. Дуже сумно, що цим дітям промили мізки, аби вони ненавиділи нас.

— Знаєш, як я планую помститися? — каже Магда. — Я вб'ю німецьку матір. Німець убив мою матір, а я вб'ю німецьку.

У мене зовсім інше бажання. Я волію, аби хлопець, який плює в нас сьогодні, одного дня зрозумів, що немає потреби ненавидіти нас. У моїй уяві про помсту хлопець, який сьогодні кричить нам: «Брудна жидовка! Наволоч!» — тримає букет троянд. «Тепер я знаю, — каже він, — немає причин ненавидіти вас. Узагалі немає жодних причин». І ми обіймаємося і прощаємо одне одному. Я не ділюся з Магдою своїми фантазіями.

Одного дня, коли вже смеркалося, есесівці заштовхали нас у вестибюль громадської будівлі, де ми мали залишитися на ніч. Знову без їжі.

— Якщо хто надумає покинути приміщення, буде застрелений на місці, — попереджає охоронець.

— Діцуко, — зітхає Магда, поки ми вмощуємося на дерев'яних підмостках, які будуть нам за ліжко, — скоро для мене все скінчиться.

— Замовкни, — кажу я.

Вона лякає мене. Її занепад жахливіший за зведену рушницю. Вона не може так говорити. Вона не може здатися. Можливо, я її тягар? Певно, вона виснажилася, підтримуючи мене, поки я хворіла.

— Ти не помреш, — кажу я їй. — Сьогодні вночі ми поїмо.

— Ох, Діцуко, — каже вона і перевертається до стіни.

Я покажу їй. Доведу, що надія ще є. Дістану трохи їжі. Приведу її до тям. Есесівці зібралися коло дверей, їдять свої пайки під останнім вечірнім світлом. Часом вони кидали нам залишки їжі заради задоволення подивитися, як ми плазуємо. Я підповзаю до них на колінах.

— Будь ласка, будь ласка, — благаю я. Вони сміються. Один солдат тримає переді мною шматок тушкованого м'яса, наче приманку, я кидаюся на неї, та він кладе її собі до рота, і вони всі котяться зо сміху. Так вони граються зі мною, поки сили не покидають мене. Магда

спить. Я не відступлюся, не залишу її вмирати. Есесівці переривають свій пікнік, аби випорожнитися чи покурити. Я тим часом вислизаю через боковий прохід.

Я вдихаю запах перегною, яблучного цвіту та німецького тютюну. Трава під ногами волога і прохолодна. Я бачу сад по інший бік повапленого паркану: маленькі голівки салату, лози квасолі, перисте зелене бадилля моркви. Відчуваю смак хрусткої моркви у роті, наче я вже зірвала її. Залізти на паркан не складно. Я трохи подерла коліна, коли перелізала через верх. Яскраві краплі крові освіжають шкіру не гірше за свіже повітря, наче щось приємне з самої глибини виринає на поверхню. Паморочиться в голові. Я хапаю моркву за зелену верхівку і тягну, земля відпускає коренеплід з таким звуком, наче розриваються шви. Морква в моїх руках здається мені важкою. З неї звисають грудки землі. Навіть ґрунт пахне наче бенкетна страва, там насіння — купа корисних речовин міститься в ньому. Я знову задерлася на паркан, з колін сиплеться бруд. Уявляю обличчя Маґди, коли вона надкушує перший свіжий овоч за останній рік. Я наважилася на хоробрий вчинок, і це негайно принесло свої плоди. Ось що я хочу донести до Маґди, більше за їжу, більше за поживні речовини — надію. Я зістрибую на землю.

Але я не на самоті. На мене згори вниз дивиться чоловік. Він хапається за рушницю. Він солдат — Вермахту, не СС. Його очі, каральні очі, гірші за рушницю. *«Як ти смієш? — кажуть його очі. — Я навчу тебе підкорятися!»* Він штовхає мене, я падаю на коліна. Він зводить гачок і націлює рушницю мені в груди. *Будь ласка, будь ласка, будь ласка, будь ласка.* Я молилася як тоді, з Менґеле. *Будь ласка, допоможи йому мене не вбивати.* Я тремчу, морква б'ється мені об ноги. Він опускає рушницю на якусь мить і знову зводить. *Клац. Клац.* Гірше за страх смерті лише відчуття безпорадності, приреченості, непередбаченості наступної миті. Він смикає мене, аби я підвелася, і обертає в напрямку будівлі, де спить Маґда. Прикладом рушниці він заштовхує мене всередину.

— Пісяла, — каже він охоронцю всередині, і вони по-змовницьки хіхікають. Я тримаю моркву, загорнуту в сукню.

Маґда прокидається не одразу. Я вкладаю морквину в її долоню, аби вона відкрила очі. Вона так швидко їсть, що прикушує собі щоку. Вона

дякує мені і плаче.

Зранку есесівці горлянуть, аби ми прокинулися. Час знову йти. Я голодна, з порожнім шлунком, мені здається, що морква мені наснилася, але Магда показує зелень від моркви, яку вона сховала в кишеню на потім. Бадилля зів'яле. В минулому житті ми викинули б ці залишки в сміття або згодували гускам на горищі, та зараз вони такі ж жадані, як казковий горщик, повний золота. Ця потемніла квоча зелень — доказ небаченої сили. Я не мала так ризикувати, дістаючи її, але я ризикнула. Я не мала вижити, та я вижила. Неважливо, як воно мало бути. Ми можемо не діяти так, як мусимо. Для наших дій існують інші правила, інші впливові ресурси. Ми схожі на скелети. Ми такі слабкі та недогодовані, що ледве можемо ворушитися і ще менше — маршувати, і ще менше — працювати. Проте морква надала мені сил. *Якщо я виживу сьогодні, завтра я буду вільна.* Я наспівую свою обітницю в голові.

Ми вишиковуємося рядками для перерахунку. Я продовжую наспівувати собі. Коли ми вже збираємося рушати в морозяний ранок чергового дня жахів, біля дверей починається метушня. Охоронець СС викрикує щось німецькою, інший чоловік кричить у відповідь, відштовхує охоронця зі свого шляху та заходить до кімнати. Мені перехоплює подих, я хапаюся за Магдин лікоть, аби не впасти. Це той чоловік із саду. Він грізно оглядає кімнату.

— Де та дівчина, що наважилася порушити правила? — його суворе запитання вимагає відповіді.

Мене трусить. Я не можу приборкати своє тіло. Він повернувся помститися. Воліє покарати мене публічно. Чи вважає, що саме так має вчинити. Хтось міг дізнатися, що він проявив недозволену ласку до мене, тож тепер він має спокутати свій ризиковий вчинок. Він має спокутати свій вчинок, змусивши мене спокутати свій. Мене колотить, я така перелякана, що не можу дихати. Я в пастці. Я усвідомлюю, наскільки я близько до смерті.

— Де ця маленька злочинниця? — питає він знову.

Він може помітити мене будь-якої миті. Чи помітить морквяне бадилля, що стирчить з кишені Магдиного пальта. Я не можу витримувати напругу в очікуванні, коли він нарешті впізнає мене. Я падаю на підлогу й повзу до його ніг. Магда шипить на мене, та вже

запізно. Я припадаю до його ніг. Бачу багно на його чоботях, структуру дерев'яної підлоги.

— Ти, — каже він. У його голосі огида. Я заплющую очі. Чекаю, коли він ударить мене ногою. Чекаю, коли він застрелить мене.

Щось важке падає біля моїх ніг. Камінь? Він хоче забити мене камінням до смерті, хоче катувати мене якомога довше?

Ні, це хліб. Маленький буханець темного житнього хліба.

— Мабуть, ти була дуже голодна, якщо зробила те, що зробила, — каже він.

Хотіла б я зустріти цього чоловіка тепер. Він — живий доказ того, що дванадцять років ненависті гітлерівського Рейху не змогли винищити людської доброти. Його очі схожі на татові. Зелені. І сповнені полегшення.

РОЗДІЛ 5

Сходи смерті

Ми знову йдемо пішки, впродовж днів чи тижнів. Після Аушвіцу нас утримують в Німеччині, та одного дня ми дістаємося австрійського кордону, де чекаємо на перехід. Охоронці точать ляс, поки ми стоїмо в нескінченних чергах, які стали для мене ілюзією порядку, ілюзією того, що одна річ природно слідує за іншою. Ми можемо видихнути, поки смиренно стоїмо.

Я прислуховуюся до розмов охоронців. Президент Рузвельт помер, кажуть вони. Лишився Трумен, і тепер він має впоратися з війною. Дивно чути, що речі у світі поза нашим чистилищем змінюються. Визначено новий курс. Ці події здаються такими далекими від нашого сьогоденного існування. Мене вражає усвідомлення того, що зараз, саме в цей час, хтось обирає мою долю. Не мою особисто. У мене немає імені. Але хтось, хто має владу, ухвалює рішення, які визначають, що станеться зі мною. Північ, південь, схід чи захід? Німеччина чи Австрія? Що треба зробити з уцілілими євреями та єврейками перед тим, як скінчиться війна?

— Коли війна завершиться... — каже охоронець. Він не скінчує свою думку. Це схоже на одну з моїх з Еріком бесід про майбутнє, якими ми колись розважалися. *Після війни...* Якщо я зможу правильно зосередитися, чи вдасться мені зрозуміти, живий він ще або ні? Я вдаю, ніби чекаю біля залізничного вокзалу, де незабаром придбаю квиток, але в мене є лише одна спроба визначити місто, у якому я його зустріну. Прага? Відень? Дюссельдорф? Прешов? Париж?... Я машинально перевіряю паспорт у кишені. *Еріку, моє миле кохання, я вже їду до тебе.* Жінка-прикордонниця кричить на нас із Магдою німецькою та вказує нам на іншу чергу. Я роблю крок. Магда стоїть наче вкопана. Магда не ворухиться, не реагує. Невже вона марить? Чому не йде за мною? Охоронниця кричить Магді прямо в обличчя, Магда мотає головою.

— Я не розумію, — каже Магда охоронниці угорською. Певна річ, вона розуміє. Ми обидві вільно розмовляємо німецькою.

— Авжеж, розумієш! — кричить охоронниця.

— Я не розумію, — повторює Магда. Її голос цілком спокійний. Плечі тримає рівно і гордо. Я щось пропустила? Нащо вона прикидається, ніби не розуміє? Така зухвала поведінка до добра не доведе. Вона що, з дуба впала? Їхня суперечка триває. Точніше, Магда не сперечається. Вона лише повторює, рівно, спокійно, що вона не розуміє, вона не розуміє. Охоронниці вривається терпець. Прикладом рушниці вона вдаряє прямо Магді в обличчя. Б'є ще раз під шию. Вона гатить і гатить, допоки Магда не перекидається. Тоді охоронниця жестом наказує мені та іншій дівчині відтягти її з собою до черги.

Магда понівечена, кахикає, але очі її сяють.

— Я сказала «Ні!», — каже вона. — Я сказала «Ні».

Для неї це побиття чудодійне. Це доказ її могутності. Вона втримала рівновагу, коли охоронниця почала казиритися. Так, вчинивши неозброєну непокору, Магда відчуває, що саме вона спонукає вибір, а не стає жертвою долі.

Але сила, яку відчуває Магда, недовговічна. Незабаром ми вже знову прямуємо до місця, гіршого за яке ще не бачили.

Ми прибуваємо до Маутгаузена. Це чоловічий концентраційний табір на каменярни, де в'язнів змушують колоти та переносити граніт, що з нього планують побудувати місто мрії Гітлера, нову столицю Німеччини, новий Берлін. Я бачу лише сходи та тіла. Сходи з білого каменя тягнуться і тягнуться вгору, наче ми можемо ними піднятися до неба. Тіла повсюди, купами, зігнуті та криві, наче шматки потрошеного паркана. Скелетоподібні, потворні, перекошені, в них ледве можна впізнати людську подобу. Ми стоїмо в черзі на білих сходах. Сходи смерті — така в них назва. На сходах ми чекаємо на черговий відбір, гадаємо, чи нам накажуть померти, чи знову працювати. Чутки повзуть чергою вниз. В'язні Маутгаузена, як ми дізналися, мають переміщати п'ятдесятикілограмові кам'яні брили з каменярни нагору, йдучи одне за одним. Сходинок — сто вісімдесят шість. Уявляю своїх предків, рабів фараона в Єгипті, покручених під вагою каменів. Тут, на Сходах смерті, нам кажуть, що коли ти йдеш угору з каменем і хтось попереду спотикається чи знесилено падає, ти впадеш наступна, і наступні за тобою, і далі, й далі, аж доки вся черга не завалиться в одну велику купу.

Якщо ти виживеш, тобі ж гірше, кажуть нам. Ви стоїте коло муру на

краю урвища. Це зветься *Fallschirmspringerwand* — Мур парашутистів. Під прицілом рушниці ти обираєш — отримуєш кулю або штовхаєш людину, що стоїть поруч, в урвище.

— Просто штовхнеш мене, — каже Магда. — Якщо до цього дійде.

— Ти також, — кажу я.

Краще мені впасти тисячу разів, ніж бачити, як стріляють у мою сестру. Ми надто слабкі та зморені, аби казати це з ввічливості. Ми кажемо так через любов, але й через самозбереження теж. Не треба мені такої ноші. Краще впасти разом із камінням.

Я важу менше, набагато менше, ніж ті брили, що ув'язнені піднімають їх Сходами смерті. Я така легка, що мене може віднести вітром, наче те листя чи пір'їнку. Вниз, вниз. Я могла б зараз упасти. Просто впасти назад і не робити наступного кроку сходами вгору. Здається, я зовсім порожня. Я не маю ваги, щоби тяжіння утримувало мене на землі. Я бавлю себе, уявляючи свою невагомість, можливість відпустити тягар існування. Раптом хтось попереду перериває мої фантазії.

— Он там крематорій, — каже вона.

Я дивлюся вгору. Довгі місяці ми не були в таборах смерті, я навіть забула, що сприймала димарі так, наче вони й мають бути. Вони якимось чином заспокоюють. Висока цегляна труба дає відчуття близькості та неминучості смерті. Димар — це міст, переходячи який ми перетворюємося з плоті на повітря. Він потрібен для того, аби запевнити, що ми дійсно мерці.

Проте допоки димар випускає дим, я ще маю проти чого боротися. Я маю мету.

— Ми помremo вранці, — долітають до мене чутки. Я підкорююся цій невідворотній та невпинній силі, що тягне мене, наче гравітація.

Запала ніч, і ми спимо на сходах. Чому ми так довго чекали, аби почати селекцію? Мужність залишає мене. *Ми помremo вранці. Вранці ми помremo.* Чи знала мама, що станеться з нею, коли вона приєдналася до черги дітей та літніх жінок? Коли побачила, що мені та Магді вказано на іншу чергу? Чи вона опиралася смерті? Чи прийняла її? Чи вона взагалі не розуміла до самого кінця? Чи має значення, коли йдеш на смерть, що ти знаєш, що неодмінно помреш? *Ми помremo вранці. Вранці ми помremo.* Знову чути розмови, що все визначено, вони

повторюються, ніби відлуння гуркоту кам'яних брил. Невже ми пройшли пішки сотні кілометрів лише заради того, аби зникнути? Я намагаюся зібрати думки до купи. Не хочу, аби останні були банальними чи зневіренними. *У чому сенс? Що все це значить?* Не хочу в останні хвилини свого існування знову прокручувати в голові ті жахіття, що мені довелося побачити. Я хочу ще трохи відчути себе живою. Хочу смакувати свої останні хвилини. Я думаю про Еріка, його голос та уста. Силюся відродити думки, які ще можуть змусити мене щось відчувати. *Я ніколи не забуду твої очі. Я ніколи не забуду твої руки.* Ось що я хочу пригадати — тепло в моїх грудях, рум'янець на обличчі. Але «пригадати» — невлучне слово. Я хочу насолодитися своїм тілом, доки ще володію ним. Вічність до того, у Кошші, мама забороняла мені читати «Нану» Еміля Золя, але я принесла її до ванної кімнати та читала крадькома. Якщо я помру завтра, то помру незайманою. Навіщо я мала своє тіло? Невже я так і не пізнаю його повністю? Надто велика частина життя лишилася для мене загадкою. Пам'ятаю день, коли почалися мої перші місячні. Після школи я їхала додому на велосипеді, а коли приїхала, то побачила криваві патьоки на білій спідниці. Я перелякалася, побігла до мами, плакала, просила її допомогти знайти рану. А вона вліпила мені ляпаса. Я не знала, що то така угорська традиція — давати дівчині ляпас у перші місячні. Я тоді взагалі не знала про менструацію. Ніхто — ні мама, ні сестри, ні вчительки, ні тренерки, ні друзі — мені ніколи не розповідали про мої анатомічні особливості. Я знала, що чоловіки мають дещо, чого немає в жінок. Я ніколи не бачила тата оголеним, але відчувала ту річ, коли Ерік притискав мене до себе в обіймах. Він ніколи не просив мене торкатися цього, не загострював увагу на своєму тілі. Мені подобалася таємничість наших тіл, що мала бути колись розкрита, і те, як вона спричиняла сплеск енергії між нами, коли ми торкалися одне одного. Для мене вона так і залишиться нерозкритою. Я відчувала спалахи зірок бажання, та мені не судилося побачити їхнього сяйва, перетворити їх на цілу галактику світла. Тепер, на Сходах смерті, я плачу за цим. Жахливо втрачати, вже втратити все своє: маму, тата, сестру, хлопця, країну, дім. Чому я маю втрачати все? Я не знаю також. Чому я маю втрачати майбутнє? Свій потенціал? Дітей, що їх мені не судилося народити? Весільну сукню, що її тато ніколи не пошиє для

мене? *Я помру незайманою.* Не хочу, аби ця думка була моєю останньою. Я краще подумаю про Бога.

Я намагаюся уявити непорушну міць. Магда втратила віру. Вона та чимало інших. «Не можу вірити у Бога, який дозволив такому статися», — кажуть вони. Я розумію, про що вони говорять. Проте мені завжди було легко усвідомити, що це не Бог вбиває нас у камерах, ровах чи урвищах, на 186 білих сходах. Це не Бог керує таборами смерті. Однак, як не подивися, — це жахіття, і я не хочу знаходити йому виправдання. Я малюю собі Бога як дитя, що танцює. Щире, невинне та допитливе. Я маю бути такою ж, якщо хочу наблизитися до Бога. До самого кінця я хочу зберегти в собі ту частину мене, яка ще вміє *дивуватися*, яка запитує про дива. Цікаво, чи знає хтось, де я зараз, що зі мною відбувається, що є такі місця, як Аушвіц і Маутгаузен? Цікаво, чи мої батьки бачать мене зараз? Цікаво, чи бачить Ерік? Цікаво, як чоловік виглядає без одягу? Навкрути багато чоловіків. Уже неживих. Сподіваюсь, я не спаплюжу їхньої гідності, якщо подивлюся. Гіршим вчинком буде відмовити своїй цікавості, тож я задовольняю її.

Я залишаю Магду спати на сходах та повільно повзу до багнюки під схилом, куди купою звалили трупи. Я не планую роздягати тих, хто ще в одязі, не хочу торкатися мертвих. Але якщо трапиться чоловік без одягу, то подивлюся.

Бачу одного, ноги перекошені, наче вони не від цього тіла. Але я бачу місце, де вони з'єднуються. Там волосся, як і в мене, темне і грубе, та маленький відросток. Він схожий на гриб, на тендітну істоту, що вибивається з землі. Так дивно, що жіночі органи приховані, а чоловічі стирчать, такі вразливі. Мою цікавість задоволено. Я не помру нетямуща в біологічних першопричинах свого народження.

Черги почали рухатися зі сходом сонця. Ми майже не розмовляємо. Одні ридають. Інші моляться. Здебільшого ми не розділяємо з іншими ані страху, ані жалю, ані безпорадності, ані полегшення. Я не розповідаю Магді про вчорашні відкриття. Наша черга рухається швидко. Нам не вистачить часу. Я намагаюся пригадати сузір'я, котрі колись могла розпізнати на нічному небі. Намагаюся пригадати смак маминого хліба.

— Діцунко, — каже Магда, але я можу впізнати своє ім'я, лише зробивши кілька глибоких подихів. Ми дійшли сходами на самий верх. Офіцер, що завідує відбором, попереду. Всіх відправляють в одному напрямку. Це не селекційна черга. Це дійсно кінець. Вони чекали до ранку, аби відправити нас усіх на смерть. Чи маємо ми щось пообіцяти одна одній? Чи вибачитися? Що треба казати в такому випадку? Попереду ще п'ятеро дівчат. Що я маю сказати сестрі? Дві дівчини. Ось черга зупиняється. Нас ведуть уздовж натовпу охоронців СС до брами. — Хто спробує тікати — буде застрелений! — кричать нам. — Хто впаде позаду — буде застрелений.

Нас знову не вбили. Як таке може бути?

Ми маршируємо.

Це Марш смерті, від Маутгаузена до Гунскірхена. Це найкоротша відстань, яку нас змушували долати пішки, але ми йдемо на останньому подиху. Лише одна сотня з двох тисяч дістанеться пункту призначення живими. Ми з Магдою чіпляємося одна за одну, рішуче налаштовані залишатися разом, залишатися на ногах. Щогодини сотні дівчат падають у канави обабіч дороги. Їх, надто слабких чи надто хворих, убивають на місці. Ми схожі на білі пір'їнки кульбабки, які осипаються або відлітають за вітром, і лише кілька залишається на її голівці. Я вся — голод.

Кожна часточка мене болить; кожна часточка мене зацікавила. Я не годна зробити ще один крок. Усе моє тіло болить так нестерпно, що я не можу відчувати власні рухи. Я — один суцільний згусток болю, сигнал, який іде сам до себе. Я усвідомлюю, що перечепилася, лише коли руки Магди та інших дівчат піднімають мене. Вони сплели свої пальці, утворивши живе крісло.

— Ти розділила з нами свій хліб, — каже одна з них.

Я не розумію, що вона таке каже. Чи я колись взагалі куштувала хліб?

Та потім пам'ять повертається до мене. Наша перша ніч в Аушвіці.

Менґеле замовляє музику, Менґеле замовляє мій танок. Це тіло танцювало. Цей розум мріяв про оперний театр. Це тіло їло хліб. Саме я крутила думку в голові тієї ночі та прокручую її знову зараз: Менґеле вбив мою матір; Менґеле дозволив мені жити. І зараз дівчина, що рік тому ділила зі мною шкоринку хліба, впізнала мене. Вона витрачає останні сили та сплітає пальці з Магдою та іншими дівчатами, аби

підняти мене у повітря. Таким чином Менґеле дозволив цьому відбутися. Він не вбив жодну з нас тієї ночі чи будь-якої іншої. Він дав нам хліб.

РОЗДІЛ 6

Обрати стеблину трави

Завжди є пекло гірше. Така наша винагорода за те, що ми вижили. Ми зупиняємося вже у таборі Гунскірхен. Це підрозділ табору в Маутгаузені, кілька дерев'яних будівель у заболоченому лісі неподалік від села. Табір було побудовано, аби розмістити кілька сотень поневолених працівників. Зараз тут натовп з вісімнадцяти тисяч. Це не табір смерті. Немає газових камер, немає крематорію. Але немає й сумніву, що нас сюди привели саме померти.

Уже важко розрізнити, де живі, а де мертві. Хвороби ходять між нами та потрапляють усередину наших тіл. Тиф. Дизентерія. Воші. Відкриті рани. Плоть на плоті. Та, що ще жива, і та, що вже гниє. Напівз'їджена туша кобили. Їж її сирію. Кому потрібен ніж, щоб відрізати шматки плоті? Просто відгризай від кістки. Спи третя знизу на переповненій дерев'яній конструкції чи на некритій багнюці. Якщо хтось під тобою помирає — спи собі далі. Немає сил відтягувати померлих. Тут дівчина в конвульсіях від голоду. Там стирчить стопа, чорна, прогнила наскрізь. Нас загнали у вологий густий ліс, аби вбити велетенським спалахом, підпалити нас всіх. Це місце повсюди оснащене динамітом. Ми чекаємо на вибух, який поглине нас у своєму полум'ї. Поки ми чекаємо на спалах, нас убивають голод, лихоманка, хвороби. На весь табір лише один нужник з двадцятьма дірками. Якщо не можеш дочекатися своєї черги випорожнитися, тебе застрелять на місці, поруч із твоїми екскрементами. Сміття горить, розповсюджуючи задушливий дим. Земля — болотяна яма: якщо не маєш сили йти, твої ноги потопають у в'язкій суміші багнюки та лайна. Минуло вже п'ять чи шість місяців після Аушвіцу.

Магда фліртує. Це її відповідь на запрошення смерті. Вона знайомиться з французом, юнаком з Парижа, який до війни жив на Рю де щось таке, за адресою, яку я обіцяла собі не забути. Навіть у самій гущині цього жахіття між людьми народжується хімія, пульсує їм у горлі, осяює їхні обличчя. Я спостерігаю, як вони розмовляють, ніби сидять у літній кав'ярні й подзенькують маленькими тарілками. Саме так поводяться живі. Наші таємні вібрації протистоять страхові, наче

кремінь. Не руйнуй свій дух. Підними його, наче факел. Скажи французів своє ім'я, сховай його адресу, смакуй її, жуй, наче хліб.

Уже за кілька днів перебування у Гунскірхені я одна з тих, хто втратив здатність ходити. Хоч я цього не знала, але я зламала спину (навіть дотепер я не розумію, коли отримала цю травму та яким чином). Лише відчуваю, що залишки моїх сил вичерпано. Я лежу назовні, дихаю важким повітрям, моє тіло переплетене з чужими, всі ми в купі, дехто вже мертвий, дехто мертвий уже давно, дехто, як я, ще ледве дихає. Я бачу речі і розумію, що вони нереальні. Вони перемішані з тими, які відбуваються насправді, але не мають відбуватися. Мама читає мені. Скарлетт плаче: *«Я любила те, що вигадала собі сама»*. Тато кидає мені птіфур. Клара починає грати концерт для скрипки Мендельсона. Вона грає біля вікна, аби перехожі її почули, підняли свої обличчя до неї, аби привабити їхню увагу, якої вона так жадає, але не може просити відкрито. Таке відбувається з живими. Ми натягуємо струни, аби вони вібрували за нашою потребою.

Тут, у пеклі, я спостерігаю чоловіка, що їсть людську плоть. Чи змогла б я це зробити? Чи зможу я прикласти розтуленого рота до шкіри, що висить на людських кістках, та жувати заради свого життя? Я бачила, як плоть паплюжать з непростимою жорстокістю. Бачила, як хлопчика прив'язали до дерева, й офіцер СС прострілює йому стопи, долоні, руки, вухо. Невинне дитя — їхня мішень для тренування. Бачила вагітну жінку, яку якимось дивом не вбили ще по прибутті в Аушвіц. Коли в неї почалися пологи, офіцер СС зв'язав їй ноги. Ніколи не бачила агонії страшніше. Спостерігаючи голодну людину, що їсть плоть мертвої людини, я відчуваю, як жовч підіймається стравоходом і в очах темніє. Я не можу цього зробити. Але я мушу їсти. Я мушу щось з'їсти, інакше помру. З перетоптаного багна росте трава. Я дивлюся на стеблинки, вони різної довжини і відтінку. Я їстиму траву. Оберу цю стеблинку трави замість он тієї. Я займу свій розум цим вибором. Ось що означає обирати. Їсти чи не їсти? Їсти траву чи їсти плоть? Їсти цю стеблинку чи іншу? Більшість часу ми спимо. Пити немає що. Я втрачаю відчуття часу. Майже весь час дрімаю. А коли не сплю, то маю докладати зусиль, аби залишатися при свідомості.

Одного разу я бачу, як Магда повзе до мене з консервною бляшанкою в

руці, бляшанка блищить на сонці. Це консервовані сардини. Червоному Хресту, що зберігав нейтралітет, дозволено доставити допомогу в'язням, і Магда штовхалася у черзі та дістала банку сардин. Але її нема чим відкрити. Це просто ще один присмак жорстокості. Навіть добрі пориви, гарні вчинки можуть бути нікчемними. Моя сестра повільно помирає від голоду; моя сестра тримає в руках їжу. Вона тримає бляшанку, як колись тримала своє волосся, наче це вона тримає сама себе. Банка риби, що її неможливо відкрити, — це тепер її найлюдяніша частина. Ми мертві та майже мертві. Не можу точно сказати, яка саме я.

З останніх сил своєї свідомості я спостерігаю, як день змінюється на ніч. Коли я розплющую очі, то не знаю, чи я спала, чи була без тями та як довго це триває. Я не можу спитати, як довго. Часом я відчуваю, як дихаю. Часом намагаюся повернути голову, аби знайти Магду. Часом не можу пригадати її ім'я.

Через крики я виринаю зі сну, схожого на смерть. Мабуть, ці крики — вісники смерті. Я чекаю на обіцяний вибух, на обіцяний жар. Я заплющила очі й чекаю на спалення. Але вибуху не стається. Вогню немає. Я розплющую очі й бачу, як із соснового лісу, що відокремлює табір від дороги та неба, повільно виїжджають джипи.

— Американці приїхали! Тут американці! — ось що то були за кволі крики. Джип якийсь хвилястий та розмитий, наче я дивлюся на нього через воду або вогонь. Чи може це бути груповою галюцинацією?

Хтось наспівує «Коли святі приходять»⁸. Ці чуттєві враження залишаються зі мною, невитравні вже впродовж сімдесяти років. Але коли події відбуваються, я й гадки не маю, що вони означають. Я бачу втомлених чоловіків. Бачу прапори із зірками та смугами — я усвідомлюю, що це американські прапори. Бачу прапори з нашивкою 71. Бачу, як американець простягає цигарки в'язням, таким голодним, що вони з'їдають їх цілком разом з папером. Я спостерігаю з клубка тіл. Не можу визначити, які ноги мої.

— Чи є тут хто живий? — гукає американець німецькою. — Підніміть руку, хто живий.

Я силуюся поворушити пальцями, аби подати знак, що я жива. Солдат проходить так близько повз мене, що я можу розрізнити плями бруду

на його штанях. Можу відчутися запах його поту. *Я тут*, хочу я покликати його, *я тут*. Голосу немає. Він перевіряє тіла. Його погляд ковзає по мені, але не затримується. Він прикриває обличчя шматком брудної тканини.

— Підніміть руку, хто живий, — каже він, ледве відтуляючи руку з тканиною від рота.

Я намагаюся відчутися свої пальці. *Тобі ніколи не вибратися звідси живою*, казали вони всі: капо, що зірвала мої сережки, офіцер СС з пістолетом для татуювання, який не хотів марнувати на мене чорнила, бригадирка на фабриці ниток, есесівці, які відстрілювали нас, поки ми йшли без кінця та краю. Зараз вони мають відчутися, що були праві. Солдат викрикує щось англійською, інший солдат поза моїм зором викрикує йому щось у відповідь. Вони поїхали.

Та незабаром плями світла постають із землі. Ось і вогонь. Нарешті. Мені дивно, що я не чую звуку вибуху. Солдати повертаються. Мое оніміле тіло раптом спалахує жаром — від полум'я, як я думаю, чи від лихоманки. Але ні. Немає ніякого полум'я. Проблиски світла не від вогню. Це сонце відбивається від Маґдиної бляшанки сардин.

Навмисно чи випадково, але вона привернула увагу солдатів бляшанкою з рибою. Вони повертаються. У нас з'явився ще один шанс. Якщо я можу танцювати у своїй голові, то зможу зробити своє тіло видимим. Я закриваю очі та зосереджуюся, підводячи руки над головою в уявному арабеску. Я знову чую, як солдати кричать один до одного. Один із них зовсім поруч зі мною. Я заплющую очі щільніше, аби мій танок тривав. Уявляю, як танцюю з ним. Як він піднімає мене над головою, як це робив Ромео, коли я танцювала в бараку для Менґеле. Уявляю любов та те, як вона проростає з війни. Уявляю смерть та її зворотну сторону, яка завжди, завжди йде поруч.

Нарешті я відчуваю свою руку. Я певна, що це вона, бо солдат торкається її. Я розплющую очі. Бачу, як його широка темна рука тримає мої пальці. Він щось вкладає мені в долоню. Намистини. Барвисті намистини. Червону, коричневу, зелену, жовту.

— Їжа, — каже солдат. Він заглядає мені в очі. Його шкіра така темна, я ніколи не бачила такої, у нього пухкі губи, глибокі карі очі. Він допомагає мені піднести руку до рота. Допомагає мені покласти намистини на сухий язик. Виділяється слина, і я смакую щось солодке.

Я куштую шоколад. Я пам'ятаю, як зветься цей смак. *Завжди тримай в кишені щось солоденьке, казав тато.* Ось воно, солоденьке.

А Магда? Її теж уже знайшли? Слова ще не повернулися до мене. Голос також. Я не можу прошепотіти подяки. Не можу промовити ім'я своєї сестри по складах. Я ледве можу проковтнути солодкі цукерки, що дав мені солдат. Ледве можу думати про щось інше, крім бажання отримати ще їжі. Чи випити води. Він зосереджено намагається витягнути мене з-під купи тіл. Йому треба відтягти з мене померлих. У них мляві обличчя та кінцівки. Хоча вони лише шкіра на кістках, вони важкі, й він кривиться та крекче від напруги, піднімаючи їх. Піт проступає на його обличчі. Він кахикає від смороду. Поправляє тканину на роті. Хто знає, як довго вже мертві ці мертві? Може, лише один чи два подихи відділяють їх від мене. Я не знаю, як виказати йому свою вдячність. Але відчуваю, як вона вкриває мурахами мою шкіру. Нарешті від піднімає мене та вкладає на землю, на відстані від мертвих тіл. Я бачу небо, що відкривається прогалинами серед верхівок дерев. Відчуваю на обличчі вологе повітря. Піді мною вогка брудна трава. Я дозволяю відчуттям захопити мій розум. Уявляю мамине довге зібране волосся, татів високий капелюх та вуса. Все, що я відчуваю та будь-коли відчувала, походить від них, від їхнього союзу, завдяки якому я з'явилася на світ. Вони колисали мене на руках. Вони створили мене дитям Землі. Я згадую Магдину історію про моє народження. «Ти допомогла мені, — скімлила мама до своєї мами. — Ти допомогла мені».

Зараз Магда поруч зі мною на траві. Вона тримає свою бляшанку із сардинами. Ми пройшли наш останній відбір. Ми живі. Ми разом. Ми вільні.

8 «When the Saints Go Marching In» — народна американська пісня жанру спірічуелс, що виражає надію бути серед обраних і увійти в рай у день Страшного суду.

ЧАСТИНА ДРУГА

ВТЕЧА

РОЗДІЛ 7

Мій рятівник, мій кривдник

Коли я дозволяла собі уявляти мить на кшталт цієї — завершення мого ув'язнення, завершення війни, — то уявляла, як радість розквітає в грудях. Уявляла, як кричу на повну силу: «Я ВІЛЬНА! Я ВІЛЬНА!». Але тепер я не маю голосу. Ми наче мовчазний струмок, течія свободи, що тече від кладовища Гунскірхена у напрямку до найближчого містечка. Я їду на імпровізованому візку. Колеса скриплять. Я ледве тримаюся, аби не знепритомніти. У нашій свободі немає ні радості, ні полегшення. Це повільний вихід із лісу. Це приголомшене обличчя. Це ледве дихати і провалюватися в сон. Це небезпека переїдання. Небезпека від неправильних харчів. Свобода — це воші та рани, тиф, запалі животи та скляні очі.

Я усвідомлюю, що Магда йде пішки поруч зі мною. Що біль пронизує моє тіло, коли трясеться візок. Уже більше року я не мала розкоші розмірковувати про те, що завдає болю, а що не завдає. Я мала можливість думати лише як тримати стрій з іншими, як залишатися на один крок попереду, як дістати трошки їжі, як йти не повільніше за інших, як ніколи не зупинятися, як залишатися живою, як не залишитися позаду. Тепер, коли небезпека зникла, біль усередині та страждання навколо перетворюють реальність на галюцинації. Німий фільм. Марш скелетів. Більшість із нас фізично зруйнована до такого стану, що не може йти. Ми лежимо на візках, ми спираємося на палиці. Наші брудні та зношені уніформи такі обідрані та подерті, що ледве прикривають шкіру. А шкіра ледве прикриває кістки. Ми — зразки для уроку з анатомії. Лікті, коліна, щиколотки, вилиці, суглоби пальців, ребра випинаються, наче це постають запитання. Що ми тепер? Наші кістки непристойні на вигляд, наші очі — печери, безглузді, темні, порожні. Запалі обличчя. Синьо-чорні нігті. Ми — травма, що крокує. Ми — уповільнений парад упирів. Ми йдемо, хитаючись, наші візки перекочуються через камені. Крок за кроком — і нарешті ми стоїмо натовпом на площі у Вельсі в Австрії. Містяни витріщаються на нас з вікон. Ми лякаємо їх. Усі дивляться мовчки. Ми заповнили площу своєю тишею. Містяни хутко повертаються до власних осель. Діти

закривають очі руками. Ми пережили пекло, аби стати нічним жахіттям для інших.

Дуже важливо поїсти та попити. Але не забагато та не зашвидко. Ми можемо випадково переїсти. Дехто з нас не може втриматися. Наш самоконтроль розчинився разом із м'язевою масою, з плоттю. Ми так довго голодували. Пізніше я дізнаюся, що одна дівчина з мого рідного міста, сестра Клариної подруги, була звільнена з Аушвіцу лише для того, аби померти від переїдання. Завершити голодування чи підтримувати відчуття голоду — смертельно небезпечним є й одне, й інше. На щастя, сили, що потрібні мені для жування, повертаються до мене лише час від часу. На щастя, американські солдати мають мало харчів для нас, здебільшого цукерки, ті маленькі кольорові намистини, M&M's, як ми згодом дізналися.

Охочих нас прихистити немає. Гітлер мертвий менше ніж тиждень. До офіційної капітуляції Німеччини залишилося кілька днів. Насилля, що поширилося Європою, потрохи вщухає, але зараз досі воєнний час. Харчі та надія для всіх досі в дефіциті. І ми, вцілілі, колишні полонені, для когось досі вороги. Погань. Наволоч. Антисемітизм не скінчився з війною. Американські солдати приводять нас із Магдою в дім, де живе німецька родина: матір, батько, бабуся та троє дітей. Тут ми маємо жити, доки не відновимо сили для подорожі. Треба бути обережними, попереджають нас американські солдати, у переможений Німеччині. Тут ще немає миру. Будь-що може статися.

Батьки переносять усе сімейно добро до спальні, і тато показово замикає двері на замок. Діти по черзі витріщаються на нас і тікають ховатися за матусину спідницю. Ми — джерело їхнього захвату та страху. Я звикла до сліпої механічної жорстокості есесівців, недоречних веселощів та насолоди власною могутністю. Звикла до їхніх прийомів для доведення власної переваги, для відчуття власної значимості, для акцентування власного домінування та всевладності. Але те, як на нас дивляться діти, значно гірше. На нас закінчується їхня невинність. Саме це ми бачимо в дитячих очах — ми переступники. Їхнє потрясіння є гіркішим за ненависть.

Солдати приводять нас до кімнати, де ми спатимемо. Це дитяча кімната. А ми — сироти війни. Вони піднімають мене та вкладають на

дитяче ліжечко. Я саме потрібного розміру, важу близько тридцяти кілограмів. Я не можу ходити самотужки. Я наче мала дитина. Насилу можу думати словами. Я думаю в мірах болю чи потреби. Я хочу плакати і на руки, але немає до кого. Магда згорнулася верчиком на маленькому ліжку.

Крізь сон я чую гомін за нашими дверима. Мій спочинок такий же крихкий, як і я сама. Мені моторошно весь час. Моторошно від того, що вже сталося. Та від того, що може статися. Звуки в темряві повертають до мене образ мами, що ховає Кларин послід у кишеню свого пальта, образ тата, що обертається востаннє подивитися на нашу квартиру, — я бачу картини раннього ранку нашого виселення. Щоразу прокручуючи минуле в голові, я знову і знову втрачаю дім та батьків. Я уп'ялася поглядом у дерев'яні перекладини свого ліжечка та намагаюся знову поринути в сон чи хоча б заспокоїтися. Але шум нікуди не зникає. За дверима гуркіт та тупіт. Раптом двері відчиняються навстіж. Двоє американських солдатів ввалюються до кімнати. Вони зіштовхуються один з одним, перечіпаються через поріг. Світло від лампи променем прорізає темряву кімнати. Один з них показує на мене, регоче та хапається за промежину. Магди тут немає. Не знаю, де вона є. Може, вона десь поряд та почує, якщо я закричу? Може, вона десь ховається, бо, як і я, дуже перелякана? Чую мамин голос. *Навіть не думай втратити цноту до заміжжя*, давала вона нам настанови. Я ще навіть не знала тоді, що таке ця цнота. Та й не мало це значення. Я розуміла суть. Не руйнуй себе. Не розчаровуй. Грубе поводження не просто заплямує мене, воно може мене вбити. Зараз я надто крихка. Та я боюся не смерті й не болю. Мені страшно втратити мамину повагу. Солдат штовхає свого товариша в спину до дверей, аби той стояв на сторожі. Він наближається до мене, воркуючи по-дурному, голос у нього хрипкий, зірваний. Від нього густо, наче цвіллю, тхне потом та перегаром. Я мушу не дати йому підступитися до себе. Жбурнути в нього нема чим. Я навіть не можу сісти. Намагаюся кричати, але голос видає лише свист. Солдат на сторожі регоче. Але раптом припиняє. Він говорить різко. Не можу зрозуміти англійську, виловлюю лише щось про дитину. Інший солдат притуляється до перекладини ліжка. Він тягнеться руками кудись собі

до пояса. Він візьме мене. Розчавить мене. Він виймає свою зброю, божевільно вимахує нею, наче факелом. Зараз його руки почнуть стискати мене. Але ні, він робить крок назад. Йде до дверей, до свого товариша. Двері зачиняються. Я лишаюся наодинці в темряві. Я не можу заснути. Я певна, він повернеться. І де поділася Магда? Невже інший солдат взяв її? Вона зморена, проте її тіло в значно кращому стані, ніж моє, навіть лишився натяк на жіночність. Я намагаюся зібрати думки докупи та пригадати, що я знаю про чоловіків, про людський різновид: Ерік ніжний та оптимістичний; тато зневірений у собі та у житті, часом пригнічений, часом навпаки — зауважує найкраще, знаходить маленькі втіхи; доктор Менґеле хтивий та владний; солдат Вермахту, що упіймав мене з морквою, суворий, але милосердний, а потім добрий; американський солдат, що витягнув мене з-під гори тіл у Гунскірхені, рішучий та сміливий; а тепер новий присмак, новий відтінок. Рятівник, але кривдник, його постава велика, але порожня. Велика темна порожня пляма, ніби його людяність залишила його тіло. Я так ніколи й не дізнаюся, де була Магда тієї ночі. Навіть тепер вона не пам'ятає. Та з тієї жахливої ночі я винесу дещо життєво важливе, знання, яке, сподіваюся, я ніколи не забуду. Чоловік, який щойно ледве не зґвалтував мене, який ще може повернутися, аби завершити те, що розпочав, теж бачив жахіття. Ймовірно, він, як і я, проведе залишок свого життя, намагаючись позбутися їх, заштовхати якнайдалі. Мабуть, тієї ночі він був такий розгублений у темряві, що ледве сам не перетворився на темряву. Але не перетворився. Він обрав не перетворитися.

Він повертається вранці. Це точно він, від нього досі смердить випивкою. Я впізнала його, бо страх викарбував у моїй пам'яті мапу його обличчя, хоч я і бачила його в напівтемряві. Я руками притискаю до себе коліна та скиглю, наче тварина. Скиглю і не можу зупинитися. Це таке тужне, монотонне виття з нотками кошаиноного дзижчання. Він стає на коліна коло ліжечка. Він схлипує. Він повторює два слова. Я не розумію їх, але пам'ятаю, як вони звучать. *Forgive me. Forgive me*². Він простягає мені вузлик з тканини. Мені важко його втримати, тож він дістає з нього вміст — маленькі бляшанки армійського пайка — та складає на матраці. Він показує картинки на бляшанках. Вказує і говорить, наче шалений кельнер, що пояснює меню та запрошує

обрати наступну страву. Не можу розібрати ні слова з того, що він белькоче. Я вивчаю бляшанки. Він відкриває одну і годує мене з ложечки. Це шинка з чимось солодким, із родзинками. Якби тато не ділився своїми таємними пакуночками свинини, я б і не знала, яка вона на смак. Угорці ніколи б не подали шинку з солодким. Я відкриваю рота, отримую ще шматочок. Авжеж, я прощаю його. Я вмираю з голоду, а він приніс мені їжу.

Він приходить щодня. Магді краще, тож вона вже може фліртувати, і я майже певна, що він приходить, аби насолодитися її товариством. Минають дні, але він ледве помічає її. Він приходить до мене. Він має поставити мене на ноги. Може, так він спокутує спробу насилля. Чи хоче довести собі, що існує можливість воскресити надію на невинність, його, мою, світу. Що зламана дівчина знову зможе ходити. Шість тижнів він піклується про мене, та я все ще така слабка й розбита, що не можу навчитися вимовляти його ім'я, навіть по літерах. Він піднімає мене з ліжечка, тримає мої руки та вимолює у мене кожен крок кімнатою. Коли я намагаюся поворушитися, біль у верхній частині спини відчувається, ніби від розпеченого вугілля. Я зосереджуюся на переміщенні ваги з однієї ноги на другу, намагаючись відстежити точну мить переходу ваги. Руки підвожу над головою, тримаючись за його пальці. Уявляю, ніби він мій тато. Тато, який спочатку шкодував, що я не хлопчик, та потім усе одно любив мене. *Ти будеш найошатнішою дівчиною у місті*, казав він мені знову й знову. Коли я думаю про тата, жар відходить зі спини та жевріє в грудях. Існує біль та існує любов. Немовля знає лише ці два відтінки світу, і я заново вивчаю їх теж.

Фізично Магда почувається краще за мене, тож вона намагається привести наше життя до ладу. Одного дня, коли німецька родина поїхала з дому, Магда обшукує всі шафи, доки не знаходить нам суконь. Вона відправляє листи — до Клари, до маминого брата у Будапешт, до маминої сестри у Мішкольц, листи, що їх ніколи не прочитають, — аби з'ясувати, хто ще живий, аби зрозуміти, де облаштовувати життя, коли прийде час їхати з Вельсу. Не можу згадати, як писати власне ім'я. Тим паче адресу. Речення. *Чи ви там є?* Одного дня солдат приносить аркуш паперу та олівці. Ми починаємо з

алфавіту. Він пише велику *A*. Маленьку *a*. Велику *B*. Маленьку *b*. Віддає олівець та киває. Чи я зможу написати хоч одну? Хоче, аби я спробувала. Хоче зрозуміти ступінь моєї деградації, що я взагалі пам'ятаю. Я можу написати *C* та *c*. *D* та *d*. Я пам'ятаю! Він підбадьорює мене. Він аплодує мені. *E* та *e*, *F* та *f*. І тут я затинаюся. Я знаю, що наступна *G*, але не можу її зобразити, не розумію, як її відтворити на папері.

Одного дня він приносить радіо. Грає найвеселіша музика, яку я будь-коли чула. Вона життєрадісна. Вона надає крила. Я чую духові. Вони вимагають твоїх рухів. Їхній такт не спокушає — він серйозніший, він запрошує і не приймає відмови. Солдат та його товариш показують нам з Магдою слухні для цієї музики танці — джиттербаг, бугі-вугі. Чоловіки стають разом, як танцюристи бальних танців. Навіть те, як вони тримаються за руки, дивно для нас — стиль схожий на бальний, але вільний, гнучкий. Неформальний, але охайний. Як їм вдається танцювати так енергійно, напружено і водночас так м'яко? Так *піддатливо*? Їхні тіла проживають усі рухи, що дає музика. Я хочу так танцювати. Хочу дозволити своїм м'язам пригадати.

Одного ранку Магда йде прийняти ванну та, тремтячи всім тілом, повертається до кімнати. Волосся мокре, одяг напівзнятий. Вона кидається на ліжко із заплученими очима. Поки вона купалася, я спала на її ліжку — я вже завелика для дитячого ліжечка — і не знаю, чи здогадується вона, що я вже не сплю. Після нашого звільнення пройшло вже більше місяця. Майже всі години останніх сорока днів ми провели у цій кімнаті вдвох з Магдою. Ми відновили здатність керувати тілом, розмовляти та писати, навіть намагалися танцювати. Ми можемо розмовляти про Клару, про надію, що вона десь є жива та намагається нас знайти. Але про те, що нам довелося витримати, ми говорити не в змозі.

Можливо, у нашому мовчанні ми намагаємося створити ділянку, вільну від травми. Вельс для нас перехідний період, і, ймовірно, на нас чекає нове життя. Можливо, ми намагаємося надати одна для іншої та кожна сама собі порожній простір, у якому розбудуємо своє майбутнє. Ми не хочемо захаращувати простір картинами насилля та втрат. Ми хочемо здужати побачити щось окрім смерті. Тож ми без слів

домовляємося не обговорювати те, через що може луснути бульбашка нашого майбутнього.

Моя сестра тремтить, щось завдає їй болю. Якщо я зізнаюся, що не сплю, якщо спитаю, що сталося, якщо стану свідком її занепаду, їй не доведеться лишатися наодинці з тим, через що вона так тремтить. Та якщо я удам, що сплю, то зможу вберегти її від дзеркала, у якому відіб'ється її біль; я можу бути фільтраційним дзеркалом, я можу відображати лише ті речі й почуття, які вона воліє розвинути, а інші залишати невидимими. Зрештою, мені не довелося вирішувати. Вона сама починає говорити.

— Перед тим як залишити цей дім, я помщуся, — скиглить вона.

Сім'ю, чий дім ми зайняли, ми бачимо лише зрідка, але Маґдина придушена гірка злість малює в моїй уяві найгірше. Уявляю, як батько заходить до ванної кімнати, а вона там оголена.

— Невже він... — я затинаюся.

— Ні, — її подих уривчастий. — Я хотіла взяти мило. Кімната почала вислизати мені з-під ніг.

— Тобі погано?

— Ні. Так. Я не знаю.

— У тебе гарячка?

— Ні. Це все через мило, Діцу. Я не змогла до нього торкнутися. Мене охопила якась паніка.

— Тебе ніхто не образив?

— Ні. Це через мило. Знаєш, що кажуть? Кажуть, його виробляють з людей. З тих, що вбито.

Не знаю, чи це правда. Гунскірхен близько. Може, так воно і є.

— Я досі хочу вбити німецьку матір, — каже Маґда. Я пам'ятаю, як багато зимових миль пройшла вона з цією своєю фантазією, зі своїм рефреном. — Знаєш, я б могла це зробити.

Існує багато різних способів підтримувати себе. Я маю віднайти власний, аби жити з тим, що сталося. Я ще не знаю, який він. Ми вільні від таборів смерті, але ми також маємо бути вільні *заради*: заради створення, заради життя, заради вибору. Тож доки ми не знайдемо нашу *свободу заради*, ми ходитимемо по колу в тій самій нескінченній темряві.

Незабаром прийдуть лікарі, аби допомогти нам відновити фізичне

здоров'я. Але ніхто не прийде, щоби показати психологічну прірву, з якої ми маємо повертатися. Багато років має минути, аби я лише почала це усвідомлювати.

Одного дня солдат з товаришем приходять сказати нам, що ми скоро поїдемо з Вельсу, що росіяни допомагають транспортувати вцілілих додому. Вони прийшли попрощатися. У них з собою радіо. Грає «In the Mood» Глена Міллера, і ми даємо собі волю. Через зламану спину я ледве можу подужати кроки, але в голові, в душі ми крутимосся, наче дзиґи. Повільно, повільно, хутко-хутко, повільно. Повільно, повільно, хутко-хутко, повільно. Я теж так можу — треба, аби ноги та руки були розслаблені, але не безвільні. Глен Міллер. Дюк Еллінгтон. Я знову і знову повторюю ці великі імена бігбенду. Солдат обережно веде мене в розворот, легкий нахил одне до одного, відхід. Я ще заслабка, але вже відчутний потенціал у тілі, всі речі, які воно зможе виразити, коли буде вилікуване. Багато років по тому я працюватиму з пацієнтом з ампутацією, і він розповість мені про дезорієнтацію від відчуття фантомної кінцівки. Коли я танцюю під Глена Міллера через шість тижнів після звільнення зі своєю вцілілою сестрою, з солдатом, який ледве не зґвалтував мене, але не зґвалтував, моє відчуття протилежне до відчуття фантомних кінцівок. Це відчуття не тієї частини мене, що втрачена, а тієї, що повертається, що знову займає своє місце. Я відчуваю весь потенціал кінцівок та життя, яким я знову зможу жити.

* * *

Упродовж кількох годин, поки потяг їде з Вельсу до Відня окупованою росіянами Австрією, я розчухую ранки, які ще залишилися на моєму тілі після краснухи та вошей. Додому. Ми їдемо додому. Ще два дні, і ми опинимося вдома. Проте втіха від нашого повернення розмита спустошенням від втрати. Я знаю напевно, що мама, бабуся та дідусь померли, й очевидно, що тато теж. Їх немає вже понад рік. Повертаючись додому без них, ми втрачаємо їх знову. *Можливо, Клара, я дозволяю собі сподіватися. Можливо, Ерік.* На сидіннях поруч із нашими сидять два брати. Вони теж вцілили. Сироти. З Кошші, як і ми! Їх звуть Лестер та Імре. Згодом ми дізнаємося, що їхнього батька було застрелено в спину, коли вони

йшли обабіч від нього Маршем смерті. Згодом ми дізнаємося, що з понад п'ятнадцяти тисяч депортованих з нашого міста лише сімдесят пережили війну. І ми серед них.

— Ми є одне в одного, — кажуть вони. — Нам пощастило, дуже пощастило.

Лестер та Імре, я і Магда. Ми — парадокс. Нацисти знищили не просто мільйони людей. Вони винищили сім'ї. І тепер, пліч-о-пліч із нескінченним списком зниклих безвісти та померлих, тривають наші життя. Пізніше ми почуємо історії колишніх ув'язнених таборів зі всієї Європи. Про возз'єднання. Весілля. Народження. Ми почуємо про спеціальні талони, що видаватимуть парам для отримання весільного вбрання. Ми, як і багато інших, прочісуватимемо газети Адміністрації допомоги та відновлення Об'єднаних Націй і, затамувавши подих, сподіватимемося знайти знайомі прізвища серед списків уцілілих, розкиданих по цілому континенту. Та зараз ми просто витріщаємося у вікно потяга, роздивляємося голі лани, зруйновані мости і де-не-де слабкі паростки посівів. Союзницька окупація Австрії триватиме ще десять років. У містах, через які лежить наш шлях, не відчувається ні полегшення, ні святкового настрою. Тут панує атмосфера стиснутих від непевності та голоду щелеп. Війну завершено, та це ще не кінець. — У мене потворні губи? — питає Магда, коли ми наближаємося до околиць Відня. Вона вивчає своє відображення у шибці на тлі краєвиду.

— А що, вже плануєш взятися ними до діла? — жартую я, намагаючись виманити її невблаганну дразливу натуру. Я намагаюся заховати власні незбутні фантазії про те, що Ерік десь є живий, що незабаром я стану повоєнною нареченою під саморобною вуаллю. Що я буду вдвох із моїм коханим, що я ніколи не буду самотня.

— Я серйозно, — каже вона. — Скажи як є.

Її тривога нагадує мені наш перший день в Аушвіці, коли вона стояла без одягу з поголеною головою, тримаючи в руках пасма власного волосся. Можливо, її колосальний, усеосяжний страх перед невідомим майбутнім ущільнився до специфічних та особистих тривог — що вона недостатньо приваблива, аби знайти чоловіка, що її губи потворні. Чи може бути таке, що її запитання насправді мають глибшу непевність — про її істотну цінність.

— А що не так з губами? — питаю я.

— Мама їх ненавиділа. Одного разу на вулиці хтось зробив комплімент моїм очам, а вона відповіла: «Так, очі в неї гарні, але подивіться на її повні губи».

Виживання лише чорне та біле, немає місця жодним «але», коли ти виборюєш собі життя. Тепер «але» повсюду. Ти маєш хліб. *Так, але ми не маємо ні копійки.* Ти набираєш вагу. *Так, але і на серці стає важче.* Ти жива. *Так, але моя мама мертва.*

Лестер та Імре вирішують зупинитися у Відні на кілька днів, обіцяють відшукати нас удома. Ми з Магдою пересідаємо на інший потяг, що доведе нас до Праги за вісім годин. Чоловік перекриває прохід до вагону.

— Nasa lude, — каже він.

Наші люди. Він словак. Євреї мають їхати на даху вагону.

— Нацисти програли, — бурмотить Магда, — але нічого не змінилося. Іншого способу дістатися додому немає. Тож ми вибираємося на дах потяга, приєднуємося до інших переміщених. Ми тримаємося за руки. Магда сидить поруч із юнаком, якого звуть Лачі Гладштейн. Він пестить її пальці своїми, хоч вони більше нагадують голі кістки. Ми не запитуємо одне в одного, де ми були. Наші тіла та знедолені очі говорять самі за себе. Магда притуляється до виморених грудей Лачі, шукаючи теплоти. Я ревную до розради, яку вони, як видно, знайшли одне в одному, до тяжіння, до належності. Я надто віддана власній любові до Еріка та надії знову знайти його, аби прагнути зараз чоловічих обіймів. І навіть коли б я не носила в собі голос Еріка, гадаю, мені було б страшно шукати втіху та близькості. Я — лише шкіра на кістках. Вкрита висипами та клопами. Хто може хотіти мене? Краще не шукати знайомств і не бути знехтуваною, краще, аби мої понівечення не були підтверджені відмовою. Крім того, хто б міг надати мені тепер кращий прихисток? Той, хто знає, через що мені довелося пройти, такий же вцілілий, як і я? Чи той, хто не знає, хто може допомогти забути? Той, хто знав мене до того, як я пройшла крізь пекло, хто допоможе мені повернутися до колишньої себе? Чи той, хто бачитиме мене такою, яка я є тепер, і не бачитиме того, що було знищено? *Я ніколи не забуду твої очі,* сказав мені Ерік. *Я ніколи не забуду твої губи.*

Вже понад рік я тримаюся за ці слова, наче за мапу, яка вкаже дорогу до свободи. Але що, як Ерік не здужає прийняти те, на що я перетворилася? Що, як ми знайдемо одне одного та побудуємо життя лише для того, аби усвідомити, що наші діти — то діти привидів? Я тулюся до Маґди. Вони з Лачі розмовляють про май-бутнє.

— Я планую бути лікарем, — каже він.

Це дивовижно — юнак, який, як і я, був однією ногою в могилі ще місяць чи два тому. Він вижив, він зцілиться, він зцілятиме інших. Його амбіції заспокоюють мене. Та лякають. Він вийшов з таборів смерті з мріями. Це видається зайвим ризиком. Навіть зараз, коли я пізнала голод та звірства, я пам'ятаю біль від менших ушкоджень, від мрії, яку зруйновано через упередження, від слів, що моя тренерка казала мені, коли вигнала з олімпійської тренувальної команди. Пам'ятаю дідуса, як він пішов на пенсію із «Зінґера», компанії, що виробляла швейні машини, та чекав на свою пенсійну виплату. Як він чекав і чекав, як він тільки про це й міг говорити. Нарешті він отримав свою першу виплату. А за тиждень його евакуювали на цегельну фабрику. А ще за кілька тижнів вбили. Я не хочу мріяти про неправильні речі.

— Є в мене дядько в Америці, — продовжує Лачі. — У Техасі. Поїду туди, попрацюю, відкладу на навчання.

— Може, ми теж поїдемо до Америки, — каже Маґда.

Мабуть, вона думає про тітку Матильду в Бронксі. Навкруги нас на даху потяга всі говорять про Америку та Палестину. Навіщо жити на згарищі наших втрат? Нащо продовжувати вигризати собі право на життя там, де нам не раді? Дуже скоро ми дізнаємося про обмежувальні правила імміграції до Америки та Палестини. Немає такого раю, де не було б обмежень та упереджень. Куди б ми не рушили, життя може й не змінитися. Ми намагатимемося не зважати на страх, що будь-якої хвилини можливі бомбардування, постріл, поштовх в урвище. Чи, в найкращому випадку, нас змусять їхати на даху потяга. Прикриваючись руками від вітру.

* * *

У Празі ми маємо знову пересісти на інший потяг. Ми прощаємося з Лачі. Маґда дає йому нашу стару адресу: Кошице, вул. Лайоша, 6. Він

обіцяє тримати зв'язок. У нас є час до наступного відправлення, час випростати ноги, сидючи на сонці та в тиші, і з'їсти наш хліб. Я хочу знайти парк. Хочу побачити травичку, квіти. Щокілька кроків я заплющую очі та вдихаю запах міста, вулиць, тротуарів та цивільної метушні. Пекарень, автомобільних викидів, парфумів. Важко повірити, що все це існувало, поки ми були в пеклі. Я зазираю у вікна крамниць. Неважливо, що в мене немає грошей. Авжеж, це буде важливо. У Кошице нам не даватимуть їжу задарма. Але цієї миті я почуваюся цілком задоволеною просто тому, що бачу сукні та панчохи, які можна купити, прикраси, люльки, канцелярське приладдя. Життя та торгівля не зупиняються. Жінка досліджує літню сукню на дотик. Чоловік у захваті від намиста. Речі неважливі, важлива краса. У цьому місті повно людей, які не втратили здатності вигадувати, робити красиві речі та бажати їх. Я знову буду мешканкою — мешканкою якогось місця. Я даватиму доручення та купуватиму подарунки. Стоятиму в черзі в поштовому відділенні. Їстиму хліб, що сама його й спечу. Носитиму ошатне вбрання на честь тата. Ходитиму до опери на честь мами, на честь того, як вона сиділа на краєчку крісла, слухаючи Вагнера, і як в очах її бриніли сльози. Сходжу послухати симфонію. А на честь Клари я шукатиму кожне виконання концерту для скрипки Мендельсона. Його туга та меланхолічність. Його наполегливість, коли темп наростає і потім пульсує каденція, коли посилюються потужні акорди. І запановує зловісна тема струнних, що загрожує мрійливому соло скрипки. Я стою на тротуарі, закривши очі, аби почути відлуння сестриної скрипки. Магда смикає мене.

— Прокинься, Діцу!

І коли я розплющую очі, рівно на цьому місці, у натовпі міста біля входу до парку, я бачу афішу, яка рекламує концерт зі скрипкою соло. А зображено на афіші мою сестру.

Там, на папері, моя Кларі сидить, тримаючи свою скрипку.

2 Пробач мені. Пробач мені (з англ.).

РОЗДІЛ 8

Через вікно

Ми сходимо з потяга в Кошице. Наше рідне місто більше не в складі Угорщини. Воно знову є частиною Чехословаччини. Ми мружимося від червненого сонця. Ми не маємо грошей на таксі, не маємо грошей узагалі, не маємо гадки, чи наша стара сімейна квартира зайнята, не маємо уявлення, як жити. Проте ми вдома. Готові шукати Клару. Клару, яка виступала з концертом в Празі лише тиждень тому. Клару, яка десь є жива.

Ми прямуємо через Міський парк до центру міста. Люди сидять за столиками на вулиці, на лавках. Діти гуртуються коло фонтанів. Ось годинник, де ми спостерігали хлопців, які стояли під ним та чекали на Магду. Ось балкон татової крамниці, на рейлінгу виблискують золоті медалі. *Він тут!* Я настільки певна цього, що навіть відчуваю запах його тютюну, дотик його вусів на щоці. Але вікна крамниці темні. Ми прямуємо до нашої квартири в Кошице на вулиці Лайоша, 6. І раптом на тротуарі поруч із тим місцем, де стояла вантажівка, що відвезла нас до цегельної фабрики, стається диво. Виходячи з парадних дверей, матеріалізується Клара. Її волосся сплетене та зібране, як у мамі. Вона тримає скрипку. Коли вона бачить мене, то впускає футляр зі скрипкою на тротуар і біжить назустріч. Вона скиглить.

— Діцуко, Діцуко! — плаче вона. Підіймає мене на руки й колише, наче немовля.

— Не обіймай нас! — скрикує Магда. — Ми всі у вошах та клопах! Гадаю, вона має на увазі: *«Люба сестро, нам лячно. Не допускай, аби те, що ми бачили, зашкодило тобі. Не роби гірше. Не питай нас, що трапилось. Не перетворюйся на повітря»*.

Клара трясє мене й трясє. «Це ж моя маленька!» — кричить вона незнайомим перехожим. Від цієї миті вона стає мені мамою. Вона прочитала на наших обличчях, що це місце тепер порожнє і хтось має його зайняти.

Ми не бачили її щонайменше півтора року. Вона саме йде на радіостанцію грати концерт. Ми відчайдушно не хочемо випустати її ні з рук, ні з поля зору.

— Залишайся, залишайся, — благаємо ми. Але вона вже спізнюється.
— Якщо я не граю — ми не їмо, — каже вона. — Хутчіш, заходьте зі мною.

Може, це й на щастя, що нема часу на балачки. Ми б не знали, з чого почати. Мабуть, також на щастя те, що Клара бачить нас такими фізично зруйнованими, хоч це для неї потрясіння. Клара може зробити дещо суттєве, аби виразити свою любов та втіху, спрямувати нас до видужання. Відпочинку для цього замало. Ймовірно, ми так ніколи й не оговтаємося. Але є дещо, що вона може вдіяти негайно. Вона заводить нас та знімає з нас брудний одяг. Допомогає випростатися на білих простирадлах на ліжку, де раніше спали наші батьки. Вона втирає каламін-лосьйон у нашу вкриту висипами шкіру. Від лосьйону все свербить, і з наших тіл свербіж перебігає на неї, її шкіра палає, вона насилу грає свій концерт. Наше возз'єднання набуває фізичності.

Щонайменше тиждень ми з Магдою проводимо у ліжку, голі, натерті каламіном. Клара ні про що не запитує. Не питає, де наші тато й мама. Вона говорить сама, аби ми могли мовчати. Вона говорить сама, аби їй не довелося слухати. Все, що вона каже, звучить наче диво. Та це і є диво. Ось ми всі разом. Ми щасливиці. Лише кілька родин возз'єдналися, як ми. Наших тітку та дядька — маминих рідних брата і сестру — скинули з мосту й втопили в Дунаї. Клара розповідає без емоцій, сухі факти. Коли в Угорщині зганяли останніх євреїв, їй вдалося уникнути викриття. Вона під виглядом неєврейки жила в домі свого професора.

— Одного дня професор каже: «Від завтра ти маєш вчити Біблію. Ти почнеш її вивчати, житимеш у жіночому монастирі». Цей план схову здавався найкращим. Монастир був розташований щось у трьохстах кілометрах від Будапешта. Там я носила чернече вбрання. Але одного дня дівчина з академії впізнала мене, тож я вислизнула звідти та потягом дісталася Будапешта.

Влітку вона отримала листа від батьків. Це був той самий лист, що батьки написали його під час перебування на цегельній фабриці. З нього Клара дізналася, що ми разом, у безпеці та гадаємо, що нас перевезуть до робочого табору з назвою *Кенірмецу*. Пам'ятаю, як

спостерігала за мамою, коли вона кинула листа на бруківку під час нашої евакуації з цегельної фабрики, бо не було змоги його відправити. На той час я вважала, що вона зробила це через відчай. Але тепер, слухаючи Кларину історію спасіння, я бачу речі з іншого боку. Кинувши листа на вулиці, мама не відступилася від надії — вона запалила її. Так чи так, кинувши того листа в запалі відчаю чи надії, вона пішла на ризик. Лист викривав сестру, світловолосу єврейку, що ховається десь у Будапешті. Він розкривав її адресу. Поки ми котилися в темряві до Аушвіцу, якась незнайома особа взяла листа до рук. Ця людина могла викрити Клару, видати її *нілашистам*. Могла викинути його у смітник чи залишити валятися на вулиці. Але незнайома людина наліпила на нього марку та направила до Клари в Будапешт. У це так само важко повірити, як і в Кларине повернення. Це чаклунство, фокус, свідчення рятувального тросу між нами, доказ того, що доброта досі існує в цьому світі, навіть за таких часів. Розтоптаний трьома тисячами ніг, чимало з яких прямували навпростець до димаря у Польщі, лист від мами таки злетів. І світловолоса дівчина відклала свою скрипку та відкрила конверт. Клара розповідає історію зі щасливим кінцем. Переконана, що нас евакуювали з цегельної фабрики й що ми чекаємо з дня на день відправлення до *Кенірмецу* чи хтозна-куди, вона пішла до німецького консульства в Будапешті, аби вимагати, щоб її відправили до нас. У консульстві швейцар сказав їй: «Дівчинко, йди звідси. І не повертайся». Вона не погодилася відступитися. Вона намагалася прослизнути всередину будівлі. Швейцар помітив її та відлупцював, бив по плечах, руках, животу, обличчю. «Забирайся звідси», — сказав він знову.

— Він побив мене та зберіг мені життя, — розповідає вона нам. Під кінець війни, коли російські війська оточили Будапешт, нацисти ще завзятіше взялися за очищення міста від євреїв.

— Нас змусили носити ідентифікаційні картки з ім'ям, віросповіданням та фото. Вони весь час перевіряли ці картки на вулицях, і якби побачили, що ти єврей чи єврейка, могли вбити на місці. Я не хотіла носити з собою картку, але боялася, що після війни мені знадобиться документ, аби доводити, хто я є. Тому я вирішила віддати свою картку на зберігання подрузі. Вона мешкала на іншому

боці порту, тож я мала переходити через міст, аби дістатися до неї. І коли я опинилася на мосту, то натрапила на солдатів, які перевіряли картки. Вони сказали: «Будь ласка, покажи, хто ти». Я відповіла, що не маю з собою картки, і якимось дивом, не знаю яким, вони дозволили мені перейти. Ймовірно, моє світле волосся та блакитні очі переконали їх. Я так і не повернулася до подруги, щоб забрати картку.

Коли не можеш зайти через двері, заходь через вікно, казала нам мама. Немає ніяких дверей до виживання. І до одужання також. Лише вікна. До засувок дістатися складно, шибка замала, проміжок такий, що тіло не пролазить. Проте ти не можеш лишатися там, де ти є. Ти маєш знайти вихід.

Після капітуляції Німеччини, поки ми з Магдою відновлювали сили у Вельсі, Клара знову попрямувала до консульства, але цього разу російського, бо Будапешт був звільнений від нацистів та контролювався Червоною армією. Вона намагалася з'ясувати, що з нами сталося. Вони не мали даних про нашу сім'ю, але за безкоштовний виступ вони запропонували їй допомогти дістатися додому до Кошице.

— Двісті росіян слухали, як я грала, і потім мене відправили додому на даху потяга. Вони вартували мене на зупинках і коли я спала.

Відкривши двері до нашої старої квартири, вона побачила безлад — усі меблі та майно були розграбовані. Кімнати використовувалися як стійло, підлога була вкрита кінським навозом. Поки ми вчилися їсти, ходити та писати власні імена у Вельсі, Клара почала виступати за гроші та віддраювати підлогу.

І ось ми повернулися. Коли наші висипи вилікувано, ми по черзі виходимо надвір. У нас лише одна пара взуття на трьох. Коли настає моя черга взутися, я повільно прогулююся тротуаром, уперед та назад, я ще заслабка для далеких прогулянок. Сусід упізнає мене.

— Я здивований, що тобі вдалося, — каже він. — Ти завжди була такою тендітною, маленькою дитиною.

Я переможиця. Усупереч всім шансам — щасливий кінець! Але разом із тим я відчуваю провину. Чому я? Чому мені вдалося? Пояснення не існує. Це щасливий випадок. Або помилка.

Людей можна розділити на два типи: вцілілі та ні. Останнім не

судилося розповісти свою казку. Портрет маминої мами досі висить на стіні. Її темне волосся розділене посередині на проділ та зібране ззаду в тугий жмутик. Кілька хвилястих пасм стирчать на її чолі. На портреті вона не усміхається, але її очі скоріше відверті, ніж суворі. Вона дивиться на нас із розумінням та прямолінійно. Магда розмовляє з її портретом, як колись це робила мама. Часом вона просить про допомогу. Часом буркотить та лається. «Ця нацистська наволоч... Кляті *нілашисти*...»

Піаніно, що стояло коло стіни під її портретом, зникло. Піаніно було таким природним у нашому буденному житті, що стало майже невидиме, як подих. Тепер його відсутність панує в кімнаті. Магда лютує через порожній простір. Разом із піаніно вона втратила ще дещо. Частина своєї особистості. Інструмент для самовираження. Вона випускає всю свою лють на піаніно, точніше, на його відсутність. Міцно, вперто, на весь голос. Я в захваті від неї. Мій гнів розвернутий усередину та осів у легенях.

Сили до Магди повертаються з кожним днем, а я все така ж слабка. Біль у верхній частині спини триває, заважає ходити, через навантаження у грудях важкість. Я зрідка виходжу з дому. Та й якби я була здорова, мені нікуди не хочеться йти. Коли смерть — це відповідь на будь-яке питання, то навіщо кудись іти? Навіщо розмовляти, коли будь-яка взаємодія з живими свідчить про те, що ти мандруєш світом у компанії привидів і їхня кількість лише зростає? Навіщо сумувати за кимось окремо, коли так багато тих, за ким ми всі плачемо?

Я покладаюся на сестер. Клара — моя віддана доглядальниця; Магда — моє джерело новин, мій зв'язок зі світом. Одного разу вона повертається додому задихана.

— Піаніно! — каже вона. — Я знайшла його. Воно в кав'ярні. *Наше* піаніно. Ми маємо повернути його собі.

Власник кав'ярні не вірить, що воно наше. Клара з Магдою по черзі намагаються його переконати. Вони змальовують наші сімейні камерні музичні концерти у вітальні, як Янош Штаркер¹⁰, Кларин товариш-віолончеліст, ще один геніальний вихованець консерваторії, грав з Кларою концерт у нашому домі на честь першої річниці свого професійного дебюту. Жодне з їхніх слів не здатне похитнути недовіру власника. Нарешті, Магда відшукала настроювача нашого піаніно. Він

іде з нею до кав'ярні та розмовляє з власником, потім піднімає кришку та заглядає всередину інструмента, аби перевірити серійний номер.

— Так, — каже він та киває, — це піаніно Елефантів.

Він збирає команду чоловіків, які заносять його до нашої квартири.

Але чи є щось таке всередині мене, що допоможе мені перевірити власну особистість та повернути собі себе? Якби така річ існувала, хто б міг відшукати її, підняти кришку, зазирнути всередину, прочитати серійний номер?

Одного дня приходить пакунок від тітки Матильди. Зворотна адреса: *Валентайн-авеню, Бронкс*. Вона надіслала чай та Crisco. Ми бачимо Crisco вперше, тож я не здогадуюся, що це не масло, а рослинний жир для готування та випікання. Ми їмо його як масло, намазуючи на хліб. Заварюємо один чайний пакетик знову і знову. На скільки чашок чаю його вистачить?

Час від часу лунає дзвінок у двері, і я підстрибую на ліжку. Це мої улюблені моменти. Хтось чекає надворі, і ті кілька секунд, поки ми ще не відчинили, ця людина може бути будь-ким. Іноді я уявляю, що це тато. Він пройшов-таки першу селекцію. Він подужав відбір до праці, протримався молодцем до кінця війни. І зрештою він тут, стоїть під дверима, курить цигарку, тримає в руці шматочок крейди, довга мірна стрічка висить на його шії, наче шарф. Іноді я уявляю, що за дверима опиниться Ерік. Він тримає букет троянд.

Тато ніколи не приходить. Так ми переконаємося, що він помер.

Одного дня Лестер Корда, один з братів, яких ми зустріли в потязі з Вельсу до Відня, дзвонить у двері. Він зайшов перевірити, як ми тут даємо собі раду.

— Зви мене Чічі, — каже він.

Він наче свіже повітря, що вривається в наші затхлі кімнати. У нас триває перехідний період, ми з сестрою десь посередині між поглядом у минуле та прямуюванням до майбутнього. Так багато наших сил витрачено на відновлення різних речей — здоров'я, зв'язків, того, що ми могли взяти від життя до втрат та ув'язнення. Тепле ставлення та цікавість Чічі до нашого добробуту нагадує мені, що існує ще багато речей, заради яких треба жити.

Клара в іншій кімнаті, відпрацьовує гру на скрипці. Щойно Чічі чує

музику, його очі спалахують.

— Чи можу я познайомитися з музиканткою? — питає він, чим зобов'язує Клару грати далі. Вона грає угорський чардаш. Чічі танцює. Може, вже настав час будувати наші життя — не повертати ті, що були, а будувати нові?

Упродовж літа 1945 року Чічі стає нашим постійним відвідувачем. Коли Клара збирається їхати до Праги на черговий концерт, Чічі пропонує їхати з нею.

— Може, вже спекти весільного торта? — питає Магда.

— Припини, — каже Клара. — У нього є дівчина. Він просто виказує люб'язність.

— Ти певна, що не закохана? — питаю я.

— Він пам'ятає наших батьків, — каже вона, — а я пам'ятаю його батьків.

Я вдома вже кілька тижнів. Хоч я ще не надто міцна, однак вирушаю пішки в подорож до Ерікової старої квартири. Ніхто з його родини не повернувся. Квартира порожня. Я обіцяю собі приходити сюди так часто, як тільки зможу. Якщо я триматимусь якнайдалі, мені болітиме сильніше, ніж коли я буду пильнувати і щоразу розчаровуватися.

Визнати його смерть означає визнати смерть не лише людини.

У таборах я сумувала за його фізичною присутністю і трималася за обіцянки майбутнього. *Якщо я виживу сьогодні, завтра я буду вільна.*

Іронія свободи полягає в тому, як складно тепер знайти надію та мету.

Тепер я маю прийняти як належне, що мій майбутній чоловік не знатиме моїх батьків. Якщо я колись матиму дітей, вони ніколи не матимуть бабусі та дідуся. Мені болить не лише моя власна втрата.

Болить те, як вона відбивається на майбутньому. Те, як вона увічнюється в поколіннях. Мама давала мені настанови шукати чоловіка з високим чолом, бо це вказує на те, що він розумний.

«Спостерігай, як він користується своєю хустинкою, — казала вона. — Переконайся, що він завжди має при собі чисту. Переконайся, що його черевики натерті». Її не буде на моєму весіллі. Вона ніколи не дізнається, ким я стану, кого оберу.

Клара тепер моя мама. Вона робить це з любові та природної вправності. Та з почуття провини. Її не було з нами в Аушвіці, вона не

могла нас захистити. Вона захищатиме нас зараз. Клара готує. Годує мене з ложечки, наче немовля. Я люблю її, люблю її увагу, люблю її підтримку, турботу та все, що вона робить, аби ми почувалися в безпеці. Та водночас це здушує. Її ласка не залишає в кімнаті вільного повітря. Мені здається, вона потребує чогось натомість. Не вдячності чи визнання її заслуг. Щось приховане. Я відчуваю, що вона спрямовує на мене свою потребу мати мету. Причину існування. У піклуванні про мене вона знаходить виправдання тому, що над нею змилостивилися. Моя задача — бути достатньо здоровою, аби жити, і достатньо безпорадною, аби потребувати її. Заради цього я й вижила.

Уже кінець червня, а моя спина досі не видужала. Між лопаток постійний хрускіт і гострий біль. І в грудях болить, навіть важко дихати. Раптом у мене піднімається температура. Клара відвозить мене до лікарні. Вона наполягає на окремій палаті та найкращому піклуванні для мене. Я хвилююся через витрати, проте вона каже, що просто даватиме більше концертів, щось вигадася, аби за все заплатити. Коли лікар приходить обстежити мене, я впізнаю його. Це старший брат моєї колишньої однокласниці. Його звуть Габі. Пам'ятаю, як його сестра називала його Ангел Габріель. Я дізналася, що вона померла. Загинула в Аушвіці. Він питає, чи я її там колись бачила. Шкода, що я не можу йому змалювати її останній образ на згадку, і я думаю збрехати, розповісти йому історію, в якій я б стала свідком якогось її сміливого вчинку чи почула від неї ласкаві слова на його адресу. Але я не брехатиму йому. Краще я ніколи не визнаю про останні хвилини тата та Еріка, ніж заповню цю порожнечу неправдою, хоч би як вона мене тішила. Ангел Габріель надає мені першу з часу звільнення медичну допомогу. Він діагностує мені черевний тиф, пневмонію, плеврит та зламану спину. Він робить для мене зйомний корсет на весь тулуб. Я кладу його на ліжко і вмощуюся всередині, у власній гіпсовій черепашці.

Відвідини Габі стають чимось більшим за звичайну фізичну терапію. Він не бере з мене грошей за лікування. Ми сидимо та згадуємо. Я не можу горювати з сестрами, не відверто. Події ще надто свіжі, надто реальні. Тужити з ними разом все одно, що паплюжити диво нашого возз'єднання. Ми не плачемо на плечі одна в одної. Але з Габі я

дозволяю собі віддаватися тузі. Одного дня я запитую в Ґабі про Еріка. Він пам'ятає його, але не знає, що з ним сталося. У Ґабі є колеги, які працюють у центрі репатріації в Татрах. Він обіцяє спитати в них, чи вони можуть щось дізнатися про Еріка.

Одного дня по обіді Ґабі оглядає мою спину. Він чекає, коли я перевернуся на живіт, аби розповісти, що він дізнався.

— Ерік був відправлений до Аушвіцу, — каже він. — Він помер у січні. За день до звільнення.

З грудей виривається стогін, здається, вони зараз луснуть. Вибух горя такий лютий, що навіть сліз нема, лише виття дряпає мені горло. Я не здатна ні до ясних думок, ні до запитань про останні дні мого коханого, про його страждання, про його думки та стан душі, коли тіло відпускало її. Я потопаю в горі та несправедливості від втрати. Якби він тільки міг протриматися ще кілька годин, а можливо, усього лише кілька подихів, ми могли б бути зараз разом. Я вию у стіл, доки не втрачаю голос.

Коли шок потроху вщухає, я починаю усвідомлювати, що якимсь дивним чином біль від визначеності зцілює. Я не маю такої ж визначеності щодо тата. Знати напевно, що Ерік помер, — це наче дізнатися діагноз після довготривалого болю. Я точно знаю причину болю. Я можу з'ясувати, що саме я маю лікувати.

Проте діагноз — це ще не одужання. Я не знаю, що мені робити з Еріковим голосом, з його висловами, що живуть у моїй пам'яті, з надією.

Наприкінці червня мій тиф уже вилікувано, проте Ґабі ще не задоволений моїм прогресом. Мої легені, тривало здавлювані зламаною спиною, повні рідини. Він боїться, що я могла підчепити туберкульоз, та рекомендує їхати до протитуберкульозного диспансеру в Татрах, неподалік від того центру репатріації, з якого він дізнався про смерть Еріка. Клара поїде зі мною в потязі до найближчого села в горах. Маґда залишиться в квартирі. Після витрачених на її відновлення від неочікуваних відвідувачів зусиль, ми не можемо так ризикувати, залишаючи її порожньою, навіть на день.

Поки ми їдемо в потязі, Клара дбає про мене, наче я дитина.

— Лише погляньте на мою маленьку! — вигукує вона до сусідніх

пасажирів та пасажирок. Я радісно усміхаюся, наче малюк-переросток. Я так і виглядаю, до речі. Моє волосся знову повипадало через тиф і тільки-но починає відростати, м'якесеньке, як у немовляти. Клара допомагає мені пов'язати хустку на голові. Я відчуваю чисте сухе гірське повітря в грудях, коли ми їдемо вище, але дихати все ще важко. У легенях невідступний кисіль. Наче басейн, що туди стікаються всі сльози, які я не можу дозволити собі вилити назовні. Я не можу ігнорувати свій смуток, але й виштовхати його назовні не можу теж. Клара мусить повертатися до Кошице на черговий виступ на радіо — це єдине джерело нашого доходу — і не може провести мене до диспансеру, в якому я маю залишатися, доки не одужаю. Але вона не дозволяє мені їхати самотійно. Ми питаємо навкруги, чи є хтось, хто знає когось, хто їде до лікарні. Мені кажуть, що є чоловік, який також їде лікуватися, він зупинився в готелі поблизу. Коли я знаходжу його в лобі готелю, він саме цілується з дівчиною.

— Зустрінемося біля потяга, — гарчить він.

Коли я знаходжу його на платформі, він досі цілується з дівчиною. Він сивий, щонайменше на десять років старший за мене. Мені виповниться вісімнадцять у вересні, але зі своїми висохлими кінцівками, пласкими грудьми та лисою головою я виглядаю не більше як на дванадцять. Я ніяково стою поруч із ними, поки вони обнімаються, не знаю, як привернути його увагу. Я роздратована. І цьому чоловікові мене довірили?

— Чи не допоможете мені, пане? — питаю я нарешті. — Ви маєте супроводжувати мене до лікарні.

— Я зайнятий, — каже він, майже не відриваючись від поцілунку, аби відповісти мені. Наче старший брат, що відмахується від надокучливої сестри. — Зустрінемося в потязі.

На тлі Клариної постійної улесливості та турботи його зневажливості ображає. Не розумію, чого це мене так зачіпає. Тому що його дівчина жива, а мій хлопець мертвий? Чи тому що я вже настільки зменшилася, що без уваги чи ласки іншої людини відчуваю небезпеку повного зникнення?

У потязі він купує канапку для мене та газету для себе. Ми не розмовляємо, хіба що обмінялися іменами та формальностями. Його звати Бела. Як на мене, він просто грубіян з потяга, якого я маю через

силу просити про допомогу та який неохоче її надає.

Коли ми прибуваємо на станцію, то дізнаємося, що до тубдиспансеру маємо йти пішки, тож він тепер не може відволікати себе газетою.

— Чим займалася до війни? — питає він. Я помітила те, чого не почула відразу — він затинається. Коли я розповіла, що була гімнасткою та танцівницею балету, він каже: — Нагадує мені анекдот.

Я дивлюся на нього з очікуванням, готуюся почути трохи угорського гумору, охоче чекаю на піднесення настрою, як те, що я відчула в Аушвіці, коли ми з Магдою проводили цицьковий конкурс з нашими сусідками по бараку, вибух сміху за жахливих часів.

— Жила-була пташка, — каже він, — і вона помирала. Прийшла корова і трошки її зігріла — зі свого задку, якщо ти мене розумієш, — і пташка пожвавилася. Потім проїхала вантажівка і прикінчила пташку. Мудра стара кобила проходила повз і побачила мертву пташку на дорозі. Кобила й каже: «Чи ж я не казала тобі, що нема чого танцювати, коли ти в лайні по самі вуха?».

Бела регоче над власним жартом.

А я почуваюся зневаженою. Він хотів бути кумедним, а мені гадається, що він намагається сказати мені «ти по вуха в лайні». Мені здається, він має на увазі «ти справжній відстій». Гадаю, він каже: «Не називай себе танцівницею, коли виглядаєш отак». На мить, перед тим, як він мене образив, я відчула піднесення через його увагу, через те, що він запитав у мене, ким я була до війни. Дуже втішно було розповідати про себе, про те, якою я була, як розквітала напередодні війни. Його анекдот лише доводить, як невинно війна змінила та поламала мене. Як боляче мене ранить незнайомиць. Боляче, тому що він має рацію. Я в жахливому стані. Проте я не планую залишати за безсердечним чоловіком та його угорським сарказмом останнє слово. Я доведу йому, що хоч би яким коротким було моє волосся, яким би висохлим було моє лице, яким би неосяжним був смуток у моїх грудях, життєрадісна танцівниця досі живе в мені. Я вистрибую перед ним і прямо посеред дороги сідаю в шпагат.

Як виявилось, туберкульозу в мене нема. Вони все одно залишають мене в лікарні на три тижні лікувати скупчення рідини в легенях. Мені так страшно заразитися туберкульозом, що я відчиняю двері не рукою,

а ногою, хоч і знаю, що неможливо підчепити цю хворобу через дотик чи мікроби на дверній ручці. Добре, що я не маю туберкульозу, проте я все одно хвора. У мене не вистачить слів, аби пояснити відчуття затопленості в грудях, пульсуючу темряву в голові. Таке враження, ніби очі затагує піском. Згодом це відчуття набуває імені. Згодом я дізнаюся, що воно зветься депресією. Та зараз я знаю лише, що мені важко підводитися з ліжка. Важко дихати. І, що ще гірше, важко існувати. Навіщо прокидатися? Заради чого мені вилазити з ліжка? Я не мала суїцидальних нахилів в Аушвіці, коли все навкруги було безнадійне. Щодня я чула від людей навколо: «Ти зможеш залишити це місце лише мертвою». Та саме ці зловісні пророцтва давали мені привід боротися. Зараз, коли я в процесі одужання, коли я визнаю беззаперечність того, що ні мої батьки, ні Ерік ніколи не повернуться, я залишаюся сам на сам зі своїми внутрішніми демонами. Я розмірковую над тим, аби покінчити життя самогубством. Хочу позбутися болю. Чому б не обрати небуття?

Белу розмістили в палаті наді мною. Одного дня він зупиняється біля моєї палати, аби перевірити, як я там.

— Я розсмішу тебе, — каже він, — і тобі полегшає. От побачиш. Він висовує язика, відкопилує вуха, видає звуки тварин, наче розважає дитину. Це дико, навіть образливо, проте я не можу припинити сміятися. Сміх виринається з мене, наче його відносить течія. Лікарі попереджали, аби я не сміялася, ніби в мене багато причин для веселощів, ніби наді мною нависла небезпека померти від сміху. «Якщо сміятимешся, тобі буде сильніше боліти». Вони виявилися праві. Це боляче, проте це також приємно.

Однієї ночі я лежу в ліжку, але не сплю, думаю про те, що він теж лежить у ліжку прямо наді мною, про речі, якими я можу його вразити, речі, які я вивчала у школі. Наступного дня, коли він приходить до моєї кімнати, я розповідаю йому все, що змогла пригадати вночі про міфи Давньої Греції, називаючи найтаємничіших богів та богинь. Розповідаю про «Тлумачення сновидінь» Фрейда — останнє, що ми з Еріком читали. Я виступаю перед ним, як раніше виступала перед гостями, що приходили на вечерю до батьків, моя черга ставати під промені прожекторів була перед тим, як на сцену

виходила Клара, окраса вечора. Він дивиться на мене, як учитель на свого найліпшого учня. Він майже не розповідає про себе, проте я таки дізнаюся, що він вчився грати на скрипці, коли був молодший, і досі дуже любить відтворювати камерні музичні записи та уявно диригувати.

Белі двадцять сім. Я для нього дитина. У його житті багато інших жінок. Одна з них — жінка, що її поцілунок з ним я перервала. Він розповідає про іншу, пацієнтку в лікарні, найкращу подругу його двоюрідної сестри Маріанни, з якою він зустрічався у старших класах, до війни. Вона невиліковно хвора. Він називає себе її нареченим, даруючи їй надію на смертному ложі, даруючи надію її матері. Кілька місяців по тому я також дізнаюся, що у Бели є дружина — малознайома жінка, з якою він ніколи не мав близькості, неєврейка, що з нею він уклав письмову угоду в перші дні війни з наміром захистити свою сім'ю та подальшу долю.

Я не закохана. Я зголодніла, дуже зголодніла, і я розважаюся з ним. А він дивиться на мене так, як дивився Ерік у далекі-далекі дні в книжковому клубі, наче я дуже розумна, наче маю що цінного розповісти. На сьогодні мені цього вистачає.

У свій останній день в лікарні я лежу у власній затишній тісній палаті, і до мене приходить голос, з підніжжя гір, з самого центру Землі. Він проривається до мене крізь підлогу та тоненький матрац, він огортає мене, заряджає мене. *Коли ти жива, каже голос, то маєш жити заради чогось.*

— Я писатиму тобі, — каже Бела вранці, коли ми прощаємося. Він не закоханий, я не потребую цього від нього.

Магда зустрічає мене на вокзалі, коли я повертаюся до Кошице. З нашого возз'єднання Клара так надмірно піклувалася про мене, що я вже й забула, як це — бути з Магдою наодинці. Її волосся відросло. Його хвилі обрамляють обличчя. Її очі знову сяють. Вона чудово виглядає. Вона видає на-гора всі чутки за ті три тижні, поки мене не було. Чічі порвав зі своєю дівчиною і тепер безсоромно залицяється до Клари. Вцілілі з Кошице організували клуб розваг, і вона пообіцяла, що я там виступатиму. А Лачі, той юнак з даху потяга, написав у листі, що отримав гарантійну заяву про фінансову підтримку від родичів у

Техасі. Незабаром він возз'єднається з ними в місті під назвою Ель-Пасо. Вона каже, він працюватиме в їхній меблевій крамниці та відкладатиме гроші на медичний коледж.

— Краще б Кларі не принижувати мене, одружуючись першою, — каже Магда.

У такий спосіб ми й зціляємося. Вчора канібалізм та вбивство. Вчора вибираємо стеблинку трави. Сьогодні старомодні порядки та закони, правила та ролі, що дають нам можливість відчувати себе нормальними. Ми зменшуємо вплив втрат та жахів, страшною паузи в житті, живучи так, ніби нічого з цього з нами ніколи не ставалося. Ми не станемо втраченим поколінням.

— Ось, тримай, — каже мені сестра. — У мене є дещо для тебе.

Вона простягає мені конверт, на ньому курсивом, як нас вчили у школі, виведено моє ім'я.

— Твій старий товариш дав про себе знати.

На мить я думаю, що вона має на увазі Еріка. Він живий. Моє майбутнє ховається в цьому конверті. Він чекав на мене. Або вже почав нове життя.

Але конверт не від Еріка. І він не містить у собі мого майбутнього. У ньому моє фото, ймовірно, останнє до Аушвіцу, на ньому я сиджу в шпагаті біля ріки, фото, яке зробив Ерік і яке я віддала своїй подрузі Ребеці. Вона зберегла його для мене. Я тримаю в своїх пальцях себе — дівчину, яка незабаром втратить батьків, яка ще не знає, як швидко вона втратить своє кохання.

Однієї ночі Магда бере мене з собою до розважального клубу. Там Клара з Чічі, та Ребека, та Імре, брат Чічі. Габі, мій лікар, теж там, і, мабуть, саме тому я погоджуюся танцювати, хоча й ще дуже слабка. Хочу показати йому, що вже видужую. Хочу показати йому, що весь час, який він присвятив піклуванню про мене, насправді дав результат, а не був втрачений даремно. Я прошу Клару та інших музикантів зіграти «Блакитний Дунай» і розпочинаю знайомий танок, той самий, що рік тому я танцювала своєї першої ночі в Аушвіці, той самий, за який Йозеф Менґеле винагородив мене булкою хліба. Рухи не змінилися, проте моє тіло — дуже. У моїх кінцівках не лишилось ані м'язів, ані гнучкості, у моєму тілі немає міцності. Я — крихке лушпиння, безволоса дівчина зі зламанною спиною. Я закриваю очі, як

тоді, у бараці. Тієї далекої ночі я тримала повіки заплющеними, аби не дивитися в жахливі вбивчі очі Менґеле, аби не впасти під тиском його погляду. Тепер я заплющую очі, аби відчувати своє тіло, відчувати тепло вдячності від глядачів. Коли я згадую рухи, добре знайомі па, високі махи, шпагати, я щомиті повертаю собі дедалі більше впевненості та задоволення. Я повертаюся у часі до тих днів, коли ми не могли уявити страшнішого замаху на наші права та свободу, ніж комендантські години та пов'язки з жовтими зірками на плечах. Я танцюю перед своєю невинністю. Перед дівчиною, що, стрибаючи, бігла до балетної студії. Перед мудрою та люблячою мамою, яка вперше відвела мене туди. *Допоможи мені, я благаю її. Допоможи мені. Допоможи мені повернутися до життя.*

Кілька днів по тому для мене приходить товстий лист. Він від Бели. Це перший з багатьох листів, які він напише мені, спочатку з протитуберкульозного диспансеру, а потім з рідного дому в Прешові, де він народився та виріс — це третє за розміром місто у Словаччині, всього лише в тридцяти кілометрах на північ від Кошице. Все більше дізнаючись про Белу, я починаю збирати докупи життя з тих фактів, які він описує у своїх листах. Сивоволосий заїкуватий чоловік із саркастичним почуттям гумору набуває окресленої особистості. Бела пише про свої найперші спогади — як він ходив на прогулянки з дідусем, одним із найбагатших людей країни, та той відмовлявся купувати йому печиво в кондитерській. Залишивши лікарню, він керуватиме тим самим дідусевим бізнесом — оптовою торгівлею продуктами від фермерів з регіонів, меленою кавою та пшеницею по всій Словаччині.

Бела — це напхром напхана комора, країна достатку, бенкет. Як і моя мама, Бела втратив батьків ще малим. Його тато, мер Прешова, а перед тим відомий юрист для малозабезпечених, поїхав узимку на конференцію до Праги, коли Белі було чотири. Він виходив з потяга та потрапив під сніговий обвал. Принаймні так поліція доповіла Белиній матерій. Його тато — фігура неоднозначна, він протидіяв елітам Прешова, надаючи адвокатські послуги біднякам та позбавленим прав. Бела підозрює, що через це його й було вбито. Однак офіційна версія свідчить про те, що він задихнувся під снігом. З того часу Бела почав

затинатися.

Його мати так ніколи й не оговталася від смерті тата. Її свекор, Белин дідусь, тримав її зачиненою вдома, аби вона не зустрічалася з іншими чоловіками. Під час війни тітка та дядько Бели запросили її до себе в Угорщину, де вони жили під прикриттям, з підробними ідентифікаційними документами. Одного дня його мама була на ринку та побачила там групу солдатів СС. Вона запанікувала. Вона підбігла до них та вигукнула зізнання. «Я єврейка!» — сказала вона. Вони відправили її до Аушвіцу, там вона померла в газовій камері. Інші члени родини, викриті зізнанням Белиної мами, вирішили тікати в гори.

Брат Бели Джордж поїхав до Америки напередодні війни. Незадовго до імміграції він прогулювався вулицею Братислави, столиці Словаччини, і там на нього напали неєвреї та розбили йому окуляри. Він облишив антисемітизм, що зростав у Європі як на дріжджах, та поїхав жити з двоюрідним дядьком у Чикаго. Його двоюрідна сестра Маріанна втекла до Англії. Бела, який навчався в Англії, коли був малий, та вільно володів англійською, відмовився залишати Словаччину. Він волів захистити всю родину, проте не судилося. Його дідусь помер від раку шлунку. Тітку та дядька німці виманили з гір, пообіцявши всім євреям, хто повернеться добровільно, добре з ними поводитися, поставили в шеренгу на вулиці та розстріляли. Бела втік від нацистів, ховаючись у горах. Він заледве міг тримати викрутку, пише він, боявся зброї, уникав бійок, був незграбний, проте став партизаном. Він узяв до рук рушницю та приєднався до російських партизанських загонів, які боролися проти нацистів. Саме там, у лавах партизанів, він і підчепив туберкульоз. Він не мусив виживати в таборах. Натомість мав вижити в гірських лісах. І я вдячна за це. Я ніколи не побачу відображення димарів у його очах.

До Прешова лише година їзди від Кошице. Одного разу Бела приїздить до мене у вихідні, виймає з сумки швейцарський сир та селямі. Спершу я закохалася саме в це. Якщо я зможу підтримувати його інтерес до мене на певному рівні, він годуватиме мене та моїх сестер — саме про це я думаю. Я не сохну за ним, як за Еріком. Не уявляю наших поцілунків, не прагну бути поряд якомога довше. Я навіть не фліртую,

принаймні не романтично. Ми наче дві жертви корабельної катастрофи, вдивляємося у море, шукаємо ознаки життя. І бачимо його відблиски одне в одному. Я бачу, як знову повертаюся до життя. Відчуваю, що хочу належати комусь. Я знаю, що Бела — не кохання мого життя, не те, чим був для мене Ерік. Я не намагаюся замінити ним Еріка. Проте Бела жартує, пише листи на двадцять сторінок і робить мені пропозицію.

Коли я кажу Кларі, що збираюся заміж за Белу, вона не вітає мене. Вона повертається до Магди.

— Двоє калічок хочуть з'єднатися, — каже вона. — І що з цього вийде? Трохи згодом, за столом, Клара говорить до мене.

— Ти ще дитина, Діцуко, — каже вона. — Ти не можеш приймати такі рішення. Ти ще не готова. І він також. У нього туберкульоз. Він затинається. Ти не можеш вийти за нього.

Ну що ж, у мене з'явилася нова мотивація зробити так, аби з цього шлюбу вийшло щось путнє. Я маю довести сестрі, що вона помиляється.

Та Кларине заперечення — не єдина перешкода. Бела досі одружений із жінкою-неєврейкою, яка захищала долю його родини від нацистів, і вона відмовляється дати йому розлучення. Вони ніколи не жили разом, не мали жодних стосунків, просто їм було зручно: їй — через його гроші, йому — через її неєврейське походження. Вона не погоджується розлучитися, не одразу, не раніше, ніж він заплатить їй чималі відступні.

Ще і його наречена в Татрах, яка помирає від туберкульозу. Він благає її подругу Маріанну, свою двоюрідну сестру, яка втекла до Англії, проте повернулася після війни, передати, що він не одружиться з нею. Маріанна спрямовує на нього праведний гнів.

— Ти огидний! — горлає вона на нього. — Ти не можеш так вчинити з нею. Навіть за мільйон років я не зможу сказати їй, що ти порушуєш свою обіцянку.

Бела просить мене поїхати з ним до лікарні в Татри, аби він міг сказати їй особисто. Вона поблажлива і ласкава до мене, і дуже, дуже хвора. Мене колотить, коли я бачу когось настільки фізично знеможеного. Це занадто наближає до нещодавнього минулого. Мені моторошно стояти так близько до дверей, що ведуть у смерть. Вона каже мені, що її

тішить думка про те, що Бела одружиться із такою, як я, повною сили та життя. Я радію, що отримала благословення від неї. Проте я легко могла бути на її місці, лежати на койці, підперта грубими подушками, кашляючи від слова до слова й забарвлюючи кров'ю носовичок.

Тієї ночі ми з Белою разом зупинилися в готелі, тому самому, де й познайомилися. Щоразу, коли він приїздив до мене у Кошице, ми спали в різних кімнатах. Ніколи не ділили одне ліжко. Ніколи не бачили одне одного без одягу. Але цієї ночі все інакше. Я намагаюся пригадати заборонені слова з «Нани» Золя. А як іще я могла підготуватися, аби подарувати задоволення йому та отримати його самій? Я не отримувала інструкцій з інтимної хореографії. Оголення було принизливим, образливим, жахливим. Я маю знову навчитися відчувати себе у власній шкірі.

— Ти вся тремтиш, — каже Бела. — Тобі холодно?

Він прямує до своєї валізи й дістає пакунок, перев'язаний блискучим бантом. У коробочці в паперовому гнізді лежить дивовижний шовковий пеньюар. Це дуже коштовний подарунок. Але мене зворушує не це. Якимось чином він знав, що я потребуватиму другої шкіри. Не тому, що я хочу прикритися від нього, мого майбутнього чоловіка. Чи від того, що має статися. Це спосіб збільшити себе, подовжити, спосіб рушити в новий розділ свого життя, який ще не написаний. Я тремчу, коли він вбирає його на мене через голову, коли шовк спадає вздовж моїх ніг. Слушний костюм здатний підкреслити танець. Я обертаюся для нього.

— *Izlésés*, — каже він. Вишукано.

Я дуже щаслива, що хтось дивиться на мене. Його погляд кращий за комплімент. Так само, як мамині слова колись навчили мене цінувати свій розум, я бачу в очах Бели нове для мене схвалення — мого тіла, мого життя.

10 Янош Штаркер (1924–2013) — відомий угорський та американський віолончеліст-віртуоз. Його братів було вбито нацистами, сам провів три місяці у концентраційному таборі. У 1948 році іммігрував до Америки.

РОЗДІЛ 9

Наступного року в Єрусалимі

12 листопада 1946 року в міському залі урочистостей у Кошице я виходжу заміж за Белу Егера. Ми могли б влаштувати розкішну єврейську церемонію в маєтку Егерів. Але я дівчинка, мені лише дев'ятнадцять, я не мала змоги закінчити школу, мене кидало сюди й туди. І батьки мої померли. Один з давніх татових друзів, неєврей, цікавився про мене та моїх сестер. Він суддя, і так виявилось, що він був знайомий з братом Бели, Джорджем, коли той навчався в школі права. Він — ланка між моєю сім'єю та родиною Бели, він також зв'язок із моїм батьком, тож ми вирішили, що саме він і має нас розписати.

За п'ятнадцять місяців нашого з Белою знайомства моє волосся відросло з мізерного пушка до справжніх кучерів, що сягали плечей. Я ношу його незаплетеним, підколюю білою шпилькою над скронєю. Я виходжу заміж у позиченій сукні до колін з чорного штучного шовку з білим коміром, пишними плечима та звуженими рукавами. У моїх руках маленький букетик з лілій та троянд, перев'язаний широкою атласною стрічкою. Я усміхаюся для фотографій з балкону татової крамниці. На весіллі лише вісім присутніх: я, Бела, Магда, Клара, Чічі, Імре та два татові старші товариші, один з них президент банку, інший — суддя, який нас і розписує. Бела затинається, коли промовляє клятву, Клара дивиться на мене з докором. Прийом влаштовано в нашій квартирі. Клара приготувала всі страви. Смажену курку. Угорський кус-кус. Картоплю з маслом та петрушкою. Та *dobos torte* — семишаровий шоколадний торт. Ми намагаємося насолоджуватися цим радісним днем, проте наші втрати заважають нам. Сироти одружуються із сиротами. Колись згодом я почую твердження, ніби ми одружуємося з нашими батьками. Я б сказала, ми одружуємося з нашою незавершеною справою. Для нас із Белою ця незавершена справа — жалоба.

Медовий місяць ми проводимо у Братиславі, на Дунаї. Я танцюю зі своїм чоловіком вальси, які ми танцювали до війни. Ми відвідуємо фонтан Максиміліана та пагорб Коронації. Бела удає, ніби він новий

монарх, вказує мечем на північ, південь, схід та захід, присягається захищати мене. Ми милуємося мурами старого міста, подвійно укріпленими проти турків. Ми певні, що буря вже минула. Тієї ж ночі ми прокидаємося в готелі від грюкання у двері. Офіцери поліції вдираються до нашої кімнати. Поліція проводить постійні перевірки цивільних. Наші життя — лабіринт бюрократичних вимог, для кожного буденного кроку потрібні дозволи. Вони можуть кинути тебе за ґрати через найдрібнішу зачіпку. Мій чоловік заможний, він важлива персона, тож я не мала б дивуватися, що за нами стежать. Проте я здивована. Та перелякана (я завжди перелякана). І розгублена. І розлючена. Це мій медовий місяць! Якого дідька вони до нас причепилися?

— Ми щойно одружилися, — запевняє їх Бела словацькою. (Я виросла, розмовляючи лише угорською, а Бела ще вільно розмовляє чеською, словацькою та іншими мовами, які потрібні йому для ведення оптового бізнесу.) Він показує їм наші паспорти, свідоцтво про шлюб, обручки — все, що підтверджує наші особистості та привід нашого перебування в готелі. — Будь ласка, не турбуйте нас.

Поліціанти не надають жодних пояснень щодо вторгнення в наше особисте життя та підозр, які вони до нас мають. Вони переслідують Белу з якихось причин? Чи переплутали його з кимось іншим? Я намагаюся не вбачати в цьому вторгненні передвістя. Я зосереджуюся на плавному, незважаючи на затинання, голосі Бели. Нам нема чого приховувати. Крім моєї постійної тривожності. Я не можу звільнитися від відчуття, що я в чомусь винна. І що мене буде викрито.

Моя провина — це моє життя. І перші прояви обачної радості.

У потязі додому ми маємо окреме купе. Його ощадна вишуканість подобається мені більше за готель. Я можу уявити історію про себе.

Ми — мандрівники-дослідники, переселенці. Рух потяга розвіває страх та смуток у моїй голові та допомагає зосередитися на Белиному тілі. Можливо, це через замалий розмір ліжка? Моє тіло дивує мене. Задоволення — це еліксир. Бальзам, що зцілює. Ми тягнемось одне до одного знову й знову, поки потяг їде крізь ніч.

Щойно ми повертаємося до Кошице провідати сестер, я негайно біжу до ванної кімнати. Мене вивертає знову і знову. Це добре, але я ще цього не усвідомлюю. Я лише розумію, що після року повільного

одужання я знову хвора.

— Що ти накоїв з моєю маленькою? — верещить Клара.

Бела швидко змочує свій носовичок та протирає ним моє обличчя.

Поки мої сестри живуть звичним життям у Кошице, я розпочинаю неочікуване життя в розкоші. Я перебираюся до особняка Егерів у Прешові. Це п'ятсотрічний монастир, широкий та довгий. Дім, конюшні та транспортні засоби вишикувалися вздовж проїзної дороги. Офіс Бели внизу, а ми живемо нагорі. Орендатори займають інші частини цієї величезної будівлі. Тут живе жінка, яка порається з пранням, кип'ятить постільну білизну, прасує, відбілює. Ми їмо з китайського фарфору, виробленого особисто для родини Егерів, на якому їхнє ім'я — тепер і моє нове — викарбуване золотом. У їдальні є кнопка, яку треба тиснути, аби Марішка, наша домогосподарка, почула на кухні. Я ніяк не можу наїстися її житнім хлібом. Я натискаю кнопку і прошу ще хліба.

— Ви їсте, як порося, — бурчить вона на мене.

Вона навіть не маскує своє невдоволення тим, що я приєдналася до родини. Я — загроза її звичному життю і тому, як вона завідує будинком. Мені важко дивитися, як Бела дає їй гроші на продукти. Я його дружина. Я відчуваю себе непотрібною.

— Будь ласка, навчіть мене готувати, — прошу я Марішку одного разу.

— Ніколи навіть бачити вас не хочу на цій кухні, — каже вона.

Аби допомогти мені призвичаїтися до нового життя, Бела знайомить мене з елітою Прешова, з юристами та лікарями, підприємцями та їхніми дружинами. Порівняно з ними я почуваюся ніяково, занадто юною та недосвідченою. Я знайомлюся з двома жінками приблизно мого віку. Ава Гартманн — витончена жінка, дружина заможного зрілого чоловіка. Вона носить своє темне волосся набік. Марта Вадаш одружена з найкращим другом Бели, Банді. В неї рудувате волосся та ласкаве спокійне обличчя. Я зосереджено спостерігаю за Авою та Мартою, намагаюся навчитися, як я маю поводитися та що говорити. Ава, Марта та інші жінки п'ють коньяк. І я п'ю коньяк. Ава, Марта й інші жінки курять. Одного разу, після вечері в Авиному домі — вона приготувала найсмачніший паштет з печінки, який я будь-коли

куштувала, до цибулі додала зелений перець — я зауважую Белі, що я єдина не курю, і наступного дня він приносить мені срібний портсигар та срібний мундштук. Я не вмію ним користуватися — не знаю, як вставити в нього сигарету, як затягуватися та випускати губами дим. Я намагаюся повторювати за іншими жінками. Почуваюся вишуканою папугою, марою, вбраною в гарні сукні, що тато їх не шив для мене. Чи знають вони, де мені довелося побувати? Я сиджу у вітальнях та за пишними обідніми столами, роздивляюся наших друзів і знайомих та розмірковую. Чи втратили вони те, що втратили ми з Белою? Ми не обговорюємо це. Наш захист — заперечення. Ми ще не усвідомлюємо шкоди, якої заподіюємо своєму майбутньому, відтісняючи себе від минулого. Ми впевнені: що міцніше та глибше ми замкнемо наше минуле, то безпечнішим та щасливішим буде наше життя.

Я намагаюся розчинитися в перевагах та багатстві свого життя. Переконаю себе, що гучний стукіт у двері ніколи більше не потурбує мій сон. Тепер я насолоджуюся комфортом пухових ковдр та чистих білих простирадл. Голодування у минулому. Я їм та їм Марішкін житній хліб, вареники шпацле, одну порцію з квашеною капустаю, іншу з *бринзою* — це такий словацький сир з овечого молока. Я набираю вагу. Спогади та втрата відступили на другий план. Я відтіснятиму та відтіснятиму їх, поки вони не знатимуть своє місце. Я спостерігаю, як моя рука піднімає срібний мундштук до обличчя і опускає назад. Уявляю, ніби це мій новий танок. Я можу вивчити кожний його рух.

Вага, що додається тепер до мого тіла, — не лише через ситну їжу. Ранньої весни я дізнаюся, що вагітна. В Аушвіці в нас не було менструацій. Імовірно, цикл зупинявся через невпинний стрес та голод або через надзвичайну втрату ваги. Та тепер моє тіло, що голодувало та знесиленим залишене було померати, містить у собі нове життя. Я лічу тижні з останньої кровотечі. За моїми підрахунками, ми з Белою зачали нове життя в наш медовий місяць, можливо, в потязі. Ава та Марта оголошують мені, що вони теж вагітні.

Я чекаю на зустріч із лікарем, сімейним лікарем Егерів, тим, хто приймав пологи, коли з'являвся на світ Бела. Він має мене привітати.

Та натомість докоряє мені.

— Ти ще заслабка, — каже він та закликає якнайшвидше призначити аборт. Я відмовляюся. Біжу додому вся в сльозах. Він приходить за мною. Марішка проводить його до вітальні.

— Пані Егер, ви помрете, виношуючи цю дитину, — каже він. — Ви ще надто худа, надто слабка.

Я дивлюся йому прямо у вічі.

— Лікарю, я збираюся подарувати життя, — кажу. — На добраніч.

Бела проводить його до дверей. Я чую, як мій чоловік перепрошує в лікаря за прояв моєї неповаги.

— Вона дочка кравця, вона не розуміє.

Слова, якими він намагається захистити мене, роблять нову маленьку дірочку в моєму такому ще крихкому «Я».

Проте, як більшає мій живіт, так і міцнішають у мені самовпевненість та рішучість. Я не ховаюся по кутках. Я набрала вже двадцять кілограмів, і, йдучи вулицею, випираю свій живіт та роздивляюся відображення нової версії себе, що пливе по вікнах крамниць. Я не одразу розпізнаю це відчуття. Та потім згадую. Ось воно виявляється як — бути щасливою.

Клара та Чічі одружуються навесні 1947 року, ми з Белою їдемо на церемонію до Кошице на його зеленому «опелі». Це чергова важлива подія, на якій так не вистачає наших батьків, ще один щасливий день, затьмарений їхньою відсутністю. Та я вагітна, живу повним життям і не дозволю смуткові вибити мене з колії. Магда грає на сімейному піаніно. Вона наспівує мелодію, яку так часто співав тато. Бела бореться із взаємовиключними бажаннями — закружляти мене в танці чи дати моїм ногам відпочинок. Сестри кладуть долоні на мій живіт. Нове життя в ньому належить усім нам. Це наш новий початок. Частка наших батьків, дідуся і бабусі матиме своє продовження в майбутньому.

Це й стає темою нашої розмови під час музичної паузи, поки чоловіки запалюють сигари. Майбутнє. Брат Чічі, Імре, незабаром поїде до Сіднея. Наше родинне коло вже таке маленьке. Мені не подобається думка про наше розсіювання світом. Навіть Прешов видається мені таким далеким від сестер. Перед тим як завершиться вечір і ми з Белою

рушимо додому, Клара заводить мене з Маґдою до спальні.

— Я маю сказати тобі дещо, маленька, — каже вона.

По насуплених бровах на Маґдиному обличчі я можу визначити, що Маґда вже обізнана, про що мені має розповісти Клара.

— Якщо Імре поїде до Сіднея, — каже Клара, — ми поїдемо теж.

Австралія. Через те що комуністи прибрали Чехословаччину до рук, серед наших друзів у Прешові також ходять розмови про імміграцію, можливо, до Ізраїлю, може, й до Америки, але найгнучкіший порядок імміграції саме до Австралії. Ава та її чоловік також згадували Сідней. Однак це ж так далеко.

— А що ж із твоєю кар'єрою? — запитую я в Клари.

— У Сіднеї теж є оркестри.

— Але ти не говориш англійською, — я намагаюся вхопитися за хоч якусь зачіпку, наче ці перешкоди не спадали на думку їй самій.

— Чічі дав обіцянку. Перед смертю тато Чічі попросив його наглядати за братом. Якщо він їде, ми теж їдемо.

— То ви обидві кидаєте мене, — каже Маґда, — після всього, що ми зробили, аби вижити, я сподівалася, ми триматимемося разом.

Я пригадую ту квітневу ніч два роки тому, коли я боялася, що Маґда може померти, коли я ризикнула бути побитою чи ще чимось гіршим, аби дістати для неї свіжої моркви. Ми витримали нестерпні випробування. Кожна з нас вижила, бо мала захист іншої, бо кожна мала іншу за причину, заради якої треба жити. Я маю дякувати сестрі за своє життя.

— Ти незабаром вийдеш заміж, — переконую я її. — От побачиш. Не існує жінки сексуальнішої за тебе.

Я ще не можу второпати, що корені болю моєї сестри не стільки в самотності, як у переконанні, що вона не заслуговує на кохання. Проте там, де вона бачить біль, пекло, нестачу та шкоду, я бачу дещо інше. Я бачу її мужність. Я бачу її тріумф та силу. Як тоді, у перший день в Аушвіці, коли відсутність її волосся наново відкрила мені красу її очей.

— Тобі хтось подобається? — питаю я її. Я хочу попліткувати, як ми робили, коли були молодшими. Маґда завжди доповідала дотепні цікавості чи смішно змальовувала когось або щось. Будь-яку важку річ вона вміє подати легкою. Я хочу, аби вона мріяла.

Маґда мотає головою.

— Я думаю не про людину, — каже вона. — Я думаю про місце. Вона показує на листівку, яку вставила в раму дзеркала на комоді. На ній безплідна пустиня та міст. І підпис — *Ель-Пасо*. Це від Лачі.

— Він вибрався, — каже Магда. — І я зможу.

Ель-Пасо здається мені іншим краєм Землі.

— Лачі запрошував тебе приєднатися до нього?

— Діцуко, моє життя — не чарівна казочка. Я не розраховую на те, що якийсь чоловік прихистить мене, — вона барабанить пальцями по колінах, наче грає на піаніно. Це не все, що вона хотіла сказати. — Пам'ятаєш, що мама ховала в кишені в день смерті?

— Кларин послід.

— І доларову купюру. Долар, який колись їй з Америки прислала тітка Матильда.

Чому я про це не знала? Мама взяла з собою так багато дрібних речей — символів надії. Не лише доларову купюру, яку я не пам'ятаю, чи Кларин послід, який я пам'ятаю дуже добре, а ще й смалець, курячий жир, який вона спакувала з собою для приготування їжі на цегельній фабриці, лист до Клари. Здається, у Магді відображається не лише мамина практичність, а й надія.

— Лачі не планує одружуватися зі мною, — каже вона. — Проте, так чи так, я дістануся Америки.

Вона написала тітці Матильді та попросила вислати гарантійну заяву про надання фінансової підтримки для її імміграції.

Австралія. Америка. Поки в мені ворухиться нове покоління, мої сестри загрожують виплисти з моїх рук. Я перша з них обрала нове життя після війни. Тепер їхня черга обирати. Я радію за них. Проте я думаю про той день під час війни, коли була надто хвора, аби працювати, коли Магда пішла на завод з вироблення боєприпасів одна, і його розбомбили, коли Магда мала шанс втекти, але повернулася до бараку та врятувала мене. Моє життя чудове і щасливе. Тепер немає потреби доглядати мене, аби я вижила. Та в тім пеклі залишилося дещо, за чим я сумую; це дещо допомогло мені усвідомити, що виживання взаємозалежне, що виживання неможливе на самоті. Чи не ризикуємо ми з сестрами зруйнувати цю магію, обираючи різні напрямки?

Бели немає в місті того ранку у вересні, коли я відчуваю перші перейми. Вони стискають і стискають мене, так міцно, що, здається, можуть переламати. Я дзвоню Кларі. Вона приїхала за дві години, лікаря ще немає. Я народжую в тій самій кімнаті, де Бела з'явився на світ. Навіть у тому самому ліжку. Коли я вигинаюся від болю, то відчуваю зв'язок з його мамою — жінкою, яку мені не судилося знати. Дитина, яку я намагаюся принести на цей світ, ніколи не матиме ні дідуса, ні бабусі. Лікаря досі немає. Клара метушиться коло мене, пропонує води, витирає обличчя.

— Відійди! — кричу я на неї. — Я не витримую твого запаху. Я не можу водночас бути дитиною та народжувати дитину. Я маю зосередитися, а вона відволікає. Крізь туман від різко-гострого болю в моїй голові постає образ жінки, яка народжувала в Аушвіці, в агонії, зі стягнутими разом та перев'язаними ногами. Я не можу прогнати від себе її обличчя, її голос заповнює всю кімнату. Вона переслідує мене. Вона надихає мене. Кожний поштовх у її тілі та її серці прагнув до життя, поки вона сама та її дитина помирали в невимовно жорстоких муках. Туга розриває мене. Я — зсув. Я відкрився на гострій верхівці її страждань. Прийму свій біль, бо вона не мала вибору. Прийму свій біль, бо він допоможе мені вирізати її біль, вирізати її з моєї пам'яті, бо якщо біль не зламає мене, це може зробити моя пам'ять. Нарешті приходить лікар. Води відходять, і я відчуваю, як дитина рветься назовні.

— Це дівчинка! — кричить Клара. Цієї миті я почуваюся абсолютно задоволеною. Я тут. Моя дитина тут. Усе добре і так, як має бути. Я хочу назвати її Анною-Марією, — це ім'я романтичне, звучить на французький манер, — проте комуністи мають реєстр дозволених імен, Анна-Марія не дозволене. Тож ми змінюємо його на Маріанну, на честь Белиної кухні Маріанни, яка все ще називає мене німою гускою, бо через мене було розірвано заручини між Белою та її подругою. Подругою, якої вже немає серед живих. Бела роздає сигари. Він не позбавить себе традиції роздачі сигар лише через те, що Маріанна не хлопчик. Народження його дочки має бути відсвятковане за всіма традиціями, з усіма проявами гордості. Він приносить мені ювелірний футляр. Усередині золотий браслет. На вигляд він важкий, та насправді легкий.

— За майбутнє, — каже Бела та заціпає його на моєму зап'ясті. Він промовляє свій тост, і я усвідомлюю мету свого життя. Ось заради чого я маю жити — заради цієї дитини. Моя відданість їй буде такою ж суцільною та нерозривною, як і цей золотий браслет навколо мого зап'ястя. Я бачу мету. Я житиму, аби вберегти її від того, через що довелося пройти мені. Те, що вона успадкує від мене, зросте на наших спільних коренях, утворить нову гілку, нову парость, що ростиме у напрямку надії та щастя.

Утім, ми вдаємося до застережних засобів. Ми хрестимо її. Про всяк випадок. Про той самий випадок, що й наші друзі Марта та Банді замість єврейського прізвища носять угорське, Вадаш, що значить «мисливець».

Але що насправді ми можемо контролювати? Дитина Марти народилася мертвою.

Вага новонародженої Маріанни становила чотири з половиною кілограми. Вона ледве вміщається в коляску.

— Чи маю я годувати груддю? — запитую я німецьку педіатриню.

— А нащо, ви думаєте, вам цицьки? — каже вона.

Молока в мене через край. Мені вистачає на Маріанну та ще й на Авину маленьку донечку. Я можу нагодувати всіх голодних. Я радію з цього достатку. Я сама нахиляюся до неї для годування, аби вона не мусила тягнутися до мого тіла, до свого джерела. Віддаю їй усе до останньої краплі. Коли вона спорожнює мене, я почуваюся найбільш наповненою.

* * *

Маріанна зростає під невсипним захистом, ласкою та піклуванням, тому коли у липні 1948 року, в її чотирнадцять місяців, вона захворює, я спочатку не можу в це повірити. Я знаю, як інтерпретувати всі її фізичні прояви. Гадаю, вона хоче їсти. Чи втомилася. Та коли я знову приходжу до неї вночі, вона палає. Гаряча, наче розпечене вугілля. Очі скляні. Її тіло кричить, благає про допомогу. Їй так зле, що вона навіть не помічає мене. Чи їй все одно.

Вона не бере груди. Мої руки не заспокоюють її. Щокілька хвилин вона заходиться глибоким задушливим кашлем. Я буджу домогосподарку.

Бела дзвонить до лікаря, того самого, хто допоміг народитися йому, хто допоміг народитися Маріанні, і нервовими кроками вимірює кімнату, де вони обидвоє з'явилися на світ.

Лікар суворий зі мною. В неї пневмонія. Це питання життя та смерті, каже він. Він здається розлюченим, наче її хвороба — моя провина. Наче він не може забути, що від самого початку життя Маріанни існує ризик, спричинений моєю дурною безрозсудністю. І от що тепер з цього вийшло. Хоча, можливо, те, що видається мені люттю, насправді лише хвилювання. Він живе, аби лікувати. Як часто його зусилля завершуються втратою?

— Що нам робити? — питає Бела. — Скажіть, що ми маємо робити.

— Чули про пеніцилін?

— Так, авжеж.

— Дістаньте для своєї дитини пеніцилін. Якнайшвидше.

Бела, остовпілий, витріщається на лікаря, який саме заціпає пальто.

— Ви лікар. То де пеніцилін? — домагається він.

— Пане Егер, у країні немає пеніциліну. Принаймні у вільному доступі. На добраніч. Щасти.

— Я заплачу скільки потрібно!

— Так, — каже лікар. — Ви маєте знайти його самотійно.

— Може, через комуністів? — пропоную я, коли лікар пішов. Вони звільнили Словаччину від нацистської окупації. Вони улещують Белу, його заможність та вплив. Вони запропонували йому пост міністра сільського господарства, якщо він вступить до партії. Бела мотає головою.

— Простіше через продавців на чорному ринку, — каже він.

Маріанна знову провалилася в судомний сон. Я маю вберегти її від зневоднення, але вона не п'є ні молока, ні води.

— Дай мені грошей, — кажу я, — і скажи, куди йти.

Торгівці чорного ринку ведуть справи разом із легальними продавцями на центральному ринку міста. Белу б упізнали, а я можу зберігати анонімність. Я маю зайти до м'ясника та назвати кодове повідомлення, а потім піти до пекаря та назвати інший код, а потім хтось до мене підійде. Дилер перехоплює мене біля квіtkового.

— Пеніцилін, — кажу я. — Щоб вистачило для хворої дитини.

Він сміється з неймовірності мого запиту.

— Тут вам не знайти пеніцилін, — каже він. — Я маю летіти за ним до Лондона. Можу вилетіти сьогодні. Повернуся завтра. Це коштуватиме чимало.

Ціна, яку він називає мені, вдвічі перевищує суму, яку Бела завернув у газету та поклав до моєї сумочки.

Я не вагаюся. Кажу, що заплачу йому. Називаю точну суму, яка в мене з собою.

— Це потрібно зробити. Якщо не поїдете ви, я знайду іншого.

Я думаю про охоронця того дня в Аушвіці, про мої оберти колесом, його підморгування. Я мушу знайти до нього підхід, змусити його співпрацювати зі мною.

— Бачите цей браслет? — я закочую рукав, аби показати золотий браслет, який не знімала з дня народження Маріанни.

Він киває. Скоріше за все, він прикидає, як добре браслет пасуватиме його жінці чи дівчині. Чи, можливо, він подумки підраховує, скільки зможе за нього отримати.

— Мій чоловік подарував це мені, коли народилася наша донька. Тепер я дарую вам можливість врятувати її життя.

Я бачу, як його очі спалахнули чимось важливішим за жадібність.

— Давайте гроші, — каже він. — А браслет залиште собі.

Лікар приходить знову наступної ночі, аби допомогти визначити першу дозу пеніциліну. Він залишається, доки жар не спадає, і Маріанна нарешті бере груди.

— Я знав, що у вас вийде, — каже він.

До ранку Маріанні стає краще, вона вже усміхається. Дівчинка засинає, не випускаючи з рота грудей. Бела цілує її чоло, цілує мої щоки.

Маріанна одужує, але нова загроза вимальовується на обрії. Бела відмовляється від поста міністра сільського господарства.

— Вчорашні нацисти стали теперішніми комуністами, — каже він.

Одного дня його «опель» з відкидним верхом з'їжджає з дороги. Бела неушкоджений, але його водій зазнав кількох незначних травм. Бела йде до нього додому з харчами та побажанням швидкого одужання.

Водій відмикає замок, проте не відчиняє дверей повністю. Його жінка гукає йому з іншої кімнати.

— Не впускай його, — кричить вона.

Бела штовхає двері та бачить, що їхній обідній стіл вкритий найкращою скатертиною його мами.

Він повертається додому та перевіряє шухляди, де зберігається коштовний текстиль. Чимало речей немає. Я очікую, що він лютуватиме, звільнить водія, може, навіть інших робітників. Та він лише знижує плечима.

— Завжди користуйся гарними речами, — каже він мені. — Ніколи не знаєш, коли вони зникнуть.

Я думаю про нашу сімейну квартиру, вкриту шаром навозу, наше піаніно у кав'ярні нижче вулицею, про те, у який спосіб політичні події — зміна влади, переділ кордонів — позначаються на особистому житті. Кошице стає Кошшею, потім знову Кошице.

— Я так більше не можу, — кажу я Белі. — Не можу жити з прицілом на спині. Моя донька не втратить своїх батьків.

— Ні, — погоджується він.

Я міркую про тітку Матильду. Магда отримала від неї гарантійну заяву про спонсорство та чекає на візу. Я вже майже готова пропонувати Белі спробувати поїхати з Магдою до Америки, але згадую, як Магда попереджала мене, що оформлення візи може тривати роки, бо імміграція, навіть зі спонсорством, обмежується квотами. Ми не можемо дозволити собі роками протистояти комуністам. Ми маємо знайти швидший вихід.

31 грудня 1948 року Марта та Банді приходять до нас святкувати Новий рік. Вони палкі сіоністи. Вони п'ють за добробут нової держави Ізраїль, проголошують тост за тостом.

— Ми могли б поїхати туди, — каже Бела. — Можемо почати там нову справу.

Я не вперше уявляю себе в Палестині. У старших класах я була сіоністкою, ми з Еріком уявляли, як разом живемо у Палестині після війни. У вирі упереджень та невизначеності ми не могли змусити наших однокласників не плювати на нас чи нацистів не захоплювати наші вулиці, проте ми могли б відстояти наш майбутній дім, могли б побудувати безпечне місце.

Я не певна, чи маю радіти пропозиції Бели, як здійсненню моєї давньої відкладеної мрії, чи маю турбуватися, що ми покладаємося на ілюзії,

на очікування, що можуть привести нас до розчарування. Ізраїль — нова країна, там лише мають відбутися перші вибори, а вона вже у стані війни зі своїми арабськими сусідами. Ба більше, ще не має закону про репатріацію, його запровадять лише кілька років по тому — він надасть можливість будь-якому єврею з будь-якої країни легально переїхати та оселитися в Ізраїлі. Ми ж мусимо дістатися туди нелегально, покладаючись на «Бріху», підпільну організацію, яка допомагала євреям покидати Європу впродовж війни та влаштовувала перехід морем. «Бріха» досі підпільна і все ще допомагає людям — біженцям, вигнанцям, позбавленим дому чи громадянства — знайти шлях до нового життя.

Та навіть якщо ми зможемо зарезервувати собі місця на кораблі, наш план не має жодних гарантій. Лише рік тому «Експодус» з чотирма з половиною сотнями євреїв на борту, іммігрантами, які сподівалися на притулок та розселення в Ізраїлі, був відправлений назад до Європи. Та зараз новорічний час. Ми сповнені надії. Ми почуваємося хоробрими. В останні години 1948-го наш план майбутнього набуває виразних форм. На гроші Егерів ми плануємо купити обладнання, якого вистачить для старту підприємства в Ізраїлі. Упродовж наступних тижнів Бела проводить ретельні дослідження та вирішує, що найрозумнішою інвестицією стане фабрика з виготовлення макаронних виробів. Тож ми складемо у контейнер усе майно, що його має вистачити на перші роки, поки ми облаштуємося в нашому новому домі.

Ми, угорці, не можемо закінчити нічної п'ятики, не поївши капустяного супу. Марішка заносить миски, з яких валить пара. — Наступного року в Єрусалимі, — проголошуємо ми.

У наступні місяці Бела купує контейнер, у якому майно Егерів поїде спочатку до Італії, а потім на кораблі до Хайфи. Він купляє необхідне обладнання для макаронної фабрики. На мені пакування срібла та китайського фарфору із золотими ініціалами. Я купую вбрання для Маріанни, так щоб вистачило на найближчі п'ять років. Зашиваю коштовності в кишені та подоли.

Ми спершу відправляємо контейнер, потім плануємо їхати за ним, щойно «Бріха» знайде для нас таку можливість.

Одного зимового дня, коли Бела у від'їзді по справах, на його ім'я приходить рекомендований лист з Праги, за який я розписуюся та відкриваю, не чекаючи, поки він повернеться. Напередодні війни, написано у листі, громадянам Чехословаччини, які вже іммігрували до Америки, було дозволено зареєструвати будь-яких членів родини, що досі перебувають у Європі, за законом, який дозволяє тим, хто потерпає від утискань, подаватися на візу до Америки в обхід квот, які обмежують кількість людей, що мають право шукати притулок в Америці. Двоюрідний дідусь Бели, Альберт, який мешкає у Чикаго з 1900-х, зареєстрував родину Егерів. Ми тепер одна з двох чехословацьких сімей, яких зареєстровано до початку війни та запрошено до Америки. Бела має негайно запросити в Американському консульстві в Празі всі потрібні документи. Наш контейнер уже на шляху до Ізраїлю. Нове життя маячить на обрії. Ми вже все влаштували. Ми вже обрали. Але моє серце калатає від цієї новини, від неочікуваної можливості. Ми можемо поїхати до Америки, як і Магда, і нам не потрібно чекати. Бела повертається з поїздки, і я благаю його їхати до Праги по документи. Лише про всяк випадок, я переконую його. Просто застережний захід. Він неохоче їде. Я ховаю документи у верхню шухляду свого комоду разом зі спідньою білизною. Про всяк випадок.

РОЗДІЛ 10

Втеча

19 травня 1949 року я повертаюся з Маріанною додому з парку. Марішка схлипує.

— Вони арештували пана Егера! — скигнуть вона. — Він зник.

Упродовж останніх місяців ми здогадувалися, що дні нашої свободи добігають кінця. На додаток до минулорічної аварії комуністи загарбали Белин бізнес, конфіскували його автівку, поставили жучки на телефон. Наше майно у безпеці в контейнері, пливе до Ізраїлю. Ми затримуємося, чекаємо, поки «Бріха» організує наш від'їзд. Ми залишилися, бо ніяк не могли усвідомити, що вже час їхати. І тепер я ризикую виховувати доньку без батька. Цього не буде. Я не дозволю. По-перше, я маю вимкнути хвилювання та страх, що зростають у мені. Маю виключити можливість, що Белу зараз катують чи що він уже мертвий. Маю діяти, як мама того ранку, коли нас виселяли з нашої квартири та відправляли на фабрику. Маю перетворитися на джерело винахідливості та надії. Я повинна діяти як людина, що має план. Я купую Маріанну та обідаю з нею. Вкладаю її спати. Таким чином даю собі час подумати та переконуюся, що вона отримує максимальне підживлення та затишок. Хтозна, чи нам доведеться спати сьогодні. І де. Я живу однією хвилиною. Не знаю, що робитиму далі, знаю лише, що маю знайти можливість витягти Белу з в'язниці та убезпечити доньку. Я збираю все, що може стати в нагоді та не викликати підозр. Поки Маріанна спить, я дістаю зі свого комода діамантову обручку, яку Бела замовив для мене, коли ми одружилися. Каблучка неймовірна — досконалий діамант круглої форми в золотій оправі, — проте я соромилася її носити.

Сьогодні я вдягаю її. Прилаштовую документи, які Бела забрав з Американського консульства в Празі, під сукню, розправляю на спині, притискаю до тіла поясом. Я не можу виглядати, як втікачка.

Можливості покликати на допомогу немає — наші телефони прослуховуються. Та мені нестерпно залишати дім, не попередивши сестер. Я не очікую на допомогу від них, просто хочу, аби вони знали — у нас неприємності, існує ймовірність, що я їх не побачу. Я

телефоную Кларі. Вона бере слухавку, і я імпровізую. Намагаюся не плакати, намагаюся тримати голос рівним та спокійним.

— Я така щаслива, що ти приїздиш, — кажу я. Жодних відвідин заплановано не було. Я говорю замасковано. Сподіваюся, вона зрозуміє. — Маріанна питалася про тітоньку Кларі. Нагадай мені, о котрій твій потяг?

Я чую, як вона відкриває рота, аби виправити мене чи поставити запитання, потім коротка пауза — вона намагається збагнути, що я хочу їй сказати. Потяг, відвідини. Що вона винесе з цієї загадки?

— Ми прибуваємо ввечері, — каже вона. — Зустрінемося на вокзалі. То сьогодні вона якимось чином побачить мене в потязі? Ми ж про це домовилися? Чи наша розмова була так зашифрована, що ми самі нічого не зрозуміли?

Я ховаю наші паспорти в сумочку та чекаю, коли прокинеться Маріанна. Вона привчена до горщика з дев'яти місяців, але коли я вдягаю її після обіднього сну, вона дозволяє мені надіти на неї підгузки, і я ховаю там свій золотий браслет. Більше нічого з собою не беру. Не можна мені виглядати, наче я втікаю. Все, що я казатиму до кінця того дня, весь час, поки ми не опинимося в безпеці, я говоритиму мовою, яку вивчила примусово — вона не допомагає домінувати чи бути зверхньою, проте й не дозволяє показати слабкість, не дає мимрити. Бути пасивною означає дозволити іншим вирішувати за тебе. Бути агресивною означає вирішувати за інших. Бути наполегливою значить вирішувати за себе. Вірити, що цього достатньо, що тебе достатньо.

Ох, я все одно тремчу. Я залишаю дім з Маріанною на руках. Якщо діятиму слушно, то не повернуся до маєтку Егерів, не сьогодні, можливо, й узагалі ніколи. Цієї ночі ми вже прямуватимемо до місця, де облаштуємо свій новий дім. Я тримаю голос спокійним.

Безперестанку говорю до Маріанни. За двадцять місяців з її народження, крім годування груддю, я найбільше пишаюся цим успіхом у ролі матері: я розмовляю зі своєю дитиною про все. Я доповідаю їй про все, що ми робимо впродовж дня. Називаю вулиці та дерева. Слова — це скарби, які я пропоную їй знову і знову. Вона може розмовляти трьома мовами: угорською, німецькою та словацькою.

«Kvetina» — каже вона, вказуючи на квітку, називаючи слово

словацькою. Я знову навчаюся від неї, як почуватися в безпеці *та* бути допитливою. І можу надати їй це навзаєм — я не в змозі знищити небезпеку, але можу допомогти їй дізнатися, де її місце та чого вона варта. Я не зупиняю свій монолог, аби не залишити у своєму голосі місця для страху.

— Так, квітка, і ось, дивися, дуб, увесь вкритий листям, і он молочний візок. Ми підемо побачитися з людиною у поліцейській дільниці, це така велика будівля, як наш дім, але всередині там довгі коридори... — я розмовляю так, наче це звичайна екскурсія, наче я можу бути для неї такою мамою, якої потребує сама.

Поліцейська дільниця наводить жах. Коли озброєний охоронець запрошує мене зайти всередину, я хочу розвернутися та тікати. Чоловіки у формі. Чоловіки з рушницями. Я не можу терпляче сприймати ці вияви влади. Це виводить мене з себе, я втрачаю рівновагу. Я не можу тримати себе в руках, втрачаю контроль через загрозу від них. Та з кожною зайвою хвилиною моєї затримки зростає небезпека для Бели. Він уже довів їм, що він не та людина, що прогинається та підкорюється. А комуністи вже довели, що вони не терплять незгодних. До яких заходів вони вдадуться, аби провчити його, аби витягнути хоч якусь інформацію, аби примусити його скоритися їхній волі?

А як щодо мене? Як мене каратимуть, коли з'ясують мету мого візиту? Я збираю всю впевненість, що її відкрила в собі того дня, коли купувала пеніцилін у дилера з чорного ринку. Тоді найбільший ризик був у тому, що він скаже ні. Я б ризикувала значно більшим, якби *не наважилася* просити про те, що ми потребували для порятунку життя Маріанни. Сьогодні моя наполегливість може призвести до репресій, ув'язнення, катування. І все ж, *не наважитися* — це теж ризик.

Охоронець сидить на табуреті за високою стійкою. Це огрядний чоловік. Я хвилююся, що Маріанна може зазначити, що він товстий, може сказати це надто голосно і знизити наші шанси. Я перехоплюю його погляд. Усміхаюся. Я поводитимуся з ним не так, як він зараз заслуговує, а так, як я вірю, він вартуватиме потім. Я говоритиму з ним так, наче вже отримала від нього те, що мені потрібно.

— Дякую, пане, — кажу я словацькою, — дуже вам дякую, що повертаєте батька моєї доньці.

Його чоло зморщилося від нестями. Він не зводить з мене очей. Я знімаю свою діамантову каблучку. Простягаю йому.

— Возз'єднання батька з донькою — найдивовижніше, що може статися, — продовжую я, граючи каблучкою в пальцях так, аби вона сяяла, наче зірка, у темному світлі. Він роздивляється діамант, потім мене, не зводить з мене очей, здається, цілу вічність. Він покличе начальника? Забере Маріанну з рук та заарештує мене також? Чи прибере коштовність до рук та допоможе мені? Груді стискає, а руки нинють, поки він вагається у своєму виборі. Нарешті він бере каблучку та ховає у своїй кишені.

— Прізвище? — каже він.

— Егер.

— Ходімо.

Він веде мене через двері та сходами вниз.

— Ми йдемо до тата, — кажу я Маріанні, наче ми зустрічаємо його з потяга.

Це місце зловісне та похмуре. А його значення викручене навиворіт. Скільки цих ув'язнених насправді ніякі не злочинці, а навпаки — жертви зловживання владою? Я не була серед в'язнів з тих часів, коли сама була ув'язненою. Мені майже соромно бути тепер по інший бік ґратів. Мені моторошно від того, що в час свавільного жахиття нас можуть примусити знову опинитися на цьому місці.

Бела в камері один. Він не в уніформі, вбраний у свій звичний одяг. Він підхоплюється з койки, побачивши нас, простягає до Маріанни руки крізь ґрати.

— Марчуко, — каже він. — Бачиш, яке в мене смішне ліжечко?

Він думає, ми прийшли лише провідати його. Одне його око чорне. На губах запеклася кров. Я бачу на ньому два обличчя — невинне та щасливе для Маріанни та спантеличене для мене. Нащо я притягла дитину до в'язниці? Навіщо я даю Маріанні побачити цю картину? Вона запам'ятає її, хоч і не зможе висловити. Я відштовхую від себе відчуття необхідності виправдатися. Намагаюся дати йому прочитати в моїх очах, що він може довіритися мені. Намагаюся огорнути його любов'ю, бо це єдине відчуття, що може перевершити страх. Я ніколи не любила його сильніше, ніж цієї миті, коли він інстинктивно розуміє, як перетворити це на гру для Маріанни, як вгамувати загрозу від

моторошного, похмурого місця.

Охоронець відчиняє його камеру.

— П'ять хвилин! — кричить він голосно.

Він поплескує по кишені з діамантовою каблучкою. Та відходить далі по коридору, розвернутий до нас спиною.

Я витягую Белу з камери і не дихаю, доки ми — я, Бела та Маріанна — не опиняємося на вулиці. Я допомагаю Белі витерти його брудним носовичком кров з обличчя. Ми прямуємо до залізничного вокзалу. Ми не обговорюємо це. Наче ми це давно спланували — і його арешт, і нашу раптову втечу. Ми поводимося так, наче просто йдемо, але таке відчуття, немов ми швидко рухаємося крізь глибокий шар снігу, в якому вже протоптані для нас сліди, і дивовижно, як ця стежка пасує розмірові наших ніг та відповідає нашій швидкості. Наче ми вже йшли цим шляхом в іншому житті й зараз повторюємо його по пам'яті. Добре, що Бела може нести Маріанну. Мої руки вже майже затерпли. Найважливіше зараз — покинути країну. Забратися від комуністів. Дістатися найближчого місця із союзниками. На вокзалі я залишаю Белу з Маріанною на лавочці біля розкладу та йду одна придбати три квитки до Відня та скільки зможу донести сандвічів. Хтозна, коли нам вдасться поїсти наступного разу.

Ми маємо чекати на наступний потяг ще сорок п'ять хвилин. Зайвих сорок п'ять хвилин на викриття, що камера Бели порожня. Без сумніву, вони відправлять офіцерів на вокзал. Залізничний вокзал — це перша точка, з якої починається шлях втікача, ким Бела зараз і є. А я — його поплічниця. Я лічу подихи, аби вгамувати тремтіння. Коли я повертаюся до сім'ї, Бела розповідає Маріанні веселу історію про голуба, який вважає себе метеликом. Я намагаюся не дивитися на годинник. Сиджу на лавочці, Маріанна у Бели на руках, я притуляюся до них, намагаюся закривати обличчя Бели. Хвилини йдуть повільно. Я розгортаю сандвіч для Маріанни. Намагаюся з'їсти хоч шматочок сама.

Раптом я чую оголошення, яке змушує мої зуби бурхливо цокотіти, мені вже не до їжі.

— Бело Егер, будь ласка, підійдіть до інформаційної будки, — дзижчить диктор. Він проривається крізь гул квиткових кас, крізь гвалт нотацій батьків на адресу своїх дітей, крізь шум розлук та

прощань.

— Не дивися, — шепочу я. — Що б ти не робив, не підводь голови. Бела лоскоче Маріанну, аби вона реготала. Я нервую, що вони надмірно шумлять.

— Бело Егер, негайно зверніться до довідкової служби, — оголошує диктор. Чутно поспішність монтажу.

Нарешті західний потяг прибуває на станцію.

— Сідай на потяг, — кажу я. — Зачинися в туалеті на випадок, якщо вони прочісуватимуть потяг.

Я намагаюся не дивитися навколо, перевіряючи, чи є поліціанти, коли ми квапимося сісти на потяг. Бела біжить з Маріанною на плечах, вона верещить від захоплення. У нас немає валіз. Це було доречно, коли ми йшли вулицею, але тут я хвилююся, що це може виглядати підозріло. До Відня їхати близько семи годин. Якщо нам і вдасться покинути Прешов, залишається загроза обшуків на зупинках. Ми не мали часу роздобути підробні посвідчення. Ми ті, хто ми є.

Ми знаходимо вільне купе, і я розважаю Маріанну коло вікна — ми рахуємо черевики на платформі. Після того як я викрала Белу з в'язниці, мені складно змиритися з тим, що він перебуватиме поза полем мого зору. Важко витримувати рівень та тривалість загрози. Бела цілує мене, Маріанну та йде у свою засідку в туалеті. Я чекаю, коли потяг нарешті рушить. Якби потяг міг вже залишити станцію, ми були б на сантиметр ближче до свободи, на секунду ближче до повернення Бели.

Потяг не рухається. *Мамо, мамо, молюся я. Допоможи нам, мамо.*

Допоможи нам, тату.

Двері купе відчиняються, офіцер поліції кидає на нас хуткий погляд та зачиняє двері. Я чую тупіт його чобіт, коли він йде далі по проході, чую, як відчиняються та зачиняються двері інших купе, чую, як він гукає Белине ім'я. Я теревеню до Маріанни, співаю їй, показую щось у вікні. Потім боюся, що ми можемо там побачити, як Белу в наручниках знімають з потяга. Нарешті я бачу, як кондуктор піднімає свій табурет з платформи та заходить із ним у потяг. Двері вагона зачиняються. Потяг рушає. Де Бела? Він досі в потязі? Чи вдалося йому уникнути викриття? Чи він уже повертається до в'язниці, до неминучого побиття чи чогось гіршого? Що, як кожен оберт коліс все більше

віддаляє нас одне від одного, віддаляє від життя, яке ми могли б прожити разом?

Коли ми наближаємося до Кошице, Маріанна спить у мене на руках. Від Бели жодних новин. Я роздивляюся платформу в пошуках Клари. Чи приїхала вона зустріти нас? Чи приїде Чічі? Чи здогадалася вона, яка небезпека нам загрожує? До чого вона готувалася весь час після нашої телефонної розмови?

Перед самою відправкою потяга з вокзалу Кошице двері купе відчиняються, і Бела влітає всередину, задихаючись від ейфорії.

— А в мене сюрприз! — скрикує він раніше, ніж я встигла його заспокоїти. Маріанна розплющує очі, не розуміє, що коїться, починає метушитися. Я заколискую її з боку в бік, лину до чоловіка. Мого чоловіка, який уже в безпеці.

— То хочеш побачити мій сюрприз? — він відчиняє двері навстіж. І я бачу Клару, Чічі, валізу та її скрипку.

— Чи не знайдеться у вас вільного місця? — питає Чічі.

— Маленька! — каже Клара та притискає мене до своїх грудей.

Бела хоче розповісти, як він уникнув поліцейського обшуку в Прешові, а Чічі хоче додати, як вони знайшли одне одного в Кошице, та я не дозволяю їм через забобони. Не можна казати гоп, доки не перестрибнеш. У міфах зі зловтішань зазвичай не виходить нічого доброго. Ти маєш дозволити богам підтримувати образ своєї надзвичайної могутності. Я ще навіть не розповіла Белі про каблучку, про те, як мені вдалося витягнути його з в'язниці. Він ще не питав.

Потяг знову рухається. Маріанна знову засинає на руках у Бели. Чічі та Клара шепочуть про свої плани: Відень — ідеальне місце для очікування на візи до Австралії, зараз саме час їхати з Європи до Імре у Сідней. Я поки не дозволяю собі уявляти себе у Відні. Я затамовую подих на кожній зупинці. Спішска-Нова-Вес. Попрад-Татри.

Ліптовський Мікулаш. Жиліна. До Відня ще три станції. У Тренчіні без катастроф. У Трнаві спокійно. Ми майже на місці. У Братиславі, місті нашого медового місяця, ми перетинаємо кордон. Зупинка затримується. Маріанна прокидається, відчувши зупинку руху.

— Спи, крихітко, спи, — каже Бела.

— Шш, — кажу я, — тихіше.

На платформі в темряві ми бачимо з десяток словацьких солдатів, що

прямують до потяга. Вони розділяються, заходячи у вагони по двоє. Незабаром вони постукають у двері нашого купе. Попросять наші документи. Якщо вони і не впізнають Белу в обличчя, то побачать його ім'я у паспорті. Ховатися запізно.

— Зараз повернуся, — каже Чічі. Він виходить до коридору, нам чути його голос, потім кондуктора, ми бачимо, як він виходить з вагону на платформу, щойно солдати наближаються до дверей. Я так ніколи і не дізнаюся, що саме сказав їм Чічі. Я так і не знатиму, чи гроші або коштовності перейшли з одних рук до інших. Знаю лише, що після кількох нестерпних хвилин солдати підняли свої капелюхи, прощаючись із Чічі, та попрямували від вагону до станції. Як я взагалі витримувала селекційні черги? А вони, бувало, відбувалися щодня чи навіть частіше. Принаймні в селекційній черзі не доводиться чекати на вирок так довго.

Чічі повертається до купе. Несамовите биття мого серця вщухає, але я не наважуюся спитати його, як він переконав солдатів піти геть. Наша безпека надто крихка, аби розраховувати на неї. Якщо ми оголошуватимемо наше полегшення вголос, то ризикуємо все зіпсувати. Ми сидимо мовчки, поки потяг везе нас до Відня.

У Відні ми розчиняємося в натовпі з 250 000 шукачів притулку та розміщення в Палестині чи Північній Америці. Ми знаходимо укриття в лікарні Ротшильдів в окупованій американцями частині міста. Лікарню пристосовано під центр для біженців, які чекають на від'їзд зі Східної Європи. Нас п'ятьох розмістили в одній кімнаті з трьома іншими родинами. Хоча вже й глибока ніч, Бела залишає кімнату ще до того, як я встигаю покласти Маріанну спати. Він хоче негайно зв'язатися з Банді та Мартою, його друзями з рідного міста, з якими ми планували подорож до Ізраїлю. Хоче повідомити їм, де ми перебуваємо. Я розтираю Маріанні спину, поки вона спить, та слухаю, як Клара розмовляє з сусідками по кімнаті. Тут, у лікарні Ротшильдів, тисячі таких, як ми, всі чекають на допомогу від «Бріхи». Коли ми з Мартою та Банді сиділи за обіднім столом та їли щі у новорічну ніч, накреслюючи плани розпочати нове життя в Ізраїлі, ми хотіли щось побудувати, а не тікати. Але тепер, у переповненій біженцями кімнаті, я усвідомлюю значення «Бріхи». «Бріха» на івриті означає «втеча». Ми

втікачі.

Чи наш план узагалі має сенс? Жінки в нашій кімнаті у Ротшильдів розповідають про друзів, які вже іммігрували до Ізраїлю. Це не найпростіше місце для мешкання, кажуть вони. За цей рік арабсько-ізраїльська війна нарешті згортається, проте країна досі вважається зоною воєнних дій. Люди живуть у наметах, роблять те, що зазвичай мають робити за часів глибоких політичних заворушень. Ворожнеча між арабами та євреями триває. Не до такого життя ми готувалися, коли пакували наш контейнер. Яка користь зі срібла та фарфору в наметі у вирі збройного конфлікту? Та з коштовностей, вшитих у вбрання Маріанни? Вони вартують не більше, ніж за них зможуть заплатити. Хто волітиме їсти з тарілок, на яких викарбувано наше прізвище? Я відчуваю тяжкість у животі від опору, та це я опираюся не думці про важку працю чи бідність. Це опір ще одній війні. Навіщо починати знову, якщо цей початок однаково загрожує тими самими стражданнями?

Чекаючи в темряві на повернення Бели, я розгортаю документи з Американського консульства — документи, які я благала Белу забрати з Праги, які, прив'язані ременем до моєї спини, перетнули з нами кордон. Дві чехословацькі родини було обрано для імміграції до Америки. Лише дві. Інша родина, як Бела дізнався у Празі, вже покинула Європу, вони вирішили іммігрувати в Ізраїль замість Америки. Тепер наша черга обирати. Я перебираю папери в руках, дивлюся на розмиті через тьмяне світло слова, чекаю, що вони розсипляться в моїх руках, перемішаються. «Америка, Діцуко», — я чую, як говорить до мене мамин голос. Дістатися до Америки складніше, ніж до будь-якої іншої країни. Політика квот дуже сувора. Якщо ці папери не фальшивка і не жарт, у нас є перепустка. Проте все наше майно в Ізраїлі. Ймовірніше за все, це несправжнє запрошення — заспокоюю я себе. Ніхто не чекає на тебе, коли ти без грошей. Бела, задиханий, вривається до кімнати, будить наших сусідів. Йому вдалося зв'язатися з Банді серед ночі. Завтра ввечері наші друзі приїдуть до Відня, ми зустрінемося з ними на залізничному вокзалі наступного ранку, і всі разом ми попрямуємо до Італії, де Банді за допомогою «Бріхи» зарезервував нам перехід у Хайфу на кораблі. Ми поїдемо до Ізраїлю з Банді та Мартою, як і планували з Нового року.

Побудуємо там нашу макаронну фабрику. Нам щастить залишити Відень, щойно ми сюди прибули. Нам не доведеться чекати впродовж років, як, можливо, доведеться Кларі та Чічі, аби дістатися до Австралії.

Проте я не відчуваю радості від того, що за тридцять шість годин маю їхати з Відня, що маю залишити повоєнний хаос Прешова лише для того, аби знову привезти доньку в зону збройного конфлікту. Я сиджу на краю ліжка з паперами з Американського консульства на колінах. Воджу пальцями по чорнилах. Бела спостерігає за мною.

— Вже запізно, — каже він. Його єдиний коментар.

— Не думаєш, що нам варто це обговорити?

— Що тут обговорювати? Наше майно та наше майбутнє в Ізраїлі. Він правий. Наполовину правий. Наше майно в Ізраїлі, мабуть, смажиться у контейнері в пустелі. А наше майбутнє ні. Його ще не існує. Наше майбутнє — це сума рівняння, яке складається з намірів та обставин. І наші наміри можуть змінюватися. Чи роз'єднуватися. Коли я нарешті лягаю у ліжко, Клара шепоче мені через Маріанну, що спить між нами.

— Маленька, — каже вона, — послухай. Тобі має подобатися те, що ти робиш. Якщо це не так, ти не маєш цього робити. Це того не вартує. Що вона радить мені робити? Сперечатися з Белою з приводу того, що вже давно вирішено? Чи покинути його? Саме від неї я чекала, навіть розраховувала, на підтримку того вибору, який уже зробила. Я знаю, що вона не хоче їхати до Австралії. Але поїде, аби бути зі своїм чоловіком. Вона краще за інших має розуміти, чому я їду до Ізраїлю, хоч і не хочу цього. Проте вперше в нашому житті вона радить мені не вчиняти так, як вона, не йти її шляхом.

З самого ранку Бела йде діставати необхідні для нашої подорожі до Ізраїлю речі: валізи, пальта та інші речі першої необхідності, які для біженців надавав Єврейський об'єднаний розподільний комітет, американська благодійна організація за підтримки Ротшильдів. Я виходжу в місто з Маріанною, папери з Праги складені у мою сумочку, як колись Магда ховала свої солодоші — частково заради спокуси, частково для підживлення. Що значить те, що ми одна з двох чеських сімей з дозволом іммігрувати? Хто поїде замість нас, якщо ми

відмовимося? Ніхто? План з Ізраїлем непоганий. Це найкраще, що ми могли вдіяти за тих обставин. Але тепер нам відкрита можливість, на яку ми не розраховували, складаючи план. Тепер нам пропонують нову змогу — змогу не жити в наметах у зоні воєнних дій.

Я не можу стримати себе. Без дозволу Бели, не повідомивши його, я запитую, де розташоване консульство Сполучених Штатів, йду туди з Маріанною на руках. Я принаймні задовольню цікавість, чи ці документи справжні, чи підробні.

— Вітаю! — каже офіцер, коли я показую йому папери. — Ви зможете поїхати, щойно ваші візи будуть готові.

Він видає мені папери для заповнення заяви на подання на візу.

— Скільки це коштуватиме?

— Ніскільки, пані. Ви біженці. Ви попливете за рахунок вашої нової країни.

Мені паморочиться в голові. Це приємне запаморочення, як попередньої ночі, коли потяг рушив з Братислави з моєю неушкодженою сім'єю. Я беру заяви з собою до кімнати у Ротшильдів, показую їх Кларі та Чічі, вивчаю питання, шукаю якісь пастки. Одна знаходиться дуже швидко: *чи ви колись хворіли на туберкульоз?* Бела хворів. У нього не було симптомів з 1945-го, проте не має значення, що він здоровий. Він має додати до заяви рентгенівський знімок. На його легенях рубці. Ушкодження очевидні. А туберкульоз невиліковний: як і травма, він може проявити себе будь-якої миті.

Тоді Ізраїль. Завтра.

Клара дивиться, як я ховаю заяви під матрац.

— Пам'ятаєш, як мене прийняли до Джульєрдської школи¹¹, коли мені було десять? — каже вона. — А мама не відпустила мене. Їдь до Америки, Діцу. Мама б воліла, аби ти поїхала.

— Але туберкульоз... — Я намагаюся зважати на обставини — не на закон, а на бажання Бели, на вибір мого чоловіка.

— Коли не можеш зайти через двері, заходь через вікно, — нагадує мені Клара.

* * *

Запала ніч. Наша друга ніч, наша остання ніч у Відні. Я чекаю, коли Маріанна засне, коли Клара, Чічі та інші сім'ї ляжуть спати. Я сиджу з

Белою на двох стільцях коло дверей. Наші коліна торкаються. Я намагаюся запам'ятати його обличчя, аби я могла змалювати його Маріанні. Його високе чоло, ідеальні дуги його брів, ніжність його вуст.

— Дорогоцінний Бело, — починаю я. — Те, що я збираюся тобі сказати, буде важко почути. Цього не уникнути, хоч як це боляче. І мене неможливо відмовити від того, що я маю сказати.

Його дивовижне чоло зморщилося.

— У чому справа?

— Якщо ти поїдеш завтра з Банді та Мартою в Ізраїль, як ми планували, я не стану утримувати тебе. Не намагатимусь відмовляти від цього. Але свій вибір я зробила. Я не поїду з тобою. Я забираю Марчуку до Америки.

11 Один з найбільших в Америці та найкращих у світі закладів освіти у галузі мистецтва.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

СВОБОДА

РОЗДІЛ 11

День імміграції

День імміграції, 28 жовтня 1949 року, був днем найвищого рівня оптимізму та перспектив у моєму житті. Після того як місяць ми провели у багатолюдній кімнаті в лікарні Ротшильдів та ще п'ять місяців у крихітній квартирці у Відні, чекаючи на візи, ми нарешті опинилися на порозі нового життя. Ми стоїмо на палубі

американського військового корабля імені генерала Р. Л. Гоуза. Сонячне блакитне небо осяює Атлантику. Показалася статуя Свободи, така крихітна на відстані, наче маленька фігурка з музичної скриньки. Потім відкривається зору Нью-Йорк, з-поза незмінного впродовж тижнів обрію, інтригуючи, виринає дивовижне місто. Я тримаю Маріанну на руках біля поручнів.

— Ми в Америці, — кажу я їй. — У країні свободи.

І я гадала, що ми нарешті таки вільні. Ми пішли на ризик. Наша винагорода за це — безпека та можливості. Це здавалося простим і очевидним рівнянням. Тисячі кілометрів океану відділили нас від колючого дроту, поліцейських обшуків, таборів для приречених, таборів для переміщених. Я ще не знала тоді, що нічні жахіття не мають географічних обмежень, що провину та неспокій не затримують кордони. Двадцять хвилин я стояла на верхній палубі пасажирського корабля під жовтневим сонцем з донькою на руках, милуючись Нью-Йорком, і вірила, що минуле не наздожене мене тут. Магда вже була в Америці. У липні вона отримала свою довгоочікувану візу та попливла до Нью-Йорка, де і мешкала наразі з тіткою Матильдою та її чоловіком у Бронксі. Вона працювала на іграшковій фабриці, насаджувала голови на маленьких жирафів. *«Потрібна Елефант, аби зробити жирафа»¹²*, — жартувала вона у листі. За годину чи, може, дві я обійму сестру, мою хоробру сестру, що її жарти завжди наготові для пригнічення будь-якого болю. Поки ми з Маріанною лічили білі кучері хвиль між кораблем та землею, поки я лічила свої молитви, Бела піднявся з нашої тісної каюти, де він пакував решту речей.

Моє серце знову переповнене ніжністю до чоловіка. Упродовж тижнів нашої подорожі в маленькому ліжечку в каюті, що гойдалося та

бовталось на хвилях чорних вод, прорізаючи чорне повітря, моя пристрасть до нього була найгарячіша за три роки спільного життя, навіть сильніша, ніж у потязі на медовий місяць, коли ми зачали Маріанну.

Ще у травні, у Відні, ми не могли прийняти рішення, зробити вибір, до найостаннішої хвилини. Він стояв за колоною на залізничному вокзалі, де мав зустрітися з Банді та Мартою, з валізою в руках. Він бачив, як прибули наші друзі, спостерігав, як вони шукають нас на платформі. І ховався далі. Бачив, як до платформи підійшов потяг, чув оголошення, що пасажирів мають займати місця. Бачив, як сідають на потяг люди. Бачив біля дверей вагону Банді та Марту, що чекають на нього. Потім почув, як співробітник вокзалу назвав у гучномовець його ім'я. Він хотів приєднатися до друзів, сісти на потяг, потім на корабель, та, врешті-решт, наздогнати і врятувати контейнер з власним майном. Але він, остовпілий, залишався за колоною. Решта пасажирів заповнили потяг. Банді та Марта теж піднялися. Коли двері вагонів зачинилися, він нарешті змусив себе зрушити з місця. Всупереч рішення, яке вважав найкращим, усупереч ставкам на безпеку та фінансово забезпечене майбутнє, він пішов на найбільший ризик свого життя. Він пішов геть.

Зараз, на відстані кількох хвилин від нашого нового життя в Америці, ніщо не здається мені важливішим та чуттєвішим за те, що ми зробили спільний вибір поступитися забезпеченістю на користь можливостей для нашої доньки, разом почати все з нуля. Мене глибоко зворушує його відданість нашій дитині, цій новій авантюрі, мені. Але. (Це «але» завжди замикає щось на засув.) Я була здатна розірвати наш шлюб, аби привезти Маріанну до Америки. Як це не сумно, я б охоче пожертвувала нашою сім'єю та нашим партнерством — тією річчю, яку Бела, як виявилось, не був готовий втратити. Тож ми почали наше нове життя на нерівних умовах. Я відчувала, що хоч його відданість нам могла бути виміряна всім, чим він поступився заради нас, він досі був приголомшений цією втратою. Там, де мої полегшення та радість — його шкода. Я була щаслива вітати наше нове життя, проте відчувала, що Белина жертва тиснутиме та загрожуватиме тому невідомому, що чекає на нас попереду.

Тож у серцевині нашого вибору була жертва. І ще брехня — звіт від

медичного експерта, рентгенівський знімок, який ми поклали до папки з нашими заявами на отримання візи. Ми не могли дозволити привиду старої хвороби Бели, туберкульозу, зупинити нас на шляху до майбутнього. Тож замість Бели до медичного експерта зі мною пішов Чічі. Тепер з нами були знімки легенів Чічі, чистих, наче джерельна вода. Коли офіцери натуралізації проводили імміграційні процедури реєстрації Бели, то насправді вони легалізували тіло та медичну історію Чічі.

Мені хотілося дихати свободою. Святкувати дивовижне набуття безпеки та щасливої долі замість того, щоб насторожено це приховувати. Я хотіла навчити доньку впевненості у власному виборі. Ось вона яка — волосся розвівається над головою, щоки червоні від вітру. «Свобода!» — кричить вона, радісна від свого нового слова. Піддавшись швидкоплинній примсі, я схопила соску, що висіла на стрічці на її шиї, та кинула у море.

Якби я в той момент обернулася, то побачила би Белу, який дивився на мене з пересторогою. Та я не оберталася.

— Тепер ми американці. Американські діти не користуються сосками, — сказала я, необачно і нерозважливо жбурнувши доньчин єдиний заспокійливий засіб, наче конфеті. Я хотіла, аби Маріанна була такою, якою хотіла бути я: доречною, такою, яка не мучиться думкою, що вона інакша чи неповноцінна, або ж має нескінченно грати в квача, утікаючи від невблаганних пазурів минулого.

Вона не скаржилася. Вона була в захопленні від новизни наших пригод, тішилася з мого дивного вчинку, поділяючи мої думки. В Америці ми житимемо як американці (от би я розуміла, як живуть американці). Я хотіла довіритися власному вибору, нашому новому життю, тож я прогнала з обличчя будь-який слід смутку чи страху. Коли я спускалася дерев'яною рампою, я вже вдягла маску. Я втекла. Однак не звільнилася.

РОЗДІЛ 12

Новоприбула

Листопад 1949 року. Я сідаю у міський автобус у Балтиморі. Світанок сірий. Вулиці вологі. Я їду на роботу на фабрику одягу, де цілий день відрізатиму з хлопчачих трусів-шортів зайві нитки, що стирчать зі швів. Платять 7 центів за 12 пар. Ця фабрика нагадує фабрику з виробництва ниток в Німеччині, де ми з Магдою працювали після того, як нас забрали з Аушвіцу: сухе повне пилюки повітря, холодний цемент, верстати працюють так голосно, що коли бригадирка щось хоче сказати, вона має кричати. Замість неї я чую бригадирку з минулого, ту, яка казала нам, що ми працюватимемо, допоки зможемо, а потім нас уб'ють. Я працюю без зупинок. Аби збільшити свою продуктивність, аби хоч трохи збільшити свою мізерну платню. І ще тому, що працювати без перерв — давня необхідність, звичка, яку неможливо кинути. І я не муситиму хоч зайву мить залишатися сам на сам з власними думками, поки хапанина та гамір навколо триватимуть. Я працюю так важко, що мої руки невинно тремтять в темряві, коли я повертаюся додому.

У тітки Матильди та її чоловіка не вистачило місця чи коштів, аби прихистити мою сім'ю. У них уже жила Магда — зайвий рот, який потрібно годувати. Тож нам довелося розпочати нове життя не в Бронксі, як ми це планували, а в Балтиморі, у тісній квартирці Белиного брата Джорджа в домі без ліфту, в якій також мешкали дружина Джорджа та дві маленькі дочки. У Чехословаччині Джордж був відомим юристом, а в Чикаго, де він мешкав спочатку, щойно іммігрував до Америки в 1930-х, він заробляв на життя, працюючи торговим представником «Фуллер браш», ходив по домах та продавав щітки та чистячі засоби. Тепер у Балтиморі він страховий агент. Життя Джорджа повне гіркоти, страху та зневіри. Він ходить за мною з кімнати до кімнати по квартирі, слідкує за кожним моїм рухом, гарчить, щоб я міцніше закривала банку з кавою. Він лютує через минуле — через напад у Братиславі, через пограбування на вулиці Чикаго в перші дні в Америці. І ще через теперішнє — він не може нам пробачити, що ми приїхали без грошей, що покинули статки Егерів. Я

почуваюся так ніяково в його присутності, що не можу спуститися сходами, не перечепившись.

Одного дня я сідаю в автобус, аби доїхати до роботи, прокручую в голові одну за одною тривожні думки — про бурхливий темп фабрики, про ніяковіття через невдоволення Джорджа, про гнітючі та невпинні хвилювання через гроші, — і не одразу помічаю, що автобус не рухається, що ми чекаємо коло бордюру, що інші пасажери всі дивляться на мене, сердяться, хитають головами. Я починаю обливатися потом. Те саме я відчувала, коли прокинулася від того, що озброєні *нілашисти* грюкали в наші двері на світанку. Цей страх, як коли солдат цілив рушницею мені в груди, викривши мене з морквою. Відчуття, що я зробила щось погане, що мене зараз покарають, що переді мною стоїть питання життя чи смерті. Я така перелякана через раптову небезпеку та загрозу, що не можу збагнути, що саме я зробила не так — що я зайшла в автобус так, як робила це в Європі, сіла на місце, чекаючи, коли до мене підійде кондуктор та запропонує придбати квиток. Я забула кинути жетон у термінал. І тепер водій автобуса кричить на мене: «Плати або вимітайся! Плати або вимітайся!». Якби я навіть розуміла англійську, то не зрозуміла б його. Мене охопив страх, перед очима колючий дріт та зведена зброя, густий дим іде з димарів та затягує мою теперішню дійсність, мури в'язниці з минулого закривають від мене реальність. Зовсім протилежне коїлося зі мною, коли я танцювала для Йозефа Менґеле у свою першу ніч в Аушвіці. Тоді я перенесла себе за межі бараків, на сцену Будапештської опери. Тоді мій внутрішній світ врятував мене. А зараз він перетворює звичайну помилку, просте непорозуміння на катастрофу. Насправді не сталося нічого такого поганого, що не можна легко виправити. Чоловік гнівається на мене, бо він неправильно зрозумів мене, бо я не можу зрозуміти його взагалі. З цього виникли крики та конфлікт. Але моєму життю нічого не загрожує. Та все одно — саме так я зчитую цю ситуацію. Небезпека, загроза, смерть.

— Плати або вимітайся! Плати або вимітайся! — кричить на мене водій.

Він підводиться зі свого сидіння. Прямую до мене. Я падаю на підлогу, закриваю обличчя. Він нависає наді мною, хапає мене за руку, смикає за неї, аби я підвелася на ноги. Я скрутилася на підлозі автобуса,

плачучи та трясучись. Інша пасажирка зглянулася наді мною. Вона теж іммігрантка, як і я. Вона питає мене, спершу на їдиші, потім німецькою, чи є в мене гроші, відраховує монети в моїй спітнілій долоні, допомагає підвестися на сидіння і сідає поруч, чекає, поки моє дихання відновиться. Автобус рушає.

— Дурні новоприбулі, — бурмоче хтось, коли вона йде проходом до свого сидіння.

Коли я розповідаю Магді про цей випадок у листі, я перетворюю його на жарт на кшталт епізоду з життя іммігрантки, новоприбулої. Проте щось змінилося в мені того дня. Лише двадцять років по тому, вивчивши англійську та накопичивши знання з психології, я зрозумію, що то було психопатологічне реперезивання, що всі нервові фізичні симптоми, які я відчувала того дня (і відчуватиму ще чимало разів упродовж всього життя, навіть зараз, у майже 90 років) — прискорене серцебиття, спітнілі долоні, послаблення зору — це мимовільна реакція на травму. Саме тому я не схвалюю те, що патологічний пост-травматичний стрес називають розладом. Це не розладнана реакція на травму, а звичайна та природна. Але того ранку в Балтиморі я не усвідомлювала, що зі мною коїться; я вважала, що зрив стався зі мною через власну глибоку ваду. Шкода, я не знала на той час, що не я сама була понівеченою, а насправді лише зазнала побічних ефектів від свого понівеченого життя.

В Аушвіці, Маутгаузені, під час Маршу смерті я виживала, занурюючись у свій внутрішній світ. Навіть в оточенні голоду, катувань і смерті я знаходила власну надію та віру. Після свого першого психопатологічного реперезивання я повірила, що в моєму внутрішньому світі оселилися демони. Що він перетворився на зловісну безодню. Мій внутрішній світ більше не підтримує мене. Навпаки, він став джерелом болю від нескінченних спогадів, втрат, страху. Я могла стояти в черзі до рибного прилавку, а коли продавець називав моє ім'я, я дивилася на його обличчя та бачила лице Менґеле. Часом, заходячи зранку на фабрику, я бачила маму поруч зі мною, ясно як день, бачила, як вона поверталася до мене спиною та йшла собі. Я намагалася позбутися спогадів про минуле. Вважала, що саме від цього залежить моє виживання. Багато років минуло, доки я збагнула, що втеча від минулого не зцілює болю. Що біль стає гіршим. В Америці я

лише географічно віддалилася від своєї колишньої в'язниці. Проте тут я стала більш психологічно ув'язнена, ніж раніше. Втікаючи від минулого, від власного страху, я не знаходила свободи. Зі свого страху я створила карцер і мовчанням замкнула його на замок.

А от Маріанна розквітала. Я воліла, аби вона почувалася нормальною, нормальною, нормальною. І вона таки почувалася. Вона була щасливою дитиною, попри мій страх, що вона відчуватиме на собі нашу бідність, що вона дізнається, що її мама весь час боїться, що життя в Америці не таке, як ми його собі уявляли. Вона швидко вивчила англійську в денному дитячому садочку, який їй було дозволено відвідувати безкоштовно, бо жінка, що його тримала, місіс БOVER, співчувала іммігрантам. Вона стала маленькою помічницею місіс БOVER, заспокоювала інших дітей, коли вони плакали чи метушилися. Ніхто не просив її про це. Їй була властива чуйність до чужої біди та впевненість у власних силах. Ми з Белою називали її маленьким амбасадором. Місіс БOVER відправляла її додому з книгами, аби допомогти мені з англійською та підтримати Маріанну. Я намагалася читати «Курчатко малятко»¹³, та ніяк не могла зорієнтуватися в персонажах. Хто такий Кач Вдач? Хто така Гуся Лузя? Маріанна сміється з мене. Та навчає знову. Вона вдає, ніби дратується. Я вдаю, що просто граюся, що лише жартую, ніби не розумію. Більше за бідність я боялася створювати доньці складнощі. Боялася, що вона соромитиметься мене. На вихідних вона ходила зі мною до пральні та допомагала впоратися з пральними машинами, вона відводила мене до продовольчої крамниці, аби допомогти відшукати арахісову пасту Jif та ще чимало харчів, про які я й гадки не мала, з назвами, які я не могла ні вимовити, ні прочитати. У 1950 році, коли Маріанні виповнилося три, вона вимагала, аби ми приготували індичку на День подяки, як це роблять усі її друзі з садочка. Як я можу сказати їй, що ми не можемо це собі дозволити? Напередодні Дня подяки дорогою додому я заходжу до «Шрайберз», і, на моє щастя, вони розпродають курку по 29 центів за півкіло. Я вибираю найменшу. — Дивися, солоденька! — кличу я її, коли повертаюся додому. — У нас є індичка. Індичка-малюк!

Я так сильно хочу заради неї — заради нас трьох — вписатися в нове

середовище.

Вигнанство — моє хронічне становище, навіть серед наших друзів, єврейських іммігрантів. Тієї зими, коли Маріанні виповнилося п'ять, нас запросили на вечірку на честь Хануки, де всі діти по черзі співали традиційні пісні. Хазяйка вечірки запросила співати Маріанну.

Гордість розпирає мене, коли я спостерігаю, як моя розумна та дивовижна донька, яка вже розмовляє англійською, наче це її рідна мова, щаслива, палка, яскравоока, впевнено приймає запрошення та прямує до центру кімнати. Вона вже ходить до садочка на повний день, а після — на вечірні заняття. Я не знала, що єврей, який проводить її позакласні заняття, приєднався до організації «Євреї за Ісуса»¹⁴.

Маріанна щиро усміхається гостям, потім заплющує очі та починає співати: «Ісус мене любить, мені це відомо, бо Біблія каже це всім навколо...» Гості витріщаються на неї, потім на мене. Моя донька має здатність, якої я найбільше бажала для неї, — вміння усюди почуватися як вдома. Зараз це спричинене її нерозумінням законів, що розділяють людей, а мені хочеться просочитися крізь щілину в підлозі та зникнути. Ці складнощі в спілкуванні, відчуття себе вигнанкою навіть у близькому колі я набула не іззовні. Це прийшло зсередини. Ця частина була моєю власною в'язницею, переконанням, що я не заслуговую на те, що вціліла, що я ніколи не стану вартою цього суспільства.

Маріанна в Америці розквітала, а ми з Белою виживали з останніх сил. Я все ще страждала від власного страху — від нічних кошмарів, спогадів, паніки, яку ледве утримувала в собі. І, на додачу, я відчувала образу Бели. Йому не довелося докладати зусиль до вивчення англійської, як мені. Він відвідував пансіон у Лондоні, коли був малий, тож розмовляв англійською так само вільно, як і чеською, словацькою, польською, німецькою та багатьма іншими мовами. Проте його затинання посилилося в Америці — для мене це був знак того, що вибір, який я змусила його зробити, був болісним для нього. Його першим місцем роботи був гуртовий склад, де він тягав важкі коробки, а така каторга, як ми знали, була небезпечна для хворої на туберкульоз людини. Але Джордж та його дружина Дучі, які були соціальними службовцями та допомогли нам знайти роботи, запевняли, як нам

пощастило, що в нас взагалі є робота. Платня була — сльози, а робота вибаглива та принизлива, та така вже іммігрантська дійсність.

Іммігранти не ставали ні лікарями, ні юристами, ні міськими головами, не мали значення ні їхня обізнаність, ні професійність (єдиним винятком була моя видатна сестра Клара, яка посіла місце скрипальки у Сіднейському симфонічному оркестрі незабаром після того, як вони з Чічі іммігрували). Іммігранти водили таксі. Іммігранти працювали на заводах. Іммігранти перебирали товар на полицках у продовольчих крамницях. Я добре засвоїла почуття нікчемності. Бела ж чинив йому опір. Він став дратівливий та різкий.

Нашої першої зими в Балтиморі Дучі повернулася одного дня додому із зимовим комбінезоном, який вона купила для Маріанни. Він застібався на змійку по всій довжині. Маріанна бажає негайно його приміряти. Не минуло й півроку, як ми нарешті вбрали комбінезон поверх Маріанниного одягу та готові йти гуляти до парку. Ми спустилися сходами п'ять прольотів та вийшли надвір. Щойно ми дійшли до тротуару, Маріанна повідомила, що їй потрібно попсіяти. — Не могла сказати про це раніше? — вибухає Бела. До цього разу він ніколи не кричав на Маріанну.

— Давай поїдемо з цього дому, — шепочу я йому тієї ночі.

— Буде виконано, принцесо, — огризається він. Я не впізнаю його. Ця злість лякає мене.

Хоча ні, найбільше мене лякає власна злість.

Нам вдається відкласти трохи грошей та переїхати до маленької кімнати для покоївки в задній частині дому на Парк-Гайтс, у найбільшому єврейському кварталі Балтимора. Власниця дому сама колись іммігрувала з Польщі, але вона приїхала до Америки задовго до війни та проживала тут уже кілька десятиліть. Вона називає нас новоприбулими та сміється з нашого акценту. Вона показує нам ванну кімнату і чекає, що ми захоплюватимемося сантехнікою. Я згадую Марішку та маленький дзвоник в особняку Егерів, на який я натискала, коли хотіла попросити ще хліба. Легше удати захоплення та задовольнити очікування домовласниці, ніж пояснити, навіть собі, прірву між колишнім та теперішнім.

Ми з Белою та Маріанною живемо втрьох в одній кімнаті. Ми

вимикаємо світло, коли Маріанна йде у ліжко, та сидимо в темряві. Наше мовчання не інтимне — воно напружене та тяжке, під його вагою мотузка починає тріщати.

Ми робимо все, що від нас залежить, аби бути звичайною сім'єю. У 1950 році ми дозволяємо собі витратитися та йдемо до кінотеатру поруч із пральнею на Парк-Гайтс подивитися кіно. Поки пральна машина крутить одяг, ми ведемо Маріанну подивитися «Червоні черевички» — фільм, що був написаний, як ми з гордістю дізналися, Емеріком Прессбургером, єврейським іммігрантом з Угорщини. Я дуже добре пам'ятаю цей фільм, він зачепив мене з двох причин. Сидячи в темряві та хрумкаючи попкорн із сім'єю, я відчувала, як у мені постає ледве вловиме задоволення — віра, що все добре, що наше повоєнне життя може бути щасливим. І, власне, сам фільм — його герої, історія — перевернув моє усвідомлення себе. Щось зірвало з мене маску, яку я так дбайливо носила, і я зазирнула в обличчя своєму голоду.

Фільм розповідає історію танцівниці Віккі Пейдж, на яку звернув увагу Боріс Лермонтов, художній керівник відомої балетної трупи. Вона відпрацьовує високий мах ногою у барре, пристрасно танцює «Лебедине озеро», тривалий час намагається привернути увагу Лермонтова та заслужити його повагу. Я не можу відірвати очей від екрана. Відчуття, наче я дивлюся на власне життя, таке, яким би я могла жити, якби ніколи не існувало Гітлера, якби не було війни. На мить мені здається, я бачу Еріка на сидінні поруч із моїм. Я забуваю, що в мене є донька. Мені лише двадцять три, а таке враження, ніби найкраща частина життя вже позаду. В одній зі сцен фільму Лермонтов запитує у Віккі: «Чому ти хочеш танцювати?». Вона відповідає: «Чому ти волієш жити?». Лермонтов відповідає: «Я точно не знаю чому, але я мушу». Віккі каже: «Це і моя відповідь теж». До Аушвіцу, та навіть і в Аушвіці, я б відповіла так само. Я завжди мала невгасне внутрішнє сяйво, частина мене завжди святкувала та танцювала, ніколи не поступалася волею до життя. Зараз моя провідна мета — поводитися так, аби моя донька ніколи не викрила мого болю.

Цей фільм сумний. Мрія Віккі не справджується так, як вона це собі уявляла. Танцюючи головну роль у новій постановці Лермонтова, вона потерпає від демонів. Ця частина фільму така моторошна, що я насилу

можу дивитися. Здається, ніби червоні черевички Віккі заволодівають нею, вони затанцьовують її ледве не до смерті, вона потерпає у своєму власному кошмарі: танцює на безплідному пустирі цвинтаря з партнером, що розсипається на порошок, наче стара газета. Вона не може зупинити свій танок, не може прокинутися. Віккі намагається покинути танці. Вона ховає червоні пуанти в сушарку. Закохується у композитора, виходить за нього заміж. У кінці фільму її знову запрошують танцювати в постановці Лермонтова. Чоловік благає її не приймати запрошення. Лермонтов застерігає: «Ніхто не може жити двома життями». Вона має обрати. Я розмірковую: *що змушує людину робити одне і не робити інше?* Віккі знову взуває червоні черевички. Цього разу вони-таки затанцьовують її до смерті — вона падає з краю будівлі. Інші танцівниці виступають без неї, світло софітів осяює порожнє місце, на якому мала б танцювати Віккі.

Цей фільм не про травму. Насправді я на той час ще не знаю, що живу із травмою. Проте «Червоні черевички» надають мені словник образів, за допомогою яких я можу дізнатися щось про себе. І думаю про те, як Віккі востаннє взула свої пуанти та злетіла — це не було схоже на вибір. Цей вчинок видавався примусовим. Несвідомим. Чого саме вона так боялася? Що змусило її так вчинити? Це було щось, з чим вона не могла жити? Чи без чого?

— Ти б віддала перевагу танцям, а не мені? — запитує мене Бела, коли ми повертаємося додому на автобусі. Цікаво, чи думає він про ту ніч у Відні, коли я повідомила йому, що забираю Маріанну до Америки, з ним чи без нього. Він уже обізнаний, що я можу обрати щось чи когось замість нього. Я фліртую, аби уникнути відповіді.

— Якби ти бачив, як я танцюю, ти не став би питати, — кажу я. — Ти ніколи не бачив такого високого маху ногою, як у мене.

Я вдаю, я вдаю. Десь глибоко всередині я придушую крик. *Я не мала вибору!* — лютує в мені здушений крик. *Гітлер та Менгеле обрали замість мене. Я не мала власного вибору!*

Бела перший ламається під тиском. Це стається на роботі. Від піднімає заважку коробку та падає на підлогу. Він не може дихати. У лікарні рентгенівський знімок показує, що туберкульоз повернувся. Він виглядає ще блідішим та занепащенішим, аніж того дня, коли я

витагала його з в'язниці й ми тікали до Відня. Лікарі переводять його до протитуберкульозного диспансеру. Ми з Маріанною навідуємо його щодня після роботи. Мене пригнічує страх, що Маріанна може побачити, як він харкає кров'ю, що вона може відчувати близькість смерті, незважаючи на всі наші зусилля приховати від неї його хворобу. Їй чотири, вона вже вміє читати, з дитячого садка вона бере з собою книжки з малюнками, аби розважати тата, вона доповідає медсестрам, коли він поїв чи коли хоче води.

— Знаєш, що могло б потішити тата? — каже вона мені. — Маленька сестричка!

Ми не дозволяли собі й думки про другу дитину, ми надто бідні, а тепер я радію, що на нас не тисне зайвий рот, не заважає Белиному відновленню, не поглинає крихти моєї жалюгідної платні. Та водночас мені крається серце бачити, як сильно моя донька потребує товариша, бачити її самотність. Від цього я ще сильніше сумую за своїми сестрами. У Магди вже краща робота в Нью-Йорку. Завдяки навичкам шиття, яких вона навчилася від тата, вона шиє пальта у «Лондон фог». Вона не хоче починати все з нуля в іншому місті, та я все одно благаю її приїхати до Балтимора. У Відні в 1949 році саме так я й уявляла своє майбутнє — привезти Маріанну до Америки разом із сестрами, не з чоловіком. На той час це був мій вибір, моя жертва, лише б позбавити доньку життя в зоні воєнного конфлікту. Тепер, якщо Бела помре чи стане інвалідом, це стане необхідністю. Ми мешкаємо вже в трохи більшій квартирі, і хоч обидвоє заробляємо, нам не вистачає навіть на їжу. Не уявляю, як я зможу платити за це одна. Магда погоджується подумати про переїзд.

— Не турбуйся, — каже Бела, відкашлюючись у носовичок, — я не дозволю нашій дівчинці зростати без батька. Не дозволю.

Він так сильно кашляє та затинається, що ледве може вимовляти слова.

Бела потроху одужує, проте він ще заслабкий. Він більше не зможе працювати на складі, але він зможе жити. Медичні працівники в лікарні, підкорені його почуттям гумору та чарівністю, обіцяють перед випискою допомогти йому з роботою, аби ми могли стати на ноги, та подарувати йому багато років щасливого життя. Вони дають йому

змогу написати тест на профпридатність, який Бела вважає дурним, доки не отримує свій результат. Як свідчить тест, йому більше пасуватиме кар'єра оркестрового диригента чи бухгалтера.

— Ми могли б побудувати нове життя в балеті, — жартує він. — Ти б танцювала, я б диригував оркестром.

— Ти колись шкодував, що не займався музикою, коли був молодий? Ці ігри в якби-ж-то з минулим дуже небезпечні.

— Я взагалі-то займався музикою, коли був молодий.

Як я могла про це забути? Він грав на скрипці, як і моя сестра. Він писав про це мені в листах, коли залицявся до мене. Коли я чую, як він говорить про це зараз, мені здається, ніби він говорить не про себе.

— У мене непогано виходило. Мої вчителі казали, що я міг би вступити до консерваторії. І вступив би, якби не мав керувати родинною справою.

Моє обличчя спалахує. Я зненацька відчуваю гнів. Не розумію чому. Мені хочеться сказати щось різке, вжалити його, не знаю, кого я хочу покарати — себе чи його.

— Просто подумай, — кажу я, — якби твоє музичне навчання тривало, ти міг би зустріти Клару замість мене.

Бела намагається прочитати думки з мого обличчя. Я бачу, як він вагається — дражнити мене чи заспокоювати.

— Ти справді намагаєшся переконати мене, що я не мав іншої втіхи, крім щастя одружитися з тобою? Мав, скрипку. Та зараз це не має жодного значення.

Тепер я розумію, що саме розлютило мене — удавана легкість, з якою мій чоловік розпрощався зі старими мріями. Якщо він колись і страждав від того, що йому довелося покинути музику, то майстерно приховував це від мене. Що зі мною не так? Чому я не можу відпустити те, що так і не сталося?

* * *

Бела віддає результати свого тесту босові на оптовому складі, і той знайомить його зі своїм бухгалтером, шляхетним чоловіком, який погоджується взяти Белу своїм помічником. Бела навчається на курсах з підготовки сертифікованих державних бухгалтерів та складає всіх зусиль, аби отримати диплом.

Я не знаходжу собі місця. Мене з'їдають хвилювання через гроші та через хворобу Бели, години важкої праці на фабриці, підрахунок монет перед покупками в продовольчій крамниці. Добрі новини вибивають мене з колії. Звільнення від хвилювань залишає в мені порожнину, яку я не маю чим заповнити. У Бели з'являються перспективи, новий шлях, а в мене нічого. Кілька разів я змінювала роботи, аби збільшити заробіток та почуватися краще. Додаткові гроші рятують нас, і це досягнення ненадовго підносить мене. Проте полегшення короткочасне. Мені дають підвищення в страховій компанії, і я змінюю своє місце біля копіювальної машини на посаду діловода. Моя начальниця оцінила мою старанну роботу, тепер вона навчатиме мене. Я почуваюся щасливою в компанії інших секретарок, доки одного разу моя нова подруга не радить мені: «Ніколи не підсідай до євреїв на обіді. Від них смердить». Зрештою, мені тут не місце. Я маю приховувати своє походження. На моїй наступній роботі, в компанії з продажу валіз, мій шеф єврей, і я гадаю, що нарешті впишуся. Я почуваюся впевненою, визнаною. Я діловодка, не секретарка. Проте одного дня телефони дзвонять і дзвонять безупинно, я бачу, що секретарки завантажені справами, та підхоплююсь, аби відповісти на дзвінок.

— Хто тобі дозволяв? — заверещав шеф. — Ти що, хочеш зруйнувати мою репутацію? Ще не вистачало, аби новоприбула представляла цю компанію. Я чітко висловився?

Проблема не в тому, що він принизив мене чи вважає мене нікчемою. Проблема в тому, що я вірю його думці про мене.

Влітку 1952 року, незабаром після одужання Бели, за кілька місяців до того, як Маріанні виповниться п'ять, Магда переїздить до Балтимора. Вона лишається в нас на кілька місяців, доки не знайде роботу. Ми облаштовуємо їй спальне місце в обідній зоні, неподалік від вхідних дверей. У нашій квартирі завжди душно влітку, навіть уночі, тож Магда залишає щілину у вхідних дверях, коли йде спати.

— Обережніше, — попереджає Бела. — Не знаю, в якому палаці ти мешкала у Бронксі, та цей квартал небезпечний. Якщо лишатимеш двері відчиненими, хтось може зайти всередину.

— Та якби ж то, — муркотить Магда, кліпаючи віями. Моя сестричка.

Її біль видимий лише в жартах, за допомогою яких вона його перемагає.

Ми влаштовуємо маленьку вечірку, аби відсвяткувати її приїзд. Приходять Джордж та Дучі (Джордж хитає головою через скромний бюджет вечірки), кілька сусідів з нашого дому та домовласниця, яка приводить із собою Ната Шиллмана, інженера військово-морського флоту у відставці. Магда розповідає веселу історію про свій перший тиждень в Америці, коли тітка Матильда купила їй хотдог на вулиці. — У Європі, коли купуєш хотдог у продавця на кшталт того, завжди отримуєш два хотдоги і ще на додачу капуста та цибулі. Матильда йде купити мені хотдог і повертається з кволою сосискою в ледве видимій крихітній булочці. Я вирішила, що вона недоплатила повну ціну чи зважила на мою зайву вагу. Я ображалася на неї впродовж кількох місяців, поки одного дня не купила хотдог собі сама і не зрозуміла, що тут так воно й має бути.

Уся увага на Магді, на її емоційному обличчі, всі чекають від неї наступну смішну історію. І в неї є що розповісти, у неї завжди є. Нат, безсумнівно, зачарований нею. Коли гості розійшлися, а Маріанна заснула, ми з Магдою сидимо на її ліжку та пліткуємо, як у ті часи, коли були дівчатками. Вона запитує, що я знаю про Ната Шиллмана. — Так, знаю, знаю, він татового віку, — каже вона, — але він подобається мені.

Ми балакаємо, доки в мене не починають заплющуватися очі. Я не хочу припиняти. Я маю дещо спитати в Магди, дещо про порожнечу в мені, але якщо я спитаю її про страх, про пустку, то муситиму визнати, що звикла вдавати, ніби нічого цього не існує.

— Ти щаслива? — я нарешті набралася сміливості спитати в неї. Я волю, аби вона відповіла стверджувально, щоб і я могла бути щасливою теж. Волю, аби вона відповіла, що ніколи не буде щаслива, не цілком, аби я знала, що ця діра не лише в мені.

— Діцуко, ось тобі порада від твоєї дорослої сестри. Ти або чутлива, або ні. Якщо чутлива, твій біль сильніший.

— Нам колись буде добре? — питаю я. — Хоч колись?

— Так, — каже вона. — Ні. Не знаю. Напевно знаю лише, що Гітлер добряче нас трахнув.

Тепер ми з Белою заробляємо шістдесят доларів на тиждень — цього вистачає, аби задуматися про другу дитину. Я завагітніла. Моя дочка з'являється на світ 10 лютого 1954 року. Коли я прокидаюся від анестезії, яку американські лікарі в ті часи роблять усім поспіль жінкам, що народжують, вона в дитячій палаті. Та я наполягаю, я хочу тримати її на руках, хочу годувати її. Коли медсестра приносить її мені, я милуюся, яка вона досконала та сонна, не така велика, якою народилася її сестра, її носик такий малесенький, щічки такі гладенькі. Бела приводить Маріанну — їй зараз шість, — аби вона побачила немовля.

— У мене є сестра! У мене є сестра! — радіє Маріанна, наче я відправила в конверті гроші та замовила їй сестру за каталогом, наче в мене є здібність завжди виконувати будь-які її бажання. Незабаром у неї з'явиться ще й двоюрідна сестра, бо Магда, яка вийшла за Ната Шиллмана в 1953 році, вагітна та в жовтні народить дівчинку. Вона назве її Ілоною, на честь мами.

Ми називаємо нашу доньку Одрі, на честь Одрі Гепберн. Я ще трохи підморожена від ліків, якими лікарі заспокоювали мене. Навіть під час пологів, під час першої зустрічі та годування дитини яскравість відчуттів була приглушена так само, як приглушене у схованках моє життя.

Коли стається щось дивовижне, я мимохіть чекаю на погане. Упродовж перших місяців життя Одрі Бела готується до бухгалтерського тесту так, наче це його останній тест, вирішальне випробування, що назавжди визначить, чи знайде він своє місце, свій мир із самим собою та з власним вибором. Він не здає тест. Ба більше, йому кажуть, що з його затинанням та акцентом він ніколи не отримає роботи, незалежно від того, чи здасть колись тест на ліцензію.

— Що б я не робив, — каже Бела, — перешкоди незмінно стоятимуть на моєму шляху.

Я заперечую. Втішаю його. Запевняю, що ми знайдемо вихід, та водночас не можу заглушити Кларин голос у голові. *Двоє калічок.*

Цікаво, що з цього вийде? Я плачу у ванній кімнаті. Плачу тихенько, а виходжу звідти всміхаючись. Я не знаю, що прихований страх лише набуває сили. Не знаю, що моя звичка заспокоювати та підтримувати

— чи удавати — лише погіршує ситуацію.

13 «Chicken Little» — англійська народна дитяча казочка.

14 Християнська місія, в якій працюють євреї-християни.

РОЗДІЛ 13

Ви були там?

Улітку 1955-го, коли Маріанні виповнилося сім, а Одрі рік, ми завантажили пожитки в наш старенький сірий «форд» та поїхали з Балтимора до Ель-Пасо, що в Техасі. Пригнічений відсутністю перспектив роботи, змучений обуренням та осудом свого брата, стурбований через власний стан здоров'я, Бела зв'язався з двоюрідним братом, Бобом Егером, сподіваючись отримати від нього слушну пораду. Боб був прийомний син Белиного двоюрідного діда Альберта, який разом із двома своїми братами іммігрував до Чикаго на початку 1900-х, залишивши четвертого брата, Белиного діда, у Прешові, аби той керував оптовим бізнесом, що його після війни успадкував Бела. Саме чиказькі Егери фінансово підтримали переїзд Джорджа до Америки в 1930-х і саме вони до початку війни зареєстрували родину Егерів, у такий спосіб забезпечивши нам можливість отримати візи. Я вдячна чиказьким Егерам за шляхетність та передбачливість. Без них нам би не вдалося влаштуватися в Америці.

Однак коли Боб, який мешкав в Ель-Пасо разом з дружиною та двома дітьми, сказав Белі: «Приїзди на захід!» — я боялася, що ми лише змінимо один глухий кут на інший, замаскований під нову можливість. Боб переконав нас. Він сказав, що економіка в Ель-Пасо росте як на дріжджах, що в прикордонних містах іммігранти менш маргіналізовані та відокремлені, що прикордонна смуга — ідеальне місце, аби почати все з нуля, аби знову побудувати нове життя. Він навіть допоміг Белі знайти місце помічника бухгалтера з платнею вдвічі більшою, ніж той отримував у Балтиморі.

— Повітря в пустелі піде на користь моїм легеням, — каже Бела. — Ми зможемо дозволити собі орендувати дім замість маленької квартири. Тож я погодилася.

Ми намагалися перетворити переїзд на веселу пригоду, на відпустку. Ми їхали мальовничими шляхами, зупинялися в мотелях з басейнами, виїжджали якомога раніше зранку, аби до вечері встигнути поплавати та освіжитися. Незважаючи на мої тривоги через переїзд, витрати на паливо, мотелі та харчування в ресторанах, відстань, що знову

розділяє нас із Магдою, я весь час ловила себе на усмішці. Не на тій масці усмішки, що я носила, аби не тривожити сім'ю. А на справжній, щирій. Я відчула новий товариський дух спільності з Белою — він навчав Маріанну заїждженим анекдотам і забризкував Одрі, коли ми купалися в басейні.

Перше, що я відзначила в Ель-Пасо, було небо. Ясне, незахарашене, неосяжне. Гори, що розрізали місто з центру на північ, також вабили мій погляд. Я весь час дивилася вгору. У певні години дня промені сонця осяють краєвид під таким кутом, що цілковито розгладжують панораму, перетворюючи на невиразну картонну аплікацію, кіношну декорацію, а гірські вершини розфарбовують у рівномірний тьмяно-коричневий колір. Потім сонце змінює кут, і гори розфарбовуються веселкою в рожевий, помаранчевий, бузковий, червоний, золотий, синій, а краєвид раптом стає рельєфний, наче акордеон, що розтягується та відкриває всі свої складки.

Культурна складова цього міста також приємно мене здивувала. Я очікувала побачити запорошене, віддалене від цивілізації прикордонне село з фільмів-вестернів, місце незламних самотніх чоловіків та ще самотніших жінок. Проте Ель-Пасо виявилось більш європейським та більш космополітичним, ніж Балтимор. Воно було двомовне.

Багатокультурне, без виразного розшаровування. Воно було самим кордоном, об'єднанням світів. Ель-Пасо у штаті Техас та Хуарес у штаті Чіуауа були не різними містами, а скоріше одним, розділеним на дві половинки. Ріо-Гранде, що протікала посередині, розділяла одне місто на дві країни, та кордон цей був такий самий необов'язковий, як і очевидний. Я думаю про своє рідне місто: з Кошице у Кошшу і назад, кордони змінюють усе і не змінюють нічого водночас. Моя англійська все ще на початковому рівні, а іспанської я не знаю взагалі, проте тут я почуваюся менш маргіналізованою та відокремленою від суспільства, ніж почувалася в Балтиморі, де ми мешкали в єврейському іммігрантському кварталі та мали б знайти там прихисток, а натомість почувалися кинутими напризволяще. В Ель-Пасо ми легко розчинилися серед багатонаціонального населення.

Одного дня незабаром після нашого переїзду я гуляю з Одрі в парку неподалік та раптом чую, як одна жінка звертається до своїх дітей

угорською. Я кілька хвилин спостерігаю за нею, за цією іншою угорською мамою, сподіваючись впізнати її, та врешті-решт змушую себе припинити це. Наївно з мого боку припускати, що лише через знайомі слова та схожість ми можемо мати щось спільне. Проте я не можу припинити стежити за тим, як вона грається з дітьми, не можу відпустити відчуття, ніби я її знаю.

Раптом я згадую одну річ, про яку не думала з вечора Клариноного весілля — про листівку, що стирчала з Магдиного дзеркала в Кошице. Надпис курсивом на зображенні моста *Ель-Пасо*. Як я могла забути, що десять років тому саме сюди, до цього міста, переїхав Лачі Гладштейн? Лачі, той юнак, що був звільнений разом з нами з Гунскірхена, який їхав зі мною та Магдою на даху потяга з Відня до Праги, який тримав нас за руки, щоби заспокоїти, який, як я гадала, одного дня міг одружитися з Магдою, який приїхав до Ель-Пасо працювати в меблевій крамниці його дядька та тітки, аби накопичити кошти на медичну школу. *Ель-Пасо*, місто на листівці, що здавалося мені іншим краєм землі, тепер місце, у якому я живу. Одрі перериває мою задуму, вимагаючи посадити її на гойдалку. Коли я піднімаю її, угорська жінка з сином наближаються до гойдалки. Я негайно, поки не спинила себе, звертаюся до неї угорською.

— Ви з Угорщини? — кажу я. — Можливо, ви знаєте мого давнього друга, який приїхав сюди після війни?

Вона дивиться на мене так потішно, як зазвичай дорослі дивляться на дітей, милуючись їхньою чарівною неймовірною наївністю.

— Хто ваш друг? — каже вона. Мабуть, вирішила підіграти мені.

— Лачі Гладштейн.

Її очі наповнюються слізьми.

— Я його сестра! — плаче вона.

Вона зрозуміла все, що я не сказала. *Давній друг. Після війни.*

— Він лікар, — каже вона. — Він тепер Ларрі Гладстоун.

Як пояснити мої почуття тієї миті? Десять років минуло з нашої з Лачі подорожі на даху потяга разом з іншими переміщеними вцілілими.

Протягом цього десятиліття йому вдалося здійснити свою мрію та стати лікарем. Це відкриття означає, що не існує недосяжних надій та амбіцій. Він відродив себе в Америці. І я теж зможу.

Та це ще не кінець історії. Я стою в парку під палючим сонцем пустелі,

насправді на краю землі, так далеко в часі та просторі від тієї дівчини, приреченої на смерть у купі тіл у заболоченому лісі Австрії, як ніколи раніше. І водночас я ніколи раніше, з часів війни, не була ближча до неї, бо тут я викриваю її незнайомці, я зустрічаю привид з минулого серед білого дня, поки моя донька вимагає розгойдувати її все вище і вище. Можливо, йти вперед також означає рухатися по колу назад.

Я відшукую Ларрі Гладстоуна в телефонному довіднику і ще тиждень чи більше чекаю перш ніж подзвонити. Його жінка, американка, піднімає слухавку. Вона записує повідомлення, кілька разів перепитує моє ім'я по літерах. Я вмовляю себе, що він не пригадає мене. Того дня Боб з родиною прийшли до нас на вечерю. Маріанна попросила мене зробити гамбургери, і я готую їх так, як би зробила мама — до яловичого фаршу додаю яйце, часник та панірувальні сухарі, скатую кульками, подаю з брюссельською капустою та картоплею з кмином. Коли я ставлю страву на стіл, Маріанна заковчує очі.

— Мамо, — каже вона. — Я мала на увазі *американські* гамбургери. Вона хоче приплющені котлети між двома білими булками без смаку з жирною картоплею фрі й калюжею негострого кетчупу. Вона дратується через мене перед Діккі та Барбарою, своїми американськими двоюрідними братом та сестрою. Її осуд жалить мене. Я вчинила так, як обіцяла собі ніколи не вчиняти — змусила її соромитися мене. Дзвонить телефон, і я втікаю з-за столу, аби відповісти.

— Едіт, — каже чоловічий голос. — Місіс Егер. Це доктор Ларрі Гладстоун.

Він говорить англійською, однак голос його не змінився. Він наповнює мою кухню минулим, подувами вітру з даху потяга. Мені холодно. Я хочу їсти, як і тоді, я напівголодна. Моя зламана спина болить.

— Лачі, — кажу я, мій голос десь далеко, наче я чую його по радіо в іншій кімнаті. Наше спільне минуле всепроникне, проте його не можна згадувати вголос.

— Ось і зустрілися знову, — каже він. Ми переходимо на угорську. Він розповідає про дружину та її благодійність, про трьох доньок, я розповідаю про своїх дітей та Белу, його прагнення стати ліцензованим бухгалтером. Він запрошує мене до його офісу, він буде

щасливий, якщо ми з сім'єю приєднаємося до його родини на вечерю. Так починається — ще раз — наша дружба, що триватиме решту нашого життя.

Коли я кладу слухавку, небо стає рожевим та золотим. Я чую голоси моїх близьких у їдальні. Діккі, син Боба, запитує свою маму про мене, чи я справжня американка, чому так погано розмовляю англійською? Моє тіло напружується, як завжди буває, коли минуле дихає мені в спину. Це схоже на мимовільний викид руки перед дітьми, аби притримати їх, коли автівка гальмує надто раптово. Рефлекс захищати. З моєї першої вагітності, коли я проігнорувала попередження лікаря, коли обрала такий шлях власного життя, який має забезпечити ще більше життів, я твердо вирішила не дозволити таборам смерті кидати хоч найменшу тінь на моїх дітей. Це переконання виросло в єдину мету: *мої діти ніколи не знатимуть*. Вони ніколи не уявлятимуть моє висохле від голоду тіло, як я мрію про шматок маминого струдця під затулятим густим димом небом. Вони ніколи не триматимуть ці образи в голові. Я захищу їх. Я вбережу їх. Але запитання Діккі нагадує мені, що поки я можу обирати власне мовчання, обирати ілюзію мовчання чи удаване мовчання інших, я не можу впливати на те, що інші говорять про мене, коли мене немає поруч. Що могли почути мої доньки? Що могли розповісти їм, попри всі мої зусилля тримати правду під замком?

На моє полегшення, мама Діккі переводить розмову на іншу тему. Вона спонукає Діккі та його старшу сестру Барбару розповісти Маріанні про найкращих вчителів у школі, в яку вони почнуть ходити восени. Невже Бела дав їй настанову дотримуватися змови мовчання? Чи вона інтуїтивно відчула цю потребу? Вона це робить заради мене, заради моїх дітей чи заради себе? Незабаром, коли їхня сім'я збирається коло дверей на вихід, я чую, як мама Діккі шепоче йому на вухо англійською: «*Ніколи* не питай тітку Діцу про минуле. Ми про це не говоримо». Моє життя — сімейне табу. Моя таємниця в безпеці.

Завжди є два світи. Один я обираю, а інший заперечую, проте він просочується в моє життя без дозволу.

У 1956 році Бела здає тест на сертифікованого бухгалтера, отримує ліцензію, і за кілька місяців до народження нашої третьої дитини —

сина Джонні — ми купуємо скромний будинок у стилі ранчо з трьома спальнями на Фіеста-драйв. За нашим домом простягається відкрита пустеля — рожеві та бузкові суцвіття леукофілума, червоні квіти юки, цокотіння гримучих змій. Вітальню та кімнату відпочинку ми облаштовуємо меблями в світлих тонах. Щонеділі вранці Бела їздить через кордон на продовольчий ринок в Хуаресі, аби купити свіжу папаю. Ми читаємо заголовки газет. В Угорщині повстання, радянські танки заїжджають у країну, аби придушити антикомуністичний заколот. Бела майже не розмовляє з дівчатами, його затинок посилюється. Дуже спекотно, я на останніх місяцях вагітності. Ми вмикаємо охолоджувач і збираємося в кімнаті для відпочинку коло телевізора, аби подивитися Літні Олімпійські ігри в Мельбурні. Ми вмикаємо саме тієї миті, коли Агнеш Келеті, єврейка з Будапешта, що виступає за жіночу команду з гімнастики, розігрівається перед програмою на килимі. Їй тридцять п'ять, вона на шість років старша за мене. Якби вона жила в Кошші чи я в Будапешті, ми б могли тренуватися разом.

— Зверніть увагу! — каже Бела дівчатам. — Вона угорка, як і ми. Я дивлюся, як Агнеш Келеті виходить на килим, так наче бачу свою другу половинку, іншу себе. Ту, яку не відправляли до Аушвіцу. (Келеті, як я дізналася згодом, купила ідентифікаційні документи в дівчини-християнки з Будапешта і втекла до віддаленого села, де переждала війну, заробляючи на життя роботою покоївки.) Ту, чия мама жива. Ту, яка продовжила своє довоєнне життя, яка не дозволила труднощам та віку зруйнувати свою мрію. Вона зводить руки, випростує тіло на весь зріст, стає у початкову позу. Бела бурхливо плескає. Одрі повторює за ним. Маріанна спостерігає за мною, як я тягнуся ближче й ближче до телевізора. Вона не знає, що колись я була обнадійливою гімнасткою, хоч і не такою, як Агнеш Келеті. Одна й та сама війна зруйнувала наші життя і досі руйнує моє. Я відчуваю, що моя донька спостерігає, як я затамовую подих, як слідкую за рухами Келеті не лише очима, а й всім тілом. Бела, Маріанна та Одрі аплодують кожному сальто. Я затамовую подих, коли Келеті уповільнюється, контролюючи кожну позу, коли вона тягнеться вздовж ніг, торкаючись підлоги, а потім із сидячого положення стає в мостик, потім у стійку на руках, граційно й плавно, наче вона рідина,

що перетікає. Її виступ завершено.

Її радянська суперниця виходить на килим. Напруження між угорською та радянською атлетками посилене політичними подіями в Угорщині. Бела голосно освистує її. Маленька дворічна Одрі повторює за ним. Я шикаю на обох. Я дивлюся на Ларісу Латініну так, як дивляться на неї судді, як, напевно, і Келеті дивиться на неї. Бачу, що її мах ногою трохи вищий, ніж у Келеті, зауважую плавучість її сальто, як вона сідає на повний шпагат. Маріанна зітхає, їй дуже сподобалося. Бела знову освистує.

— Вона дуже класна, тату, — каже Маріанна.

— Вона з країни гнобителів та загарбників, — каже Бела.

— Вона не обирала, де їй народжуватися, — кажу я Белі.

Бела знизує плечима.

— Спробуй отак покрутись, коли *твоя* країна в облозі, — каже він. — У цьому домі вболівають за угорців.

Зрештою, Келеті та Латініна розділяють золото між собою. Латініна зачіпає Келеті, коли вони стоять пліч-о-пліч на церемонії нагородження. Келеті показово залишає п'єдестал.

— Мамо, чому ти плачеш? — питає мене Маріанна.

— Та я не плачу, — кажу я.

Заперечуй. Заперечуй. Заперечуй. Кого я захищаю? Доньку? Чи себе? Маріанна росте ще допитливішою, вона читає, не відриваючись. Коли вона вже прочитала всі книжки в дитячому відділі міської бібліотеки Ель-Пасо, то починає перелопачувати книжкові шафи в нашому домі, читаючи мої філософські книги та художню літературу, Бєліні історичні твори. У 1957 році, коли їй уже десять, вона висаджує нас із Белою на бежевий диван у кімнаті для відпочинку. Вона встає перед нами, наче маленька вчителька. Розгортає книгу, яку, за її словами, вона знайшла схованою за іншими книгами на одній з наших книжкових полиць. Вона показує зображення оголених скелетоподібних трупів, звалених до купи.

— Що це таке? — каже вона.

Я рясно вкриваюся потом, кімната вислизає мені з-під ніг. Я могла б передбачити, що це колись мало статися, але це приголомшує мене, жахає та прибиває до місця, ніби я зайшла в дім та побачила у вітальні басейн з алігаторами, перенесений з Сан-Хасінто плази. Дивитися в

очі правді, дивитися в очі доньці, яка дивиться в очі правді, все одно, що дивитися в обличчя монстру. Я вибігаю з кімнати. Блюю в раковину у ванній кімнаті. Чую, як Бела розповідає нашій доньці про Гітлера, про Аушвіц. Чую, як він каже моторошні слова: *«Твоя мама була там»*. Я ледве не розбиваю дзеркало. Ні! Ні! Ні! Я хочу кричати: *«Мене там не було!»*. А маю на увазі: *«Це не мусить бути твоїм тягарем!»*.

— Твоя мама дуже сильна, — я чую, що Бела каже Маріанні. — Але ти маєш знати, що ти донька вцілілої, ти маєш завжди, завжди захищати її.

Я могла б вхопитися за цю можливість. Втішити Маріанну. Скинути з неї тягар потреби хвилюватися через мене чи жаліти мене. Сказати їй, як сильно би любили її дідусь та бабуся. Сказати їй, що *все добре, зараз ми в безпеці*. Але я не можу вийти з ванної кімнати. Я не довіряю собі. Якщо я хоч словом обмовлюся про минуле, лють та біль від втрати охоплюють мене з новою силою, темрява поглине мене, і я затягну її туди з собою.

Я зосереджуюся на дітях, на речах та діях, якими я допоможу нам почуватися в безпеці, прийнятими та щасливими в нашому новому домі.

Я зайнята щоденними маленькими справами, значнішими щотижневими та великими щосезонними. Справами, які ми робимо заради задоволення чи які маємо виконувати через необхідність. Бела почав голити волосся на голові зранку, коли везе Одрі до школи. Ще Бела їздить по покупки до «Сейфвею», що був нещодавно побудований у пустелі за нашим домом. Як зазвичай, я забула дописати щось до списку і телефоную йому в магазин. Продавці вже впізнають мій голос. — Містере Егер, ваша дружина просить вас до телефону, — оголошують на всю крамницю в гучномовець.

Я займаюся нашим садом, підстригаю газон, пів дня працюю у Белиному офісі. Він стає улюбленим та довіреним бухгалтером для всіх успішних іммігрантів в Ель-Пасо — сирійців, мексиканців, італійців, євреїв з Європи. Щосуботи він бере дітей із собою на зустрічі з клієнтами. Якби я навіть не знала, як сильно клієнти обожають Белу, це стає очевидним, коли я бачу, з якою прихильністю вони ставляться

до наших дітей. Щонеділі Бела їде до Хуареса по свіжі фрукти від бакалійника Чуї, а потім ми влаштовуємо в нашому домі великий сімейний обід, слухаємо альбоми з бродвейськими мюзиклами, підспівуємо (Бела не затинається, коли співає), а потім ідемо до Юнацької християнської організації, аби поплавати всією сім'єю. На Різдво ми ідемо до центру Ель-Пасо у Сан-Хасінто плаза. Ми не святкуємо Різдво, не даруємо подарунки, але діти все одно досі пишуть Санті листи. Ми обмінюємося практичними дарунками — шкарпетками та одягом — на Хануку, на Новий рік накриваємо великий стіл, ходимо на парад Сан Карнівал — там йдуть Королева Сонця, шкільні музичні групи, а чоловічий Ротарі Клуб влаштовує мотоциклетне шоу. Навесні ми влаштовуємо виїзди на пікнік до Вайт-Сендз та Санта-Фе. Восени скуповуємо шкільне вбрання в «Амен варді». Я проводжу руками по всіх стелажах, знаходжу найприємнішу на дотик тканину — у мене хист знаходити найкращий одяг за найнижчою ціною. (Це наші спільні з Белою тактильні ритуали — він так обирає вироби, а я одяг.) Ми їздимо на ферми до Мексики під час осіннього збору врожаю, об'їдаємося домашнім тамале. Їжа — це любов. Коли діти приносять додому табелі з гарними оцінками, ми ідемо скуштувати по шматку бананового десерту до дайнера з содовим апаратом за нашим домом.

Коли Одрі виповнюється дев'ять, вона випробовує свої сили в команді плавців та стає конкурентоспроможною плавчинєю. Ще до того, як вона переходить до старших класів, вона тренується по шість годин на день, як це робила я, коли займалася гімнастикою та балетом. Маріанні тринадцять. Ми зводимо прибудову до нашого будинку, додаючи ще одну велику кімнату, аби Маріанна, Одрі та Джонні мали кожне власну окрему кімнату. Ми купуємо піаніно. Маріанна та Одрі беруть уроки, ми влаштовуємо камерні музичні концерти, як це робили мої батьки, коли я була дитиною, та збираємося на партії у бридж. Ми з Белою вступаємо до книжкового клубу, який організовує Моллі Шاپіро, відома на весь Ель-Пасо власниця салонів, де збираються діячі мистецтв та інтелектуали. Я відвідую заняття з англійської у Техаському університеті. Нарешті моя англійська вдосконалюється настільки, що в 1959 році я відчуваю себе спроможною вступити до університету. Продовжити навчання — моя давня мрія, ще одна

відкладена, та наразі вона видається можливою. Я йду на свою першу лекцію з психології, сідаю в одному ряду з баскетболістами, роблю нотатки угорською, прошу в Бели допомоги з кожним письмовим завданням. Мені тридцять два. Ми виглядаємо щасливими, і ми часто справді щасливі.

Проте мене турбує, як Бела дивиться на нашого сина. Він хотів сина, але не очікував на такого. У Джонні атетоїдний церебральний параліч, імовірно, викликаний енцефалітом ще до народження, який вплинув на його опорно-руховий апарат. Він насилу може вчитися речам, яких Маріанна та Одрі навчилися без жодних зусиль — вбиратися, розмовляти, користуватися виделкою та ложкою, аби їсти самотійно. Він зовсім на них не схожий. Очі напіввідкриті, неконтрольовано тече слина. Бела осудливий до Джона, нетерплячий до його зусиль. Я згадую глузування, через яке мені довелося пройти зі своєю косоокістю, тепер мені болить за свого сина. Бела роздратовано кричав через відхилення Джонні. (Він кричав чеською, тож діти, які понабиралися вдома угорських слів, попри мої старання, аби вони розмовляли виключно бездоганною американською англійською, не розуміли ані слова, проте добре розуміли інтонацію.) Я тоді відступала до своєї спальні. Я майстерно ховаюся. У 1960 році, коли Джонні виповнюється чотири, я веду його до доктора Кларка, спеціаліста з клініки Джона Гопкінса.

— Ваш син буде таким, яким ви його виліпите, — каже він. — Джон робитиме все, що роблять інші, просто йому доведеться довше до цього йти. Ви можете тиснути на нього засильно, і це дасть зворотний результат. Але й не тиснути на нього достатньо теж може бути помилкою. Ви маєте підштовхувати його відповідно до рівня його потенціалу.

Я покинула навчання, аби водити сина до логопеда, на реабілітаційні заняття, в усі клініки, які можна придумати, до будь-яких спеціалістів, які могли б хоч якось допомогти. (Зараз Одрі розповідає, що її найяскравіші дитячі спогади пов'язані не з плавальним басейном, а з кімнатами очікування.) Я вирішила не миритися з тим, що мій син назавжди залишиться калікою. Я була певна, що він переможе свою недугу, якщо ми в це віритимемо. Але коли він був малий, їв руками, жував з відкритим ротом, бо інакше не міг, Бела дивився на нього з

таким розчаруванням, з таким сумом, що я відчувала, що мушу захищати свого сина від його власного батька.

Страх висмикував нас з нашого спокійного життя. Одного разу, коли Одрі було десять, до неї в гості прийшов товариш. Коли я проходила повз відчинені двері в її кімнату, поруч із домом проїхала машина швидкої допомоги з увімкненою гучною сиреною. Я закрила голову руками — моя запекла звичка з часів війни, я й досі так роблю. Я ще не встигла усвідомити, що це за сирена і що моя реакція недоречна, як чую, що Одрі кричить своєму другові: «Швидше, ховайся під ліжко!». Вона розпласталася на підлозі та закотилася під простирадло, що звисало з ліжка. Її друг засміявся та влігся на підлогу поруч із нею, певно, думаючи, що це така своєрідна гра. Та я точно можу сказати, що Одрі не жартувала. Вона справді гадала, що сирени означають небезпеку. Що вона має знайти укриття. Не усвідомлюючи цього та не бажаючи, я навчила її цього.

Чого ще ми несвідомо навчили своїх дітей в питаннях безпеки, цінностей, любові?

У вечір свого випускного балу Маріанна стоїть на ганку в шовковій сукні та з дивовижною орхідеєю на зап'ясті. Коли вона спускається з ганку зі своїм партнером з танців, Бела гукає її:

— Гарної тобі вечірки, люба. Знаєш, твоя мама була в Аушвіці у твоєму віці, а її батьки на той час уже померли.

Я кричу на Белу, коли Маріанна пішла. Називаю його злим та безсердечним, кажу, що він не мав права руйнувати її радість у такий важливий вечір, руйнувати мою втіху через її радість. Якщо він не може стримувати себе, я теж не збираюся. Якщо він не може благословити нашу дочку щасливими думками, кажу я йому, то він, ймовірно, теж мертвий.

— Той факт, що ти була в Аушвіці, а вона ні — *це і є* щаслива думка, — захищається Бела. — Я хочу, аби Маріанна раділа життю, яким вона живе.

— То не отруй його! — кричу.

Гірший за Белину відповідь лише той факт, що я потім так ніколи й не обговорювала це з Маріанною. Я удаю, ніби не помічаю, що вона теж живе двома життями — одним для себе, а іншим для мене, тому що

мені не було дозволено його прожити.

Восени 1966-го, коли Маріанна навчається на другому курсі в коледжі Віттєр, Одрі дванадцять, а Джонові десять, передбачення доктора Кларка щодо розумового та фізичного зміцнення Джона за умови потрібної підтримки справджується. Нарешті в мене знову з'являється час, який я можу присвятити собі. Я повертаюся до навчання. Моєї англійської вже вистачає, аби виконувати завдання без допомоги Бели (коли він допомагав мені, моєю найкращою оцінкою була С, зараз я отримую А). Я відчуваю, що нарешті рухаюся вперед, нарешті виходжу за межі минулого. Проте два світи, які я щосили намагалася розділити, знову зіштовхуються. Я сиджу в лекційній залі, чекаючи на початок пари зі вступу до політології, чоловік з пісочним кольором волоссям сідає на крісло переді мною.

— Ви ж були там, чи не так? — каже він.

— Там? — відчуваю, як в мені здійснюється паніка.

— В Аушвіці. Ви ж уціліла, чи не так?

Мене так колотить через його запитання, що мені навіть не спадає на думку поставити йому запитання у відповідь. Чому він вирішив, що я вціліла? Як він про це дізнався? Чому він так подумав? Я ніколи жодним словом не обмовилася про свій колишній досвід у своєму теперішньому житті, навіть своїм дітям. На моїх руках немає татуювання з номером.

— Ви ж вижили після Голокосту? — запитує він знову.

Він молодий, йому десь двадцять — грубо кажучи, вдвічі молодший за мене. Щось в його юності, його щирій поведінці, в його голосі нагадує мені Еріка, як ми вдвох сиділи в кінотеатрі після комендантської години, як він фотографував мене в шпагаті на березі річки, як він уперше поцілував мене, поклав руки на тоненький пояс на моїй талії. Навіть через двадцять один рік після звільнення я відчуваю себе ув'язненою у своїй втраті. Втраті Еріка. Втраті кохання юності. Втраті майбутнього — наших спільних мрій про шлюб, сім'ю та діяльність. Упродовж усього року ув'язнення мені щоразу вдавалося уникати смерті, яка видавалася обов'язковою та неухильною, завдяки тому, що я трималася за пам'ятний вислів Еріка: *«Я ніколи не забуду твої очі. Я ніколи не забуду твої руки»*. Пам'ять була моїм рятувальним кругом. А

зараз? Я вимкнула своє минуле. Пам'ятати значить погоджуватися на жахиття знову і знову. Але в минулому є також і голос Еріка. В минулому кохання, яким я жила, яке оспівувала в думках протягом усіх тих голодних місяців.

— Я вижила, так, — кажу я, тремтячи.

— Ви читали це? — він показує мені обкладинку маленької книги: «Людина в пошуках справжнього сенсу» Віктора Франкла. Звучить як філософський твір. Ім'я автора нічого мені не каже. Я хитаю головою.

— Франкл був у Аушвіці, — пояснює студент. — Він написав про це книгу, незабаром після війни. Я подумав, вам це може бути цікаво, — каже він, пропонуючи її мені.

Я беру книгу до рук. Вона тоненька. Вона наповнює мене страхом. Чому б я могла воліти повернутися до пекла, хоч би через призму досвіду когось іншого? Але мені не вистачає рішучості відповісти на жест цього юнака відмовою. Я шепчу подяку й ховаю книгу до сумочки, де вона лишається на цілий вечір, наче заведена бомба.

Я починаю готувати вечерю, почуваюся розгубленою та відстороненою. Відправляю Белу до «Сейфвею» за часником, а потім ще раз за перцями. Ледве пробую страву на смак. Після вечері перевіряю, як Джон вивчив написання слів. Мию посуд. Цілую дітей на добраніч. Бела йде до кімнати відпочинку послухати Рахманінова та почитати *The Nation*¹⁵. Моя сумка в коридорі біля вхідних дверей, книга все ще в ній. Навіть її присутність у моєму домі спричиняє дискомфорт. Я не читатиму її. Я не мушу. Я була там. Лише зайвий раз зроблю собі боляче.

Після півночі моя цікавість переборює страх. Я прокрадаюся до вітальні, де довгий час сиджу під світлом лампи, тримаючи книгу. *«Ця книжка покликана не звітувати про факти та події, але розповісти про особистий досвід, досвід, який мільйони ув'язнених переживали тоді і зараз. Це внутрішня історія про життя концентраційного табору, розказана одним із тих, що вижили»*¹⁶. Мені починає щипати шию під потилицею. Він говорить до мене. Він говорить для мене. *«Як буденне життя в концентраційному таборі відбилося на душевному стані звичайного в'язня?»* Він описує три фази життя в'язня, починаючи з того, як це — прибувати до табору смерті та відчувати «ілюзію тимчасового полегшення». Так, я дуже добре пам'ятаю, як тато

почув музику на платформі та сказав, що це місце не може бути поганим, пам'ятаю, як Менґеле хитав пальцем між життям та смертю та спокійно, навіть ласкаво казав: «Ти незабаром побачиш свою матір». Потім настає друга фаза — уроки адаптації до неможливого та немислимого. Вчитися терпіти побиття від капо, підводитися, незважаючи ні на що, хоч який ти змерзлий, голодний, втомлений чи хворий, їсти суп та зберігати шматок хліба на потім, спостерігати, як зсихається наша плоть, чути повсюди, що наша єдина можливість покинути це місце — вмерти. Навіть і третя фаза — вихід та звільнення — ще не кінець ув'язнення, пише Франкл. Воно може тривати у гіркоті, зневірі, боротьбі за сенс та щастя.

Я дивлюся прямо в очі речам, які так намагалася сховати. І що далі я читаю, то ясніше усвідомлюю, що не відчуваюся закритою, чи в пастці, чи знову замкнутою в тому місці. На моє здивування, я не відчуваю страху. З кожною прочитаною сторінкою мені хочеться написати десять. Що, як розповідь моєї історії зможе послабити тиск минулого, а не посилити його? Що, як розповідь про минуле зможе вилікувати мене від нього, а не зміцнити біль? Що, як мовчання та заперечення — не єдиний вибір на шляху до одужання від катастрофічних втрат? Я читаю, як Франкл йде до свого робочого місця крізь морозну темряву. Холод суворий, охоронці жорстокі, ув'язнені хиляться до землі. Посеред фізичного болю та нелюдської наруги Франкл бачить обличчя своєї дружини. Бачить її очі, і серце його спалахує коханням посеред морозної зими. Він розуміє, як людина, в якій в цьому світі нічого не залишилося, усе ще може відчувати блаженство, хоча б на мить, розмірковуючи про кохану особу. Моє серце розривається. Я схлиплюю. Це мама говорить до мене з цих сторінок, із гнітючої темряви потяга: *«Просто пам'ятай, ніхто не зможе відібрати в тебе те, що ти тримаєш у своїй голові»*. Ми не можемо розігнати темряву, та ми можемо запалити світло.

У ті передсвітанкові години восени 1966-го я читаю ці рядки, найважливішу частину вчення Франкла. *«Людину можна позбавити всього, крім єдиного: останньої людської свободи — обирати власне ставлення до будь-яких наявних обставин, обирати власний шлях»*. Щомиті існує вибір. Немає значення те, наскільки зневірює, набридає, примушує, болить чи гнітить наш досвід, ми завжди можемо обирати,

що з ним робити. І я нарешті починаю розуміти, що я також маю вибір. Це усвідомлення змінить моє життя.

15 Один з найстаріших щотижневих журналів Америки.

16 Тут і далі цитати взяті з українського перекладу Олени Замойської, виданому в КСД.

РОЗДІЛ 14

Від одного вцілілого іншій

Не існує прямих шляхів до одужання.

Одного січневого вечора 1969 року, коли Одрі повертається додому з роботи (вона няня, доглядає дитину), ми з Белою запрошуємо її та Джонні сісти на коричневий данський диван у вітальні. Я не можу дивитися на Белу, не можу дивитися на дітей. Я витріщаюся на чисті рівні лінії дивану, на його тоненькі маленькі ніжки. Бела починає плакати.

— Хтось помер? — питає Одрі. — Скажіть уже нам.

Джонні нервово б'є ногами об диван.

— Все добре, — каже Бела. — Ми дуже сильно любимо вас двох. Ми з мамою вирішили, що краще нам деякий час пожити окремо.

Він затинається, коли говорить, його речення розтягуються на цілу вічність.

— Що ви таке кажете? — питає Одрі. — Що коїться?

— Ми маємо з'ясувати, як налагодити мир у нашій родині, — кажу я.

— Ви ні в чому не винні.

— Ви більше не кохаєте одне одного?

— Ми кохаємо, — каже Бела. — Я кохаю.

Він знову штрикає мене. Знову наставляє на мене цей ніж.

— Ви отак раптом стали нещасливі? Я вважала, ви щасливі. Виходить, ви брехали нам усе наше життя? — Одрі стискає в долонях гроші, що отримала за роботу. Коли їй виповнилося дванадцять, Бела відкрив рахунок на її ім'я та пообіцяв, що подвоїть кожний долар, котрий вона заробить. Але зараз вона кидає свої гроші на диван, ніби ми спаплюжили всі добрі та цінні речі.

* * *

Я не вирішила розлучитися з Белою несподівано, це бажання накопичувалося в мені з часом. Мій вибір був зумовлений необхідністю виправити мамин вибір — те, що їй довелося обрати, замість того, що їй обрати не було дозволено. Перед тим як вийти за тата, вона працювала в консульстві Будапешта, заробляла власні гроші,

була частиною багатонаціонального суспільства та професійного кола. Вона була досить емансипована, як на той час. Але потім її молодша сестра вийшла заміж, і на неї посилився тиск від суспільства та родичів — вони очікували, що вона вийде заміж, аби не стати ганьбою для родини. Вона кохала одного чоловіка, з яким познайомилася на роботі в консульстві. Того, хто подарував їй примірник «Віднесених вітром» та підписав його. Проте її батько заборонив їй одружуватися з ним, бо він не був євреєм. Мій тато, славетний кравець, одного разу робив їй обміри для сукні, він був у захваті від її фігури. Тож вона вирішила залишити життя, яке обрала для себе, заради того, аби жити життям, яке від неї очікували. Боюсь, одружившись із Белою, я зробила той самий вибір — замість того, аби взяти на себе відповідальність за власні мрії, я обрала гарантії, які запропонував мені Бела. Тепер те, що притягувало мене в нього, — його прагнення забезпечувати та піклуватися — здушує мене. Тепер в нашому шлюбі я відчуваю, ніби зрікаюся себе самої.

Я не хотіла жити в такому ж шлюбі, у якому жили мої батьки, — у самотності, без близькості. Я не хотіла страждати через їхні зламані мрії (тато мріяв бути лікарем, мама мріяла будувати власну кар'єру, вийти за коханого). Але чого саме я хотіла для себе? Я не знала. Тож вирішила, що саме Бела — це та сила, якій я маю протистояти. Замість того аби відкривати власну справжню мету та шлях, я зробила сенсом життя боротьбу проти нього, проти перешкод, що, як мені здавалося, він чинив та якими обмежував мене. Насправді Бела підтримував моє навчання, платив за нього, любив обговорювати зі мною філософські та художні твори, що я читала, цікавився моїми списками літератури та висновками, що були слухним доповненням до його улюбленої теми — історії. Можливо, Бела колись випадково вимовив невдоволення через те, що я забагато часу присвячувала навчання, а можливо, зважаючи на стан мого здоров'я, просив мене сповільнити темп. Його зауваження вкоренилися в мені та зросли в переконання, що якщо я хочу, аби моє життя просувалося вперед, я мушу жити сама. Я завжди чогось недоотримувала, я втомилася знецінювати себе. Пам'ятаю, як ми з Одрі поїхали на збори плавців до Сан-Анжело в 1967-му, коли їй було тринадцять. Інші батьки зібралися ввечері в готелі, аби випити та розважитися. Мені спало на думку, що якби Бела

був там, ми б обов'язково стали центром цієї вечірки. Не через те, що дехто з нас полюбляв пияцькі забави, а тому, що Бела був сама чарівність — коли він бачив якусь компанію, то не міг встояти, аби не приєднатися до них. Будь-яке місце, де він опинявся, ніби починало обертатися навколо нього, він умів створювати навколо себе таку атмосферу, що люди легко притягувалися до його товариства. Я обожнювала цю його рису, і в той же час обурювалася через неї, обурювалася, що мушу затихати, аби його голос лунав голосніше. Так само, як і в дитинстві — у моїй сім'ї було місце лише для однієї зірки. Щотижня в Ель-Пасо ми влаштовували вечірки з друзями зі смачними реберцями і танцями. Я завжди мусила розділяти з Белою головну танцювальну роль на майданчику, який друзі звільняли особисто для нас двох. Разом ми були дивовижні, як казали наші друзі, їм було важко відірвати від нас погляд. Друзі обожнювали нашу пару, але для мене одної місця не було. Тієї ночі у Сан-Дієго гармидер та пияцтво інших батьків виявилися для мене неприємними, я збиралася залишити їх та повернутися до своєї кімнати. Мені було самотньо та трохи шкода себе. Раптом я згадала книгу Франкла. Моя свобода полягає в тому, аби самій обирати, як поставитися до будь-якої ситуації.

Я зробила дещо, чого не робила ніколи раніше. Я постукала у двері готельної кімнати Одрі. Вона здивувалася, побачивши мене, але запросила увійти. Вони з друзями грали в карти та дивилися телевізор. — Коли я була вашого віку, — сказала я, — то теж була спортсменкою. Очі Одрі вилізли з орбіт.

— Ви, дівчата, такі щасливі та гарні. Ви знаєте, як це — мати міцне тіло. Працювати до сьомого поту. Бути командою. — Я сказала їм те, що вічність тому сказав мені мій вчитель балету. — Будь-яке ваше піднесення в житті завжди йтиме зсередини.

Я побажала на добраніч і повернулася йти до дверей, але перед тим, як вийти, зробила високий мах ногою. Очі Одрі спалахнули гордістю. Її друзі плескали та кричали. Я раптом не тиха мама з дивним іноземним акцентом. Я стала танцівницею, спортсменкою, мамою, чия донька в захваті від неї. У душі я пов'язувала це почуття гідності та піднесення з відсутністю Бели. Якщо я хотіла відчувати подібне сяйво частіше, ймовірно, я маю й частіше бувати без нього.

Цей голод, прагнення до себе запалювали мене і в навчанні. Я була ненажерлива, весь час у пошуках нових знань, у пошуках поваги та схвалення, які мали переконати мене, що я чогось варта. Я ночами просиджувала над завданнями, які насправді вже були цілком такі як треба, бо боялася, що вони будуть недостатньо досконалі чи просто хороші. Коли на початку семестру професор з психології оголосив нашій групі, що він не оцінює краще ніж на С, я пішла до його кабінету, оголосила йому, що завжди отримую тільки А, та запитала, що я маю робити, аби моя видатна академічна історія тривала. Він запропонував мені працювати з ним на посаді помічниці та на додачу до стандартної програми отримувати практичний досвід, до якого зазвичай допускають лише студентів, що вже отримали ступінь бакалавра.

Одного разу одна з моїх одногрупниць запросила мене приєднатися до них на келих пива після занять. Я сиділа з ними в темному барі неподалік від університету з келихом холодного пива на столі, зачарована їхнім юнацьким запалом, пристрасними політичними дискусіями. Я захоплювалася ними, захисниками соціального правосуддя та пацифістами. Я була щаслива бути серед них. І сумувала також. У моєму житті цей етап був скорочений, майже відсутній. Індивідуалізація та незалежність від родини. Побачення та романтика. Участь у соціальних рухах, які справді щось змінювали. Я втратила своє дитинство через війну, юнацтво — через табори смерті, молодість — через силування себе не обертатися назад. Я стала матір'ю раніше, ніж оплакала смерть власної матері. Я щосили та якнайшвидше намагалася стати цілісною. Бела не винен у тому, що я обрала шлях заперечення, що я завжди приховувала себе, свої спогади, свої переконання та досвід, приховувала навіть від нього. Та тоді я вважаю його відповідальним за те, що моя здушеність триває.

Того дня за келихом пива одна зі студенток з моєї групи запитала, як ми з Белою зустрілися.

— Обоюма цікаві любовні історії, — каже вона. — Це було кохання з першого погляду?

Не пам'ятаю, що я їй відповіла, але знаю напевне, що запитання змусило мене замислитися, знову, про кохання, за яким я шкодувала. З Еріком у мене був спалах пристрасті, жар біг моїм тілом, коли він був

поруч. Навіть Аушвіц не вбив у мені те романтичне дівча — дівча, яке щодня говорило собі, що зустрінеться з ним знову. Але ця мрія померла після війни. Коли я зустріла Белу, я не була закохана. Я була голодна. А він приніс мені швейцарського сиру. Він приніс мені салямі. Я пам'ятаю, що була щаслива з Белою в ранні роки — коли я була вагітна Маріанною, щоранку ходила на ринок купувати квіти, розмовляла з нею в моєму лоні, розповідала, якою чудовою квіткою вона розквітне. І вона розквітла, всі мої діти розквітли. А тепер мені сорок, як було моїй мамі, коли вона померла, і я все ще не розквітла, все ще не пізнала кохання, такого, яким я собі його уявляла. Я почувалася ошуканою, позбавленою важливого людського обряду, ув'язненою в шлюбі, який став для мене їжею, що від неї я вже не очікую поживи, що нею я вже не сподіваюся втамувати голод.

Моя живильна сила прийшла до мене з неочікуваного джерела. Одного дня 1968 року, повернувшись додому, в поштовій скриньці я знайшла лист, адресований мені, почерк схожий на європейський. Лист був відправлений з Південного методистського університету в Далласі. Імені над зворотною адресою не було, лише ініціали В. Ф. Відкривши листа, я ледве встояла на ногах. *«Від одного вцілілого інший»* — було написано у привітанні. То був лист від Віктора Франкла. Два роки тому, незабаром після ночі занурення у *«Людину в пошуках справжнього сенсу»*, я написала есе, котре назвала *«Віктор Франкл і я»*. Я написала його для себе, це була моя особиста вправа, не навчальна, моя перша спроба розповісти про своє минуле. Сором'язливо та обачно сподіваючись отримати шанс на особистий розвиток, я показала його кільком професорам та друзям, і так сталося, що воно потрапило до університетської газети. Хтось анонімно відправив копію статті до Франкла в Даллас, куди він систематично приїжджав читати лекції ще з 1966 року. Я й гадки про це не мала. Франкл був старший за мене на двадцять три роки — йому було тридцять дев'ять, коли його забрали до Аушвіцу, на той час він був уже успішним лікарем та психіатром. Тепер він відомий та славетний засновник логотерапії. Він практикував, читав лекції та навчав по всьому світу. Моє малесеньке есе так розчулило його, що він написав мені, звернувся до мене, як до товаришки по виживанню, як до рівної. Я

написала про ту ніч, коли була змушена танцювати для Менґеле та уявляла себе на сцені Будапештської опери. Франкл написав, що він робив щось схоже в Аушвіці — у найгірші моменти він уявляв себе вільним, уявляв, як він читає лекції з психології ув'язнення у Відні. Він так само знаходив прихисток у внутрішньому світі, це так само відгороджувало його від страху та болю його існування, надихало надією та прагненням до мети, які надавали сенс та причину вижити. Книга Франкла та його лист допомогли мені знайти слушні слова про наш спільний досвід.

Так почалося наше листування та дружба, що тривала багато років. У листах ми разом намагалися шукати відповіді на запитання, що терзали нас упродовж життя. *Чому я вижила? Яка мета мого життя? Який висновок я можу зробити з власних страждань? Як я можу допомогти собі та іншим пережити найстрашніші періоди життя та знайти в ньому місце для пристрасті та радості?* Після кількох років листування ми вперше зустрілися на лекції, яку він читав у Сан-Дієго в 1970-х. Він запросив мене за лаштунки, познайомив з дружиною та навіть попросив прокоментувати його лекцію. То був надзвичайно важливий момент — мій ментор поставився до мене як до рівної. Та ще перший його лист посіяв у мені насіння мого покликання: знайти сенс свого життя, допомагаючи іншим знаходити сенс їхнього; вилікуватися, аби бути здатною лікувати інших; лікувати інших, аби бути здатною одужати самій. Він також дав мені черговий доказ слушності мого усвідомлення (яким я, однак, хибно скористалася, розлучившись із Белою), що я маю сили та можливість — рівно як і відповідальність — обирати власний сенс, власне життя.

Перші свідомі кроки до відкриття власного шляху я зробила наприкінці 1950-х, коли помітила складнощі у розвитку Джонні та усвідомила, що він потребує допомоги, аби впоратися з ними. Один знайомий порекомендував мені звернутися до юнгіанського психоаналітика, який навчався у Швейцарії. Я майже нічого не тямала в клінічній психології загалом та в юнгіанському аналізі зокрема, однак, трохи занурившись у тему, відзначила декілька думок з юнгіанського вчення, що видалися мені доцільними. Мені подобалося, як багато уваги приділялося міфам та архетипам, що нагадували мені

літературу, яку я так любила в дитинстві. Мене зацікавила ідея складати свідому та несвідому частини психіки в одне збалансоване ціле. Я пригадувала образ дисонансу між внутрішніми та зовнішніми переживаннями Віккі Пейдж у «Червоних черевичках», і насправді я сама також потерпала від загострення власних внутрішніх конфліктів. Я не вдавалася до свідомої терапії, аби зцілити свою напругу, на той час я лише воліла зрозуміти, що можу зробити для сина та як склеїти тріщину між мною та Белою, що виникла на тлі цієї проблеми. Окрім іншого, мене вабить погляд Карла Юнга на терапевтичний аналіз: *«Суть полягає в тому, аби казати “так” самому собі, аби визнавати себе найважливішою зі всіх задач і повсякчасно слідкувати за цим в усіх сумнівних проявах — насправді, саме це і потребує від нас найбільших зусиль»*. Казати «так» самій собі. Я воліла цього. Я воліла розквітати та вдосконалюватися.

Мій терапевт дав мені домашнє завдання — працювати з власними снами, — і я старанно записувала всі свої сновидіння. Я майже завжди літала уві сні, я могла вибирати, літати вище чи ближче до землі, швидше чи повільніше, я могла вибирати, над якими краєвидами літати — над європейськими соборами, гірськими лісами, океанськими пляжами. Я з нетерпінням чекала, коли вже час спати, аби дивитися ці сни, в яких я була сильна та щаслива, літала вільна, контролювала себе і все навколо. У цих сновидіннях я відкрила в собі силу переступати через несприятливі прогнози, що їх інші часто давали моєму синові. Я відкрила в собі бажання виходити за межі, які вважала встановленими для себе. Я не знала тоді, що всі обмеження, через які ми мали переступити, були зведені не ззовні, а зсередини. Тож коли кілька років по тому під впливом Віктора Франкла я почала запитувати в себе, чого я хочу від свого життя, то першою прийшла думка, що сказавши «ні» Белі, я скажу «так» собі.

Кілька місяців після розлучення я почувалася значно краще. Упродовж багатьох років я потерпала від мігрень (моя мама також страждала від виснажливого головного болю, тож я припускала, що це спадкове), і щойно ми з Белою роз'їхалися, мігрені зникли, наче змінилася пора року. Я гадала, що це пов'язане зі звільненням від Белиних штормів — від його крику та цинізму, його роздратування та зневіри. Зник не

лише мій головний біль, а й необхідність ховатися та поступатися. Я запрошувала додому людей, з якими вчилася разом, та професорів, влаштовувала галасливі вечірки, відчувала себе центром спільноти, відкривалася світові.

Я розпочала життя, яким воліла жити. Так мені здавалося. Та незабаром воно вкрилося туманом. Усе навколо стало тьмяно-сірим. Я мусила нагадувати собі їсти.

Одного ранку суботи в травні 1969 року я сиджу вдома одна в кімнаті відпочинку. Сьогодні мій випускний. Мені сорок два. Я отримую диплом бакалавра з психології Техаського університету в Ель-Пасо, з відзнакою. Але я не можу змусити себе піти на церемонію нагородження. Мені надто соромно. «Я мала зробити це багато років тому», — кажу я собі. Та насправді маю на увазі: «Я не заслуговую на те, що вижила» — це прихований підтекст багатьох моїх рішень та переконань. Я така одержима доведенням власної вартості, здобуванням власного місця в цьому світі, що мені не потрібен для цього ніякий Гітлер. Я ув'язнила сама себе, переконуючи: «Хоч що б ти зробила, ти ніколи не будеш цього варта».

Найбільше я сумую за Белою через його манеру танцювати. Особливо віденський вальс. Хоч який він буває безсоромний та злий, він також вміє бути радісний, він дозволяє своєму тілу бути щасливим, виражати щастя. Він може збитися з ритму та все одно вести, триматися стійко. Часом я бачу його уві сні. Його дитинство, історії, що він мені розповідав у листах, коли залицявся. Я бачу, як його тато провалюється під сніг, як його подих розчиняється на білому тлі. Я бачу, як його мама панікує на будапештському ринку та зізнається есесівцям, що вона єврейка. Я думаю про смуток у родині Бели через те, що його мама звинила в їхній загибелі. Про затинання Бели як про спосіб, у який позначилася на ньому дитяча травма. Одного літнього дня Бела приїздить, аби забрати Джона. На новій машині. В Америці ми завжди їздили на старих дешевих автівках, діти називали їх бруктом на колесах. Сьогодні він приїхав на «олдсмобілі» зі шкіряними сидіннями. Він каже, що купив його з рук — виправдовується, хоч і пишається. Однак мій погляд скептичний не через машину, а через елегантну жінку, що сидить у ній на пасажирському місці. Він знайшов іншу.

Я вдячна тому, що змушена працювати, аби забезпечувати себе та дітей. Робота — мій порятунк. Вона дає мені ясну мету. Я працюю вчителькою суспільних наук у сьомих та восьмих класах школи в передмісті Ель-Пасо. Я отримую пропозиції роботи від іменитіших шкіл у престижних районах міста, але мені подобається працювати з двомовними учнями, яким доводиться стикатися з такими ж перешкодами, що постали й перед нами з Белою, коли ми приїхали до Америки — з бідністю та упередженням. Я хочу відкрити своїм учням їхній вибір, показати їм: що більше варіантів вони матимуть, то менше вони відчуватимуть себе жертвами. Найскладніша частина моєї роботи — протистояти песимістичним голосам, що лунають навколо них. Часом це навіть голоси їхніх батьків. Ці голоси кажуть їм, що вони не впораються з навчанням, що освіта не стане їм у пригоді. *Яка ти квота, мала потворо, не матимеш ти чоловіка ніколи.* Я розповідаю про свою косоокість та образливу пісеньку сестер, пояснюю, що проблема не в тому, що вони її вигадали для мене, а в тому, що я вірила їм. Проте я не відкриваю учням, як глибоко я ідентифікую себе з ними, як ненависть знищила моє дитинство, як добре я знаю, що темрява знищує тебе зсередини, коли тебе вчать того, що ти нічого не вартуєш. Я пам'ятаю голос, що прийшов до мене з надр землі в Татрах. *Коли ти жива, то маєш жити заради чогось.* Мої учні дають мені те, заради чого я живу. Однак я все ще придушена та стривожена, самотня, крихка та сумна.

Репереживання тривають, час від часу вони стаються, коли я за кермом. Я бачу поліцейського у формі на узбіччі, і мій зір звужується, я відчуваю, що от-от знепритомнію. Я ще не знаю, як називаються ці потерпання, я ще не усвідомлюю, що це фізичні прояви горя, якому я так і не дала раду. Я здогадуюся, що моє тіло нагадує мені про почуття, які я заблокувала від свідомого життя. Це шторм, що струшує мене, коли я не дозволяю почуттям виходити назовні.

Які ці почуття, що я від них відрікаюся? Вони наче невидимі незнайомці, що живуть у моєму домі, про них можна здогадатися лише з харчів, що вони з'їдають, та меблів, які вони пересувають, з багнюки, яку вони залишають у коридорі. Розлучення не звільнило мене від їхньої бентежної присутності. Розлучення звільнило мій простір від інших об'єктів, що видавалися мені проблемами, що на них я звикла

спрямовувати свої звинувачення та образи. І тепер воно залишило мене наодинці зі своїми почуттями.

Час від часу я телефоную Магді. Вони з Натом теж розлучилися, і вона вийшла заміж вдруге, за Теда Гілберта. Він ближче до неї за віком, любить слухати, добрий вітчим. Вони з Натом підтримують близькі дружні стосунки. Він приходить в її дім на вечерю двічі чи тричі на тиждень.

— Слідкуй за тим, що ти робиш, коли збентежена, — попереджає мене сестра. — Тобі в голову лізтимуть хибні думки. Про неважливі речі. Він надто такий, він надто сякий. Я це все пережила. Зрештою, тобі бракуватиме тих речей, через які ти скаженіла.

Вона наче прочитала мої думки, побачила маленьке вістря сумніву, припущення, що, можливо, розлучення не полагодить те, що, як я гадала, було зламане.

Одного разу мені додому зателефонувала жінка. Вона шукала Белу. Чи не знаю я, де він може бути? Я збагнула, що то була його подруга. Вона телефонує до мене додому, наче я стежу за своїм колишнім чоловіком, наче я маю надати їй якусь інформацію, наче я його секретарка.

— Ніколи більше не телефонуйте сюди! — кричу я їй.

Я кинула слухавку, схвильована, я не можу ні заспокоїтися, ні заснути. Я закликаю сон та хочу літати, але не можу злетіти, я падаю та прокидаюся. Жахлива ніч. Але корисна. Одрі ночує у друзів, Джонні вже в ліжку. Мені нема куди подітися від власного збентеження, я мушу ним відмучитися. Я плачу, мені шкода себе, я лютую. Відчуваю всі відтінки ревностів, гіркоти, самотності, обурення, жалості до себе, і ще чогось, і ще чогось. Вночі я не стулила очей, але вранці почуваюся значно краще. Заспокоєною. Нічого нібито не змінилося. Я все так само почуваюся покинутою, як би це дивно не звучало, чоловіком, від якого *сама* вирішила піти. Але моя бурхливість та схвильованість якось природно вщухли. Цей стан не може тривати вічність. Він розвивається, він змінюється. Я відчуваю спокій.

Мені доведеться пережити чимало днів та ночей, схожих на цю. Це час моєї самотності, коли я почну працювати над собою, аби не відштовхувати власні почуття, які би болісні вони не були. Це дарунок мого розлучення: визнання, що я маю подивитися в очі тому, що

всередині. Якщо я справді хочу вдосконалити власне життя, то маю змінювати не Белу і не наші взаємини. А себе.

Я усвідомлюю необхідність змін, та ніяк не збагну, що саме має змінитися, аби я почувалася вільнішою та щасливішою. Я пробую працювати з новою терапевткою, щоб поглянути на свій шлюб з іншого боку, але її підхід виявився непридатним — вона докоряє мені пальчиком, каже, що, змушуючи Белу ходити до продовольчого магазину, я пригнічувала його чоловічу тотожність, що я ніколи не мала стригти газон, бо тим самим позбавляла його чоловічої відповідальності. Вона загострювала увагу на тих речах, до яких у нашому шлюбі ми не мали жодних питань, та наділяла їх рисами проблем та похибок. Я пробую нову роботу — цього разу викладаю вступ до психології в старших класах та працюю шкільним консультантом. Але відчуття покликання, яке я мала на початку професійної діяльності, починає підточуватися через бюрократичність шкіл, через зовелику кількість учнів у класах, зовелике навантаження, неможливість ефективно працювати з ними. Я можу дати більше — я певна цього, хоч ще не знаю, що саме я маю робити.

Найзначніша та найважливіша робота, і в професійному, і в особистому плані, ще десь попереду, вона нечітка, невиявлена — ось чим я переймаюся найбільше. Мої друзі Лілі та Арпад перші називають роботу, що чекає на мене, хоч я ще не готова про це дізнатися і тим більше взяти це до уваги. Вони запросили мене приїхати до них у Мексику на вихідні. Впродовж багатьох років ми з Белою відпочивали в них разом; цього разу я їду сама. У неділю я збираюся повертатися додому, ми проводимо час за сніданком з кавою, фруктами та яечнею, що її я приготувала з угорським перцем та цибулею.

— Ми хвилюємося за тебе, — каже Лілі, її голос ніжний та лагідний. Я знаю, як їх вразило наше розлучення. Знаю, що вони вважають, ніби я припустилася помилки. Складно не вбачати осуд в їхній турботі. Я розповідаю їм про подружку Бели, що вона письменниця чи музикантка. Я ніяк не можу запам'ятати, вона для мене не особистість, а поняття. Життя Бели триває, він залишив мене позаду. Мої друзі вислуховують мене, вони співчують. Потім вони переглядаються одне з одним, Арпад відкашлюється.

— Еді, — каже він, — вибач, може я лізу не в свою справу, і ти можеш мені сказати, щоб я зосередився на власних. Та мені цікаво, чи ти колись думала, що тобі б пішло на користь попрацювати зі своїм минулим?

Попрацювати з ним? Я прожила його, як ще я маю працювати з ним? Ось що я хочу відповісти. Я перервала свою обітницю мовчання. І ці розмови не змусили ні страх, ані реперезивання залишити мене.

Насправді мені здавалося, що розмови лише погіршили симптоми. Формально я не порушувала цієї теми ні з дітьми, ні з друзями, але я вже не боюся того, що вони можуть запитати в мене про минуле. Я намагалася скористатися можливостями поділитися власною історією. Нещодавно одна подруга зі студентських часів, яка продовжила навчатися на магістра, запросила мене на інтерв'ю для її наукової роботи на тему Голокосту, і я погодилася. Гадала, що мені полегшає, якщо я розповім всю історію. Та щойно я вийшла з дому, мене почало трусити. Я повернулася додому, мене знудило, точнісінько як десять років тому, коли Маріанна показала нам книгу з фотографіями в'язнів концентраційного табору.

— Минуле в минулому, — кажу я тепер Лілі та Арпадові.

Я ще не готова ні прислухатися, ні навіть збагнути пораду Арпада «попрацювати» з минулим. Проте, як і лист від Віктора Франкла, ця порада посіяла в мені насіння, що з часом пустило паростки та корені.

Однієї суботи я сиджу за столом на кухні, перевіряю екзаменаційні роботи моїх учнів, коли раптом телефонує Бела. Сьогодні його день з Одрі та Джоном. У голові здійсмається страх.

— Що сталося? — кажу я.

— Нічого. Вони дивляться телевізор, — пауза, він налаштовує голос. — Давай повечеряємо, — нарешті каже він.

— З тобою?

— Зі мною.

— Я зайнята, — відповідаю.

Я і справді зайнята. У мене побачення з професором соціології. Я вже дзвонила до Маріанни, питала порад. Що мені вбрати? Про що розмовляти? Що робити, якщо він запросить мене до себе додому? «Не спи з ним, — попереджає вона мене. — Принаймні не на першому

побаченні».

— Едіт Іво Егер, — благає мій колишній чоловік, — будь ласка, будь ласка, дозволь дітям залишитися на ніч у друзів та погоджуйся повечеряти зі мною.

— Що б то не було, ми можемо обговорити це по телефону чи коли ти привезеш дітей.

— Ні, — каже він. — Ні. Я не можу це обговорювати ні по телефону, ні на ґанку.

Я припускаю, що він хоче поговорити про дітей, та погоджуюся зустрітися в нашому улюбленому м'ясному ресторані, нашому старому місці для побачень.

— Я заїду за тобою, — каже він.

Бела приїздить вчасно, вбраний як на побачення, у темному костюмі з шовковою краваткою. Він нагинається поцілувати мене в щоку, і я не хочу відсторонюватися, я хочу відчувати аромат його одеколону, його чисто поголене підборіддя.

У ресторані за нашим звичайним столиком він бере мене за руки.

— Чи можливо, — питає він, — що нам ще є, що будувати разом? Від цього питання голова йде обертом, наче ми вже кружляємо на танцювальному майданчику. Спробувати знову? Зійтися?

— А як щодо *неї*? — питаю я.

— Вона мила. Вона весела. Вона дуже приємна супутниця.

— Ну і?

— Дозволь закінчити, — сльози починають застилати йому очі та стікати обличчям. — Вона не мама моїх дітей. Вона не викрадала мене з в'язниці в Прешові. Вона ніколи не чула про Татри. Вона не може вимовити «курячий паприкаш» і тим паче його приготувати. Еді, вона не та жінка, яку я кохаю. Вона не ти.

Мені приємно від його слів, від охоплення нашим спільним минулим, але найбільше мене вражає готовність Бели піти на ризик. Я завжди відзначала це, скільки його знаю. Він чинив опір нацистам в лісі. Він ризикував життям через хвороби та кулі, аби зупинити те, що вважав неприйнятним. Я була змушена до ризику. Він же обрав ризик свідомо і обирає знову, тут, за столом, дозволяючи собі бути вразливим, знаючи, що може отримати від мене відмову. Я так звикла зважати лише на те, чого мені бракує в нашому шлюбі, та зовсім забувала

враховувати його самого та все, що він мені дає. *Я маю розірвати цей шлюб, інакше помру*, думала я раніше. Можливо, місяці та роки, що я прожила без нього, допомогли мені подорослішати та усвідомити, що не може бути «ми», поки є «я». Тепер, коли в мене з'явилася можливість наповнити себе, я здатна зрозуміти, що порожнеча, яку я відчувала в шлюбі, була спричинена не неправильними взаєминами, що це була моя власна порожнеча, яку ніколи не зможе заповнити ні чоловік, ні досягнення. Ніщо не виправить втрату батьків та дитинства. Ніхто інший не несе відповідальності за мою свободу. Крім мене.

У 1971 році, через два роки після нашого розлучення, у мої сорок чотири, Бела стає на коліно та простягає обручку. Цього разу замість весілля в місцевому залі урочистостей, як ми це зробили двадцять два роки тому, ми влаштовуємо єврейську церемонію. Наші свідки — друзі Глорія та Джон.

— Це ваше *справжнє* весілля, — каже рабин. Він має на увазі, що цього разу в нас єврейське весілля, але я думаю, що він також має на увазі, що цього разу ми обрали одне одного по-справжньому, ми не тікаємо, ми не ховаємося. Ми купуємо новий будинок у Коронадо-Гайтс, декоруємо його в яскравих барвах — червоній, помаранчевій, — встановлюємо сонячні панелі та облаштовуємо басейн. На медовий місяць ми летимо до Швейцарії, в Альпи, зупиняємося в готелі з гарячими джерелами. Повітря холодне. Вода тепла. Я сиджу в Бели на колінах. Шпичасті верхівки гір тягнуться до неба та переливаються різними кольорами, наче вода. Наше кохання здається непохитним, як гірський хребет, воно огортає та обтікає, наче струмок, воно адаптується під нас, воно змінюється, аби прийняти потрібну нам форму. Зміст нашого шлюбу не змінився. Змінилися ми.

РОЗДІЛ 15

Що очікує життя

«Насправді важливо не те, чого ми очікуємо від життя, а те, що життя очікує від нас», — пише Віктор Франкл у «Людині в пошуках справжнього сенсу». У 1972-му, через рік після нашого з Белою повторного одруження, мене було відзначено званням Учительки року в Ель-Пасо. Коли я отримувала нагороду, коли я вважала привілеєм можливість викладати своїм учням, я не могла звільнитися від переконання, що досі не визначила, що саме життя очікує від мене. — Ти отримала найвище визнання на початку своєї кар'єри, а не наприкінці, — сказав мені директор моєї школи. — Ми чекатимемо на твої наступні великі звершення. Що далі?

Саме це запитання я досі ставила собі. Я знову почала працювати зі своїм юнґіанським терапевтом, та попри його нарікання, що наукові ступені не можуть замінити роботу з внутрішнім світом та внутрішнє зростання, я розмірковувала над тим, аби продовжити навчання. Я воліла дізнатися, чому люди обирають одне та не обирають інше, як ми даємо собі раду зі щоденними завданнями та переживаємо руйнівний досвід, як ми живемо з нашим минулим та нашими помилками, як люди зцілюються. Що, якби моя мама мала з ким поговорити? Чи могла б вона жити в щасливішому шлюбі з татом чи обрати інший шлях? А як щодо моїх учнів чи мого сина — тих, що казали *«не можу»* замість *«можу»*? Як я можу допомогти людям переступити через переконання, якими вони себе обмежують, та стати тими, ким їм призначено стати в цьому світі? Я повідомила директорів, що розглядаю можливість отримати докторський ступінь з психології. Та я не могла вимовити мрію в голос без зайвих застережень.

— Не знаю навіть, — кажу я, — на той час, як я закінчу навчання, мені вже буде п'ятдесят.

Він усміхнувся у відповідь.

— Вам у будь-якому разі буде п'ятдесят, — відповів він.

Протягом наступних шести років я переконалася, що і мій директор, і мій юнґіанський терапевт — обидва мали рацію. Я не мала жодних причин обмежувати себе та дозволяти вікові обмежувати власний

вибір. Я прислухалася до питань, яке життя ставило мені, та у 1974 році отримала ступінь магістра з освітньої психології Техаського університету в Ель-Пасо, а у 1978 році — ступінь докторки філософії з клінічної психології Університету Сейбрука.

Моя наукова подорож познайомила мене з працями Мартіна Селінгмана та Альберта Елліса, подарувала мені дивовижних вчителів та менторів Карла Роджерса та Річарда Фарсона, кожен з яких допоміг розібратися з вагомими частками себе та свого досвіду. Мартін Селінгман, який згодом заснував нову галузь нашої науки, що називається позитивною психологією, проводив деякі дослідження в 1960-х, що дали відповіді на запитання, які гризли мене ще від дня звільнення з Гунскірхена в травні 1945-го. Чому багато звільнених в'язнів повернулися до брудних прогнилих бараків? Франкл також зазначив цей феномен в Аушвіці. Що саме, з погляду психології, змушувало звільнених в'язнів відмовлятися від свободи? Зі своїх експериментів, що він їх проводив на собаках (на жаль, тоді ще не протестували проти жорстокого поводження з тваринами), Селінгман довідався про синдром, якому дав назву «навчена безпорадність». Коли собаки, що отримували болісні удари струмом, могли зупинити струм натиском на важіль, вони швидко навчилися зупиняти біль. І в наступних експериментах вони швидко знаходили спосіб уникати болісних ударів струмом, що подавалися у псячу клітку, перестрибуючи через невисоку перегородку. Собаки, які не мали пристроїв, аби зупинити струм, навчилися, що вони безпорадні проти нього. Коли потім їх поміщали в такі ж клітки, вони нехтували шляхом втечі й просто лягали в клітці та скиглили. З цього експерименту Селінгман зробив висновок, що коли ми відчуваємо, що не маємо впливу на обставини, коли ми віримо, що хоч що б робили, ми не здатні полегшити наші страждання чи покращити життя, ми добровільно припиняємо діяти, бо віримо, що все буде марним. Саме це і сталося в таборах, коли колишні в'язні покинули в'язницю та повернулися туди знов, аби безпорадно сидіти там, не знаючи, що їм тепер робити зі своєю довгоочікуваною свободою. Страждання неминучі та однаково наздоганяють усіх. Але реагують на страждання всі у власний спосіб. Коли я навчалася, мене найбільше

притягували психологи, чий роботи розкривали нашу силу впливати на зміни в нас самих. Від Альберта Елліса, що заснував раціонально-емоційно-поведінкову терапію, з якої згодом народилася когнітивно-поведінкова терапія, я дізналася, який масштабний вплив мають на нас негативні почуття стосовно себе і що вони спричиняють негативну та саморуйнівну поведінку. Він показав, що в основі наших найменш дієвих та найбільш шкідливих вчинків лежить філософське та ідеологічне переконання, що насправді є ірраціональним, але саме воно визначає наш погляд на себе та світ. Ми часто не знаємо, що це лише думка, і ми не знаємо, як наполегливо ми повторюємо собі цю думку у своєму повсякденному житті. Переконання визначає наші почуття (сум, лют, неспокій тощо), а почуття, своєю чергою, впливають на нашу поведінку (імпульсивність, закритість, вживання алкоголю та наркотиків для пригнічення тривоги). Аби змінити поведінку, пояснює Елліс, ми маємо змінити почуття, аби змінити почуття, ми маємо змінити думки.

Одного разу я спостерігала, як Елліс проводив сеанс терапії на сцені, працюючи з впевненою в собі молодою жінкою з рухливою артикуляцією, яка була розчарована своїм досвідом побачень. Вона відчувала, що не приваблює чоловіків, з якими їй хотілося б побудувати довготривалі стосунки, вона чекала на пораду, як їй зустрічатися та налагоджувати взаємини з потрібними чоловіками. Вона сказала, що ніяковіє та напружується, коли знайомиться з чоловіком, який видається їй цікавим, тримається замкнено та стримано, аби не розкрити ні справжню себе, ні зацікавленість у партнері. За лічені хвилини доктор Елліс підвів її до головного переконання, що лежить в основі її романтичних невдач — ірраціонального переконання, яке, не усвідомлюючи цього, вона повторює собі знову і знову, доки остаточно не переконається в його правдивості. *Я ніколи не буду щасливою.* Після невдалого побачення вона казала собі не лише «*упс, я знову поводитися так само, я була жорстка та неприваблива*», вона також поверталася до свого внутрішнього переконання, що вона ніколи не досягне щастя, тож намагатися марно. Страх, спровокований її внутрішнім переконанням, знеохочував її йти на ризик та розкривати справжню себе, і через це, скоріше за все, її саморуйнівна настанова справджувалася.

Мене вразило, як її самосприйняття змінюється на очах, прямо на сцені. Здавалося, вона вислизнула зі свого негативного переконання, наче рухом плечей скинула старий халат. Раптом її очі стали яскравіші, вона вирівняла спину, що видно стало груди та плечі, наче вивільнюючи більшу площу для щастя. Доктор Елліс попередив її, що, найімовірніше, її побачення одразу після сесії не виявиться дивовижним. Він також сказав, що прийняття дискомфорту від невдалих побачень має бути частиною роботи над позбавленням себе від негативного переконання.

Правда полягає в тому, що нам не уникнути неприємних моментів та помилок у житті, не вдасться завжди отримувати те, чого ми жадаємо. Це частина людського життя. Проблема — та основа наших завзятих переживань — у думці, що неприємності, помилки, розчарування можуть визначати нашу цінність. Переконання, що ми не заслуговуємо на щось більше, ніж ті неприємні речі, що стаються з нами. Хоч мій спосіб встановлювати зв'язок відрізняється від способу доктора Елліса, його вміння вести пацієнтів до виходу за рамки таких переконань та виправлення їхніх шкідливих думок глибоко вплинуло на мою практику.

Карл Роджерс, один із моїх найвпливовіших наставників, майстерно допомагав пацієнтам цілковито прийняти себе. Теорія Роджерса полягала в тому, що коли наше прагнення до самореалізації суперечить нашій потребі у схваленні чи навпаки, ми можемо пригнічувати, приховувати чи ігнорувати наші справжні особливості та бажання. Коли ми переконуємо себе, що в нас немає шансів бути коханими *та* справжніми, ми ризикуємо зректися себе.

Прийняття себе було для мене найскладнішою частиною лікування, я й досі намагаюся з цим упоратися. В дитинстві перфекціонізм став моїм способом задовольнити власне прагнення до схвалення, а згодом укоренився в мені, допомагаючи дати собі раду з провинною вцілілою. Перфекціонізм — це переконання, що саме ти зламаний. Тож ти вбираєш свою зламаність у наукові ступені, досягнення, відзнаки, наукові статті, але ніщо з цього не може насправді полагодити те, що, як вважаєш, ти лагодиш. Намагаючись побороти власну низьку самооцінку, я насправді лише посилювала своє почуття негідності. Навчаючись пропонувати пацієнтам всеосяжну любов та прийняття,

мені пощастило навчитися, як важливо пропонувати те саме собі. Роджерсові блискуче вдавалося надавати ваги почуттям пацієнтів, допомагати їм переосмислити свій погляд на себе, не зрікаючись їхньої правди. Він пропонував безумовну повагу та зацікавленість, і, відчуваючись у безпеці завдяки повному прийняттю, його пацієнти могли скинути маски, прибрати ногу з гальм та наповнити життя щирістю та справжністю. Від доктора Роджерса я навчилася двох з моїх найвагоміших фраз для терапевтичних зустрічей: «я чую, ви кажете...» та «розкажіть мені більше...». Я також навчилася зчитувати мову тіла пацієнтів та використовувати власне тіло, аби передати безумовну любов та прийняття. Я не схрешую ні руки, ні ноги — я відкриваюся. Я дивлюся в очі, нахиляюся ближче, створюю міст між собою та пацієнтами, аби вони були певні, що я на сто відсотків з ними. Я віддзеркалюю їхній стан (якщо вони бажають сидіти тихо, я теж сиджу тихо, якщо вони воліють скаженіти та кричати, я кричу з ними, я підлаштовую власну мову до мови пацієнта) на знак суцільного прийняття. І формую ту модель поведінки (як дихати, відкриватися, жестикулювати, слухати), яка може сприяти розвитку та лікуванню.

Роботи Селінгмана й Елліса та співпраця з Роджерсом, зокрема, допомогли мені навчитися відмінно слухати та синтезувати, допомогли вивести власний інтуїтивний і заснований на широкому спектрі джерел інтуїтивно- та когнітивно-орієнтований терапевтичний підхід. Якби я мала дати назву своїй терапії, я б, ймовірно, назвала її Терапією вибору (Choice Therapy), бо свобода полягає у виборі (CHOICE): у виборі співчуття (Compassion), почуття гумору (Humor), оптимізму (Optimism), інтуїції (Intuition), допитливості (Curiosity) та самовираження (self-Expression). А бути вільними означає жити теперішнім. Якщо ми застрягли в минулому, кажучи «якби тільки я пішла сюди, а не туди...» чи «якби лише я побралася з кимось іншим...», ми живемо у в'язниці власних вчинків. І так само, коли ми живемо майбутнім, кажучи «я не матиму щастя, доки не отримаю ступінь...» чи «я не стану щасливою, доки не знайду потрібну людину». Єдине місце, де ми можемо випробовувати нашу свободу вибору, — це тут і зараз.

Мої пацієнти та пацієнтки працюють над звільненням цих

інструментів від гендерних очікувань, вчать бути власними добрими та люблячими батьками, намагаються припинити керуватися переконаннями та настановами, що їх ув'язнюють, відкривають, що любов, зрештою, приходить як відповідь наприкінці. Я веду пацієнтів до усвідомлення і того, що *спричиняє*, і того, що *підтримує* їхню саморуйнівну поведінку. Спочатку саморуйнівна поведінка виникає як корисна. Це вчинки для задоволення якоїсь потреби, зазвичай однієї з цих трьох: потреби схвалення, прихильності чи уваги. Щойно пацієнти розуміють, як виникла та розвинулася конкретна модель поведінки (приниження інших, схильність до поганих людей, недоїдання, переїдання і таке інше), вони можуть взяти на себе відповідальність підтримувати цю поведінку чи навпаки. Вони можуть обрати, чим поступитися (потребою у схваленні, потребою у шопінгу, потребою у тому, щоби бути ідеальними тощо) — бо свобода не дається просто так! Вони тоді можуть навчитися краще ставитися до себе та відкрити самоприйняття: *лише я можу робити те, що я роблю, так, як я роблю це*.

Для мене навчитися, що *лише я можу робити те, що я роблю, так, як я роблю це* означало перемогу над моєю нав'язливою потребою досягнень, що спонукала списувати все більше та більше аркушів паперу, сподіваючись підтвердити власну цінність. Та переосмислити власну травму, побачити, що в моєму болісному минулому значно більше свідчень моєї сили та дарованих можливостей зростання, ніж доказів слабкості та ушкоджень.

У 1975 році я полетіла до Ізраїлю взяти для дисертації інтерв'ю в тих, хто пережив Голокост. (Бела супроводжував мене; я сподівалася, що завдяки його мовним здібностям, зокема їдишу, якого він навчився від клієнтів в Ель-Пасо, він стане моїм безцінним перекладачем.) Я планувала дослідити теорію професора Річарда Фарсона про зростання на тлі катастрофи. *Дуже часто саме кризова ситуація... найдієвіше вдосконалює нас як людських істот. Парадокс полягає в тому, що в той же час, коли лихі події можуть іноді нищити людей, вони зазвичай надають досвід, що спонукає до зростання. У результаті таких катастроф людина часто вдається до значної переоцінки власної життєвої ситуації та змінює її відповідно до*

глибшого усвідомлення власних можливостей, цінностей та цілей. Я планувала спілкуватися зі своїми товаришами й товаришками по досвіду концентраційних таборів, аби виявити, як виживає та навіть процвітає людина з невсипущою травмою. Як людям вдається будувати життя, сповнені радості, прагнень, пристрасті, не зважаючи на біль, від якого вони потерпали, не зважаючи на муки, яких вони зазнавали. Та в який власне спосіб травма надавала людям можливість для позитивного зростання та змін на краще. Я ще не дослухалася до поради мого друга Арпада зануритися в боротьбу з власним минулим, проте я робила крок назустріч цьому, спілкуючись з людьми, з якими мала спільне травматичне минуле, заливала фундамент для майбутнього власного лікування.

Як саме позначається на повсякденні моїх співрозмовників та співрозмовниць досвід лихих подій? Я зустрічала вцілілих, які повернулися до школи, які заснували власну справу (як планували й ми з Белою), які побудували дивовижні близькі дружні стосунки, які дивилися на щоденне життя як на шлях до нових відкриттів. Ізраїль не був місцем простого життя для вцілілих; складно жити в центрі упереджень та самим не стати агресором. Я спілкувалася з людьми, які мужньо та миролюбно дивилися в обличчя політичним та культурним конфліктам, які по черзі ночами чергували біля школи, аби зранку дітям не траплялися бомби. Я захоплювалася тим, що дозволяло їм не здаватися та не поступатися, чим би воно не було. Я захоплювалася їхньою мужністю переживати ще одну війну та не дозволяти моторошним подіям минулого руйнувати життя, що попереду.

Пережиті ув'язнення, дегуманізація, катування, голод та спустошливі втрати не диктують їм, яке життя можливе для них, а яке ні.

Авжеж, на жаль, не всі, кого я опитувала, процвітали. Я бачила багато мовчазних батьків, багато дітей, які не знають, як сприймати замкнутість та мовчання батьків, тож винуватять у цьому себе. Бачила багато вцілілих, які досі залишаються в минулому.

— Я ніколи, ніколи не прощу, — кажуть мені вони. Для них простити значить забути чи не зважати. Багато з тих, з ким я проводила інтерв'ю, фантазували про помсту. Я ніколи не думала про помсту, але, особливо в перші складні роки у Балтиморі, я фантазувала про зустріч зі своїми гнобителями: я хотіла розшукати Менґеле в Парагваї, куди

він втік від переслідування під час Нюрнберзького процесу. Уявляла, як, відрекомендувавшись американською журналісткою, я прослизаю в його дім. Тоді я б відкрилася йому.

— Я — та дівчина, що танцювала для вас, — сказала б я. — Ви вбили моїх батьків. Ви вбили чимало батьків. Як ви могли бути таким жорстоким? Ви були лікарем. Ви дали клятву Гіппократа не чинити шкоди. Ви — холоднокровний вбивця. Вас не мучить сумління? Я б лютувала та лютувала над його висохлим зістарілим тілом, я б змусила його подивитися в обличчя власному сумлінню. Дуже важливо визначати провину злочинців. Ми нічого не виграємо, якщо заплющуватимемо на злочини очі, якщо дозволятимемо, аби вони миналися їм просто так, якщо звільнятимемо злочинців від покарання. Але я дечого навчилася у своїх колег з виживання: ти можеш жити заради помсти за минуле чи заради збагачення сьогодення; ти можеш жити у в'язниці минулого чи дозволити минулому стати трампліном, що з нього стрибнеш до життя, якого зараз волієш для себе.

Усі вцілілі, з якими я спілкувалася, і я зокрема, мали дещо спільне. Ми не могли контролювати найстрашніші явища нашого життя, проте ми мали владу визначати, як саме жити після травми. Вцілілі могли залишатися жертвами ще впродовж тривалого часу після того, як пригнічення припинилося, чи могли навчитися досягати успіху. В ході досліджень для дисертації я відкрила власне особисте переконання та власний клінічний критерій, який виразила в одному вислові: ми можемо обрати два шляхи — ув'язнити себе чи бути вільними.

Перед тим як поїхати з Ізраїлю, ми з Белою відвідуємо Банді та Марту Вадаш — наших друзів, які чекали на Белу на залізничному вокзалі у Відні. Вони живуть у Рамат-Гані, що поруч із Тель-Авівом. Це болісна зустріч, знайомство з нашим непрожитим життям — життям, яким ми могли б жити. Банді досі дуже політично завзятий, досі сіоніст, жадає обговорювати очікувану мирну угоду між Ізраїлем та Єгиптом через окупацію Ізраїлем Синайського півострову. Він може розповісти найдрібніші подробиці бомбардування арабами Єрусалима та Тель-Авіва. Вони з Белою надовго затримують нас за обіднім столом після того, як ми поїли, із захопленням обговорюючи воєнну стратегію

Ізраїлю. Чоловіки розмовляють про війну. Марта обертається до мене, бере за руку. Її обличчя стало пухкішим, її руде волосся потьмяніло та починає сивіти.

— Едітко, роки не мають над тобою влади, — каже вона мені, зітхаючи.

— Мені пощастило з маминими генами, — кажу я.

Раптом селекційна черга промайнула в моїй голові, я бачу гладеньке обличчя мами. Цей момент, наче привид, переслідує мене впродовж років.

Схоже, Марта помітила, що мої думки десь далеко, мандрують темними місцями пам'яті.

— Вибач мені, — каже вона, — я не мала на увазі, що тобі легко це далось.

— Ти сказала мені комплімент, — заспокоюю я її. — Ти така ж, якою я тебе пам'ятаю. Дуже лагідна.

Коли її дитина народилася мертвою, вона не дозволила, аби моя здорова дитина зруйнувала нашу дружбу, вона ніколи не заздрила і не злилася. Щодня я приходила до неї із Маріанною, щодня впродовж року її скорботи. Здається, вона читає мої думки.

— Знаєш, — каже вона, — найжахливішим у моєму житті була втрата дитини після війни. Моє горе було нестерпним.

Вона замовкла. Ми сидимо пліч-о-пліч в тиші, переживаючи наш спільний та особистий біль.

— Здається, я так ніколи й не віддячила тобі, — каже вона. — Коли ми поховали мою дитину, ти сказала мені дві речі, яких я ніколи не забувала. Ти сказала: «Життя знову налагодиться». І ще ти сказала: «Якщо ти подужаєш витримати це, то витримаєш будь-що». Я повторювала собі ці фрази знову й знову.

Вона дістає зі своєї сумочки фотографії своїх дітей, двох доньок, що народилися в Ізраїлі на початку 1950-х.

— Мені було надто лячно одразу пробувати знову. Але життя якимось чином полегшує біль, гадаю. Я тужила й тужила. І потім збрала докупи всю любов до своєї дитини і вирішила, що не буду сіяти цю любов у свою втрату. Я вирішила посіяти її в мій шлюб і потім у дітей. Я тримаю в долоні її пальці. Тримаю чудову фотографію її насіння. Насіння мого власного життя та кохання було посіяно у непридатний ґрунт, та все одно пустило корені та дало паростки. Я дивлюся через

стіл на Белу, думаю про наших дітей, про новину, яку нещодавно мені розповіла Маріанна — вони з Робом, її чоловіком, планують збільшити свою сім'ю. Наступне покоління. Там і житиме моя любов до батьків. — Наступного року в Ель-Пасо, — проголошуємо ми, коли прощаємося.

Вдома я написала дисертацію та пройшла заключну клінічну інтернатуру у Військовому медичному центрі ім. Вільяма Бомонта у Форт Бліссі, штат Техас. Мені пощастило захищати в цьому центрі і магістерський ступінь, і докторський. Це було авторитетне та жадане місце, престижна установа, через яку пройшли найкращі з найкращих. Я не усвідомлювала, що найбільша користь з цієї можливості була в тому, що вона вимагала від мене заглибитися всередину себе.

Одного дня я приходжу на стажування, накидаю білий халат з бейджем «Докторка Егер, відділ психіатрії». За час роботи в центрі ім. Вільяма Бомонта я заробила репутацію людини, ладної вийти за межі технічних вимог своєї посади — я була готова всю ніч залишатися з пацієнтом із суїцидальним нахилом, братися за найгнітючіші випадки, від яких інші ухилялися.

Сьогодні до мене записано двоє нових пацієнтів, обидва ветерани В'єтнаму, обидва з паралічем ніг. У них однаковий діагноз (травма спинного мозку нижньої Т-зони хребта) та однаковий прогноз (порушення фертильної та статевих функцій, низька ймовірність повернення здібності ходити, неушкоджений контроль рук та тулуба). Дорогою до них я навіть не уявляю, що один з них матиме на мене вплив, що змінить моє життя. Спершу я знайомлюся з Томом. Він лежить на ліжку в позі ембріона, проклинаючи Бога та країну. Здається, він ув'язнений у своєму травмованому тілі, у своєму нещасті, у своїй люті.

Коли я заходжу до палати другого ветерана, то бачу там Чака — він не на ліжку, а в інвалідному візку.

— Цікаво, — каже він. — Я отримав другий шанс у своєму житті. Чи це не дивовижно?

Він з голови до п'ят наповнений жагою до відкриттів та нових можливостей.

— Я сиджу тут у візку та можу виходити на ганок, у будь-яке інше

місце, і квіти тепер ближчі до мене. Я можу дивитися дітям прямо в очі.

Розмовляючи з моїми пацієнтами чи з аудиторією зі сцени, я розповідаю цю історію як приклад. Я кажу, що кожна людина наполовину Том і наполовину Чак. Ми потопаємо у втраті та гадаємо, що назавжди втратили і себе, і власну мету, що ми ніколи не оговтаємося. Та попри страждання та трагедії в наших життях — а насправді завдяки їм, — кожен з нас має здатність здобувати можливості, що перетворюють нас із жертв на воїнів. Ми можемо взяти на себе відповідальність за власні негаразди та власне одужання. Ми можемо обрати для себе свободу. Однак мені досі складно визнати, що в першу зустріч з Томом його лють пожвавила мене.

— Грьобана Америка! — кричав Том, коли я зайшла до його палати того дня. — Грьобаний Бог!

І я подумала про себе: він випускає свою злість. Я спіймала себе на тому, що його лють викликала в мені таку ж лють, необхідність виразити її, видати на-гора. *Грьобаний Гітлер! Грьобаний Менгеле!* Яке б то було полегшення. Але я ж тут лікарка. Я маю тримати образ, вдавати, ніби я все можу контролювати і маю рішення для будь-якої проблеми, хоч усередині я хочу бити кулаками в стіну, вибити ногою двері, кричати, плакати та валятися на підлозі. Я дивлюся на свій беждж *«Докторка Егер, відділ психіатрії»* і на мить читаю на ньому *«Докторка Егер, самозванка»*. Хто я насправді? Чи я взагалі знаю себе? Я перелякана цим почуттям, маскою, що впала з мене, тим, якою зламанною я бачу себе, люттю, що вирує в мені. *Чому я? Як таке могло статися?* Моє життя було незворотно змінене, і я скаженію.

Я була в захваті, коли спостерігала за Томом, бо він так відкрито виражав те, що я ховала. Я надто боялася отримати у відповідь несхвалення та злість, боялася, що злість сама по собі перетвориться на руйнівну силу. Я не дозволяла собі своїх почуттів, боялася, що коли почну їх проявляти, то вже не зможу спинитися, що можу стати монстром. У якомусь сенсі Том був вільніший за мене, бо дозволяв собі відчувати гнів, вимовляти ті слова, якими я не дозволяла собі навіть думати, тим більше говорити їх уголос. Я хотіла впасти на підлогу та скаженіти разом із ним.

На власному сеансі терапії я обережно оголошую, що хочу спробувати, хочу дати волю гніву, але в супроводі фахівця, який зміг би витягти мене, якщо я застрягну в ньому. Я лягаю на підлогу. Намагаюся закричати, але не можу, мені страшно, я згортаюся в маленький, малесенький верчик. Я маю відчувати обмеження навколо мене, я маю відчувати щось, що зможу відштовхнути. Я прошу свого терапевта сісти на мене. Він важкий, майже придушує мене своєю вагою. Мені здається, я готова здатися. Хочу продавити підлогу, благодіяти його дозволити мені встати, закінчити цей дурний експеримент. Але раптом з мене виривається крик, такий тривалий, голосний та бентежний, що він лякає мене. Яке жахливе поранене створіння здатне видавати такі звуки? Та я не можу припинити крик. Мені подобається. Мої привиди, що мовчали понад тридцять років, вириваються зараз із мене, моя туга з напором витікає через горло. Мені добре. Я кричу і кричу, відштовхуючи від себе вагу, що придушує мене. Мій терапевт не піддається, мої зусилля змушують мене плакати та вкриватися потом. Що станеться? Що станеться зі мною, коли я відпущу назовні частку себе, яку тривалий час глибоко ховала?

Нічого не стається.

Я відчуваю силу гніву, і зрештою вона не вбиває мене.

Я в нормі. Зі мною все добре. Я жива.

Мені досі складно говорити про минуле. Дуже боляче знову і знову протистояти страху та втраті щоразу, коли думаю чи розповідаю про нього. Але з тієї миті я розумію, що почуття, якими б сильними вони не були, не смертельні. І що вони тимчасові. Здушуючи почуття, ми лише ускладнюємо їхній вихід. Експресія — протилежність депресії.

У 1978 році мій син Джон отримав диплом Техаського університету, він у десятці кращих. А я отримала ступінь доктора клінічної психології. Це був тріумфальний рік для нашої сім'ї. Я вирішила отримати ліцензію в Каліфорнії, бо там найжорсткіші умови (ось, я знову взуваю червоні черевички!), й окрім задоволення егоцентричної необхідності довести власну вартість (ніби аркуш паперу здатен це зробити), отримати ще й дозвіл провадити практику в будь-якому штаті, по всій країні, що його надає саме каліфорнійська ліцензія. Я пригадала, як Бела домагався своєї бухгалтерської ліцензії, та

похвалила себе за важкий шлях, що мені вдалося пройти.

Мені було потрібно три тисячі годин практики, щоб мене допустили до іспиту, але я перевиконала вимогу вдвічі. Я навіть не подавала заяву на екзамен, доки не набрала шість тисяч годин — майже всі з них у центрі ім. Вільяма Бомонта, де я здобула таку чудову репутацію, що мене просили проводити сеанси за одностороннім склом, аби мої колеги клінічні психологи могли дослідити мій спосіб налаштування зв'язку, пошуку правди та підведення пацієнтів та пацієток до нових рішень. Нарешті прийшов час постати перед письмовим тестом. Це був жахливий багатоваріантний тест — а мені знадобилися місяці, аби пройти тестування на водійські права. Так чи так, завдяки наполегливості чи везінню, я пройшла письмове тестування. Але не з першої спроби.

Нарешті я прийшла на усний іспит, який видавався мені найлегшою частиною загального процесу. Співбесіду проводили двоє чоловіків, один був у синіх джинсах та мав довге волосся, зав'язане позаду в кінський хвіст, інший був у костюмі та з короткою стрижкою. Вони маринували мене кілька годин поспіль. Чоловік з довгим волоссям говорив різко, лаконічно, ставив запитання про статистику, етику та правові аспекти. Короткострижений ставив філософські запитання, що змушували мій мозок працювати творчо, відповідати від серця. Зрештою, цей досвід був не з приємних. Я почувалася напруженою, здушеною та вразливою. Екзаменатори не полегшували мені задачі — кам'яні обличчя, холодні голоси та емоційна дистанція відвертали. Мені було важко зосередитися на наступному запитанні, бо я самокритично була стурбована бажанням повернутися до кожного попереднього та переглянути власну відповідь, додати ще щось, аби домогтися від них кивків визнання чи заохочення. Коли екзамен нарешті добіг кінця, я почувалася виснаженою, руки трусилися, я одночасно хотіла їсти та блювати, голова розколювалася. Я була певна, що завалилася.

Наблизившись до парадних дверей, я почула позаду кроки — хтось наздоганяв мене. Невже я так розгубилася, що забула сумочку? Чи вони вже готові повідомити, що я не склала?

— Докторко Егер, — гукає мене чоловік з короткою стрижкою.
Я напружилася, ніби чекала на покарання. Він підбіг до мене,

зупинився перевести подих. Моя щелепа та плечі стислися. Нарешті чоловік простягнув мені руку.

— Докторко Егер, це була честь для мене. У вас дивовижний багаж знань. Вашим майбутнім пацієнтам справді неймовірно пощастило. Повернувшись до готелю, я стрибала на ліжку, як маленьке дівча.

РОЗДІЛ 16

Вибір

Мій радісний оптимізм, щастя від фахових звершень, відчуття, що я досягаю втілення мрій та самовираження — все потьмяніло, коли я заснувала приватну практику та прийняла першого пацієнта. Я відвідала його в лікарні, де він перебував уже впродовж місяця, чекаючи на діагноз та подальше лікування хвороби, яка виявилася раком шлунку. Він був шокований, почувався зрадженим власним тілом, наляканим загрозою смерті, приголомшеним непередбаченістю та самотністю хвороби. Я не могла дістатися туди, де він перебував. Усі мої навички створення атмосфери тепла та довіри, будування мосту від себе до пацієнта враз зникли. Я почувалася дитиною, вбраною в лікарський білий халат. Підробкою. Мої очікування від себе були такі високі, а страх падіння такий загрозливо близький, що крізь власний егоцентризм я не могла знайти шлях до чоловіка, що потребував допомоги та любові.

— Чи я ще буду колись здоровий? — питає він, а в моїй голові обертаються карточки з каталогу теорій та технік, поглядом я втупилася в стіну, намагаючись приховати нервовість та переляк. Я не могла допомогти йому. Він більше не запрошував мене. Як того разу, в палаті Тома, паралізованого ветерана, я усвідомила, що мій професійний успіх мав прийти глибоко зсередини — не від маленької дівчинки, що намагається догодити іншим та заслужити схвалення, а від себе, цілісної та справжньої, вразливої та допитливої, що приймає себе та готова розвиватися.

Іншими словами, я почала формувати нові взаємини з власною травмою. Вони тепер не мали нічого спільного ні із замовчуванням, ані з придушенням, ані з униканням, ані із запереченням. Це було джерело, з якого я могла черпати, глибокий колодязь інтуїції та розуміння моїх батьків, їхнього болю. Це був мій шлях до одужання. Перші роки приватної практики допомогли мені перетворити мою рану з болісної на потрібну та корисну, сформувати та розвинути власні залізні терапевтичні принципи. Пацієнти та пацієнтки, з якими я працювала, часто були відображеннями моїх відкриттів про подорож

до свободи. І так само часто я усвідомлювала завдяки ним, що мій пошук свободи ще не завершено, і вони вказували мені напрям до подальшого зцілення.

Хоча визначеною пацієнткою була Емма, я спершу зустрілася з її батьками. Вони ніколи ні з ким не обговорювати сімейних таємниць, тим паче з незнайомкою. Емма, їхня старша донька, свідомо голодує до смерті. Вони були усамітненими, закритими людьми, консервативною німецько-американською родиною, на обличчях їхніх була бентега, а в очах — страх.

— Ми шукаємо дієве рішення, — сказав мені батько Емми на першому сеансі. — Ми маємо повернути її до нормального харчування.

— Ми чули, ви вціліла, — додає мама Емми. — Ми подумали, що Емма могла б дізнатися від вас щось, що надихне її.

Мене оповив смуток, коли я побачила їхню паніку через життя Емми, їхній страх. Життя не готувало їх до дитини з харчовим розладом.

Вони ніколи не уявляли, що щось таке може статися з їхньою донькою та родиною. Жоден з їхніх батьківських інструментів не мав дієвого впливу на стан Емми. Я воліла заспокоїти їх, полегшити їхнє горе. Але також хотіла, аби вони відкрили очі на правду, яка може завдати їм навіть більшого болю, ніж Еммина хвороба — що в цьому є і їхня провина. Коли дитина страждає від анорексії, визначеним пацієнтом вважається вона, проте справжній пацієнт — це її сім'я.

Вони хотіли доповісти мені найменші подробиці поведінки Емми, що непокоїли їх: про їжу, від якої вона відмовляється чи удає, ніби їсть, але вони знаходять її загорнутою в серветки чи схованою в її комоді з вбранням, про те, як вона уникає їх та зачиняється в кімнаті, про жахливі зміни в її тілі. Але натомість я просила їх розповісти про себе, і вони говорили з неприхованим дискомфортом.

Батько Емми був невисокий та збитий — він грав у футбол, як я дізналася. Я схвильовано відзначила, що він трохи нагадував Гітлера — у нього були тоненькі вуса та темне прилизане волосся, він гиркав, коли говорив, наче з кожним реченням наполягав на увазі до себе.

Незабаром я провела окремі сеанси з кожним з батьків Емми й запитала в її батька, чому він вирішив стати поліцейським. Він розповів мені, що кульгав, коли був малий, і його тато називав його

равликом-кульгавликом. Він обрав для себе кар'єру поліцейського, бо це потребувало від нього міцної фізичної форми та готовності йти на ризик; він волів довести батькові, що не був ані равликом, ані калікою. Але ви не можете бути вільними, коли маєте щось доводити. Хоч я ще не встигла дізнатися про його дитинство на першому сеансі, я вже була певна, що Еммин батько жив у в'язниці, побудованій власними руками, — він обмежив себе уявним образом того, ким мав бути. Він поводився радше як сержант, що муштрує, ніж як лагідний чоловік чи занепокоєний батько. Він не запитував, а проводив допит. Він не усвідомлював своїх страхів та вразливих точок; він підживлював своє его.

Його дружина, вбрана у класичну бавовняну сукню з гудзиками спереду по всій довжині та з тоненьким поясом, виглядала водночас сучасно та по-діловому. Вона надзвичайно уважно слухала, що і як він каже. Він декілька хвилин розповідав про крах своїх кар'єрних сподівань, коли він не отримав очікуваного підвищення, і я бачила, як вона шукає вивірений баланс між емоційною підтримкою його обурення та розпаленням його люті. Вона чітко навчилася того, що її чоловік завжди має бути правий та не дозволить суперечити йому чи протистояти. На нашому сеансі сам на сам вона здивує мене винахідливістю — жінка власноруч косила газон, лагодила всілякі дрібниці вдома, сама собі шила одяг — та очевидною суперечністю між своїми здібностями та владою, якою вона наділила свого чоловіка. Це ціна, що її вона сплатила за мир у сім'ї. Її звичка будь-якою ціною уникати конфліктів була така ж шкідлива для її доньки та загалом для сім'ї, як і його владна поведінка. Вони разом зробили контроль — замість емоційного зв'язку та безумовної любові — мовою власної сім'ї.

— Ми марнуємо час, — сказав нарешті Еммин батько на нашому першому сеансі, відповівши на запитання про свою роботу, про родинне повсякденне життя, про те, як вони влаштовують свята. — Просто скажіть нам, що робити.

— Так, просто скажіть, як нам затягнути Емму до обіднього столу на вечерю, — благала її матір. — Скажіть, як нам змусити її їсти.

— Я бачу, які ви збентежені через Емму. Я розумію ваш розпач та ваше прагнення до відповідей та рішень. І можу вам сказати, що якщо ви

хочете, аби Емма одужала, спершу ви маєте усвідомити, що проблема анорексії не в тому, що Емма їсть, а в тому, що з'їдає її.

Я пояснила їм, що не можу просто взяти її, полагодити та повернути здоровою. Я запросила їх допомогти мені, стати моїми співтерапевтами, піклуватися про неї, але не примушувати її робити щось по-іншому чи інакше поводитися, а лише звертати увагу на її емоційний стан та поведінку. Разом ми зможемо відтворити виразнішу картину її емоційного ландшафту і детальніше дізнаємося про психологічний бік її недуги. Залучивши їхню допомогу та співпрацю, я сподівалася спрямувати їх у бік усвідомлення своєї ролі в хворобі доньки. Я підштовхувала їх до думки про відповідальність за спосіб, у який вони сприяють тому, що з'їдає Емму.

Наступного тижня я познайомилася з Еммою. Їй було чотирнадцять. Я наче зустрілася з власним привидом. Вона виглядала, як я в Аушвіці — скелетоподібна та бліда. Дівчина танула на очах. Через довге нечесане світле волосся її обличчя здавалося ще гострішим. Вона стояла у дверях мого кабінету зі спущеними нижче зап'ястків рукавами. Вона виглядала як людина, що має таємницю.

Надважливо бути чуйною до психологічних кордонів нового пацієнта чи пацієнтки з найпершої миті зустрічі. Я маю негайно інтуїтивно відчувати, чи людина хоче, аби я взяла її за руку, чи навпаки — тримала фізичну дистанцію, чи людина потребує від мене наказу, чи обачної поради. Для пацієнта з анорексією — хворобою, яка нерозривно пов'язана з контролем, непохитними правилами, що та коли ти їси чи не їси, що розкриваєш, а що приховуєш — ці перші миті надзвичайно критичні. Анорексія має неминучий фізичний вимір. Нестача поживних речовин та першочергова витрата калорій для підтримки функцій життєдіяльності (дихання, очищення) призводять до поганого кровообігу в мозку, що веде до спотвореного мислення і, в деяких випадках, до параної. Як психологиня, що зав'язує терапевтичні взаємини з людиною, хворою на анорексію, я маю пам'ятати, що я спілкуюся з людиною, яка, скоріше за все, має викривлення когнітивних функцій. Тож вона запросто може неправильно зрозуміти звичайний жест, як, наприклад, те, що я покладу їй руку на плече, аби провести до дивану, та сприйняти його за насильницький чи загрозливий. Коли я вітала Емму вперше, я

намагалася налаштувати мову тіла водночас теплою та нейтральною. Людина з анорексією розуміється на контролі, тому важливо знешкодити її потребу контролю, запропонувавши свободу. Водночас необхідно створити зрозуміле середовище, у якому вона почуватиметься в безпеці серед чітких правил та умовностей.

Познайомившись з її батьками, я дізналася, що спілкування в її сім'ї насичене критикою та осудом, тож почала сеанс з приємних слів.

— Дякую, що прийшла, — кажу я. — Щаслива нарешті познайомитися з тобою. Та вдячна, що ти прибула вчасно.

Коли вона обрала для себе місце на дивані, я повідомила їй, що все, що вона мені розповідатиме, буде конфіденційним, допоки від цього не залежатиме безпека її життя. А потім лагідно та ненав'язливо запросила її до розмови.

— Знаєш, твої батьки дуже хвилюються через тебе. Мені цікаво дізнатися справжню історію. Ти хочеш щось мені розповісти?

Емма не відповіла. Вона дивилася на килим, ще сильніше натягуючи рукави на руки.

— Нічого страшного, якщо ти мовчатимеш, — кажу я.

Тиша між нами тривала. Я чекала. Я чекала ще трохи.

— Знаєш, — сказала я після паузи, — нічого, якщо тобі потрібно більше часу. В мене є трохи паперової роботи. Тож я піду до іншої кімнати попрацюю. Коли будеш готова — дай мені знати.

Вона дивилася на мене з підозрою. Коли вдома панує каральна дисципліна, діти зростають, звикнувши чути лише погрози, і ці погрози або швидко переростають у покарання, або, як інша крайність, залишаються порожніми словами. Тому, хоч я говорила лагідно, вона чекала, щоб побачити, чи мої слова розгорнуться в гнівну критику та нарікання, чи я насправді не піду до іншої кімнати, а блефую, аби підштовхнути її до розмови.

Гадаю, вона здивувалася, коли я підвелася, пройшла кімнатою та відчинила двері. І лише коли моя рука опинилася на клямці, вона заговорила.

— Я готова, — сказала вона.

— Дякую, — промовила я, повертаючись до крісла. — Рада це чути. У нас залишилося ще сорок хвилин, тож давай проведемо їх з користю. Можна мені поставити тобі кілька запитань?

Вона знизала плечима.

— Розповіси мені про свій звичайний день? О котрій ти прокидаєшся? Вона закотила очі під лоба, але відповіла. Я продовжила в тому ж дусі. Чи в неї був годинник-радіо, чи будильник, чи хтось з батьків приходив її будити? Чи їй більше подобалося якийсь час ще повилежуватися під ковдрою, чи вона негайно підхоплювалася з ліжка? Я ставила їй буденні запитання, намагаючись відчуті її повсякденне життя, але жодне з питань не стосувалося їжі. Людині, хворій на анорексію, дуже складно бачити щось у житті, окрім їжі. Я вже дізналася від її батьків, що її зосередження на їжі контролювало родину, що вся їхня увага була прикута поглядом до її хвороби. Я мала відчуття, ніби вона й від мене очікувала, що я цікавитимуся лише її хворобою. Своїми запитаннями я намагалася переключити її увагу на інші сторони життя та приборати чи, щонайменше, пом'якшити її оборону.

Розбираючись з тим, як вона проживає звичайний день, я дійшла до запитання, на яке вона не знала, як відповісти.

— Що тобі подобається робити?

— Не знаю, — сказала вона.

— У тебе є хобі? Чим любиш займатись у вільний час?

— Не знаю.

Я підійшла до білої дошки, яку спеціально тримаю в кабінеті, та написала «Не знаю». Я питала про її інтереси, пристрасть, бажання і ставила галочку щоразу, коли вона відповідала «не знаю».

— Які твої мрії про життя?

— Не знаю.

— Якщо не знаєш, то припусти щось.

— Не знаю, я подумаю.

— Чимало дівчат твого віку пишуть вірші. Ти пишеш вірші?

Вона знизала плечима.

— Буває.

— Де б ти хотіла бути через п'ять років? Яким тобі уявляється твоє життя та робота?

— Не знаю.

— Я відзначаю, як часто ти кажеш ці слова: «не знаю». Але коли єдина думка, що приходить тобі в голову, це «не знаю», я засмучуюся. Це

значить, що ти не знаєш, які в тебе є варіанти. А без варіантів та можливості обирати ти не живеш по-справжньому. Можеш дещо зробити для мене? Можеш взяти цей фломастер та намалювати для мене картинку?

— Мабуть.

Вона підійшла до дошки, витягла тоненьку руку з рукава та взяла фломастер.

— Намалюй мені себе, от прямо зараз. Якою ти себе бачиш?

Вона зняла з фломастера ковпачок та почала швидко малювати, стиснувши губи. Вона обернулася, і я побачила її малюнок — маленьку товстеньку дівчинку з порожнім ненамальованим обличчям. Контраст був вражаючий — скелетоподібна Емма поруч із порожньою огрядною карикатурою.

— Ти пам'ятаєш час, коли почувалася інакше? Коли почувалася щасливою, красивою, коли любила розважатися?

Вона думала і думала. Але не говорила «не знаю». Нарешті вона кивнула.

— Коли мені було п'ять.

— Можеш намалювати мені ту щасливу дівчинку?

Коли вона відійшла від дошки, я побачила намальовану дівчинку в пачці, що кружляє в танці. Мені перехопило подих — це був спазм від впізнавання.

— Ти навчалася балету?

— Так.

— Я б хотіла більше про це дізнатися. Як ти почувалася, коли танцювала?

Вона заплющила очі. Я бачу, як вона поєднала п'ятки в першій позиції. Це був несвідомий рух, її тіло пам'ятає.

— Що відчуваєш зараз, коли пригадуєш? Можеш змалювати словами, якою ти себе відчуваєш?

Вона кивнула із заплющеними очима.

— Вільною.

— Хочеш так почуватися знову? Вільною? Сповненою життя?

Вона кивнула. Поклала фломастер на лоток та знову натягнула рукави нижче рук.

— І як голодування наближає тебе до мрії про свободу?

Я сказала це тепло, так лагідно, як тільки могла. Це не було звинуваченням. Це було спробою привести її до неухильного усвідомлення власного самоспротиву. Спробою показати їй, як далеко вона зайшла. Спробою допомогти їй відповісти на найважливіші запитання на початку будь-чиєї подорожі до свободи. *Що я роблю зараз? Чи це працює? Чи це наближає мене до мети, чи віддаляє?* Емма не відповіла на моє запитання вголос. Але в її наповненому сльозами мовчанні я могла відчувати, що вона починає усвідомлювати, наскільки вона потребує та прагне змін.

Коли я вперше зустрілася з Еммою та її батьками вчотирьох, я підбадьорливо привітала їх.

— У мене для вас чудові новини!

Я поділилася з ними своїми сподіваннями та впевненістю, що вони здатні працювати в команді. Я оголосила умову своєї співучасті — вони мають погодитися з тим, що Емма також буде під наглядом медичного персоналу клініки для хворих на розлад харчової поведінки, тому що анорексія — серйозна та смертельно небезпечна хвороба. І якщо вага Емми знизиться нижче визначеного медичними спеціалістами клініки показника, вона має бути госпіталізована.

— Я не можу ризикувати твоїм життям через те, чому можна запобігти, — сказала я Еммі.

Тож я розпочала працювати з Еммою, і місяць чи два по тому її батьки запросили мене в гості на сімейну вечерю. Я познайомилася з братами та сестрою Емми. Я відзначила, як мама Емми представляє кожного з дітей з певною характеристикою: це Гретхен, сором'язлива, це Пітер, веселий, а це Дерек, відповідальний. (З Еммою мене вже познайомили — хвора.) Ви даєте дітям прізвиська, і вони починають грати в цю гру. Саме тому я вважаю корисним питати пацієнтів та пацієнок, який був їхній вхідний квиток до сім'ї. (У моєму дитинстві Клара була обдарованою, Магда — бунтаркою, а я — повірницею. Коли я вислуховувала батьків, я була цінною, а коли я ставала для них невидимою, то лишалася резервуаром для їхніх почуттів). Ну й очікувано, що за столом Гретхен була сором'язлива, Пітер смішний, а Дерек відповідальний.

Я хотіла побачити, що станеться, якщо я порушу шифр, якщо я запропоную комусь із дітей іншу роль.

— Знаєш, — звертаюсь я до Гретхен, — у тебе дуже красивий профіль. Її мама штовхнула мене під столом ногою.

— Не кажіть так, — застерегла вона мене пошепки. — Вона дертиме носа.

Поки Еммина мама прибирала на кухні після вечері, Пітер, якому було близько трьох років, тягнув її за спідницю, вимагаючи уваги. Що триваліше вона його відштовхувала, то несамовитіше він намагався завадити їй прибирати та змусити взяти себе на руки. Зрештою він пошкандибав з кухні в напрямку кавового столика, на якому стояли кілька порцелянових дрібничок. Його мама наздогнала його, перехопила та шльопнула.

— Чи я не казала тобі не торкатися цього? — сказала вона йому. Підхід до виховання в стилі «пошкодуєш ременя — зіпсуєш дитину» створив таку атмосферу, в якій діти, здавалося, отримували лише негативну увагу (зрештою, погана увага краща, ніж її відсутність). Суворе середовище, чорно-білі закони, нав'язані дітям ролі, відчутна напруга між батьками — усе разом створювало емоційний голод у цьому домі.

Я також стала свідком зовсім недоречної уваги батька до Емми.

— Привіт, сексі, — сказав він їй, коли вона приєдналася до нас у вітальні після вечері. Вона втиснулася у диван, намагаючись стати невидимою. Контроль, каральна дисципліна, емоційний інцест. Не дивно, що Емма помирала посеред бенкету.

Як і всі родини, Емма та її сім'я потребували правил, але зовсім не таких, якими вони керувалися. Тож я допомогла Еммі та її батькам розробити сімейну конституцію, і вони мали допомагати одне одному дотримуватися її законів. Це був список сімейних правил, який мав виправити клімат в їхньому домі. По-перше, вони обговорили аспекти поведінки, які не працюють. Емма повідомила батькам, як вони її лякають, коли кричать та звинувачують одне одного, та що вона обурюється, коли вони останньої хвилини змінюють правила та плани — о котрій годині вона має повертатися додому, які справи має закінчити, аби подивитися телевізор. Її батько розповідав, що почувається відокремленим від сім'ї — йому здається, що він єдиний виховує дітей. Цікаво, що мама Емми сказала щось схоже: вона відчуває, ніби одна займається дітьми. Зі списку болісних звичок та

вчинків — речей, які вони воліли припинити робити, — ми розробили фінальний список речей, які вони згодні розпочати робити.

1. Замість того, аби звинувачувати інших, візьми на себе відповідальність за власні вчинки та слова. Перед тим як щось сказати чи зробити, спитай себе: *«Це добре? Це важливо? Це допоможе?»*.
2. Працюй у команді, аби досягати результатів. Якщо потрібно прибрати в домі, кожен має брати в цьому участь відповідно до віку. Якщо сім'я збирається до кінотеатру, фільм обирають усі разом або по черзі. Уявляй родину як автомобіль, де всі колеса залучені та працюють разом, аби дістатися пункту призначення — жодне з коліс не бере на себе контроль, жодне не забирає на себе всю вагу.
3. Будь послідовний. Якщо комендантську годину встановлено, її не може бути змінено останньої хвилини.

Загалом конституція в родині Емми полягала в тому, аби спростувати необхідність контролювати інших.

Я займалася з Еммою впродовж двох років. За цей час вона пройшла амбулаторний курс у клініці для лікування розладу харчової поведінки. Вона кинула грати у футбол — батько примусив її піти на футбол, коли вона перейшла до середньої школи, — і записалася до балетної школи, а потім стала відвідувати інші танцювальні класи — сальсу та танок живота. Творче вираження та задоволення, що вона отримувала від ритмічних рухів під музику, навчило її насолоджуватися власним тілом, а це, своєю чергою, дозволило їй сприймати себе здоровою. Коли час нашої співпраці добігав кінця — а їй на той час уже виповнилося шістнадцять, — вона познайомилась із хлопцем зі школи та закохалася. Ці стосунки надали їй нову мотивацію жити та бути здоровою. На той час, коли вона припинила працювати зі мною, її тіло набрало вагу, а волосся стало густим та блискучим. Вона стала схожа на намальовану нею дівчину, що танцює.

Влітку після першого року Емми в старшій школі її батьки запросили мене до них додому на барбекю. Вони накрили розкішний стіл — реберця, боби, німецький картопляний салат, домашні рулетики. Емма проводила час з бойфрендом, наповнювала тарілки їжею, сміялася, фліртувала. Її батьки, брати, сестра та друзі розвалилися на ґанку —

хто на траві, хто на розкладних стільцях — та бенкетували. Їжа вже не мала негативного трактування для їхньої сім'ї. Хоч батьки Емми ще не цілком змінили характер виховання та власного шлюбу, та вони навчилися надавати Еммі те, що й вона навчилася давати собі — простір та довіру до її вибору на її ж користь. Вони звільнилися від життя, скутого страхом перед лихом, що насувалося, та почали жити власним життям. Відпустивши хвилювання, гнів та контроль — усе, що так довго отруювало їхнє життя, — вони почали влаштовувати щотижневі вечори ігор у бридж з друзями.

Я була піднесена та розчулена, побачивши, як Емма перетворилася на справжню Емму. Її шлях до цього перетворення також спонукав мене до роздумів про себе, про Еді. Чи була я схожа на власну маленьку танцівницю всередині мене? Чи була я така ж допитлива, як вона? Чи вміла відчувати таке захоплення? У той час, коли Емма завершувала практику зі мною, моя перша онучка, Ліндсі, донька Маріанни, пішла до балетної школи для дітей двох-трьох років. Маріанна надіслала мені фотографію Ліндсі в маленькій рожевій пачці, її солоденькі пухкі ніжки були взуті в крихітні рожеві чешки. Я плакала, побачивши цю картину. Сльозами щастя, авжеж. Однак я також відчула біль у грудях, знайомий біль втрати. Я легко могла уявити собі життя Ліндсі з цього моменту, її виступи та концерти — вона, безсумнівно, продовжуватиме займатися балетом та танцюватиме у «Лускунчику» щозими впродовж свого дитинства та юнацтва. Щастя, що я відчувала за неї, передчуваючи все, що на неї чекає, було невіддільне від смутку за власне перерване життя. Ми сумуємо не лише через те, що сталося, а й через те, чого не сталося. У мені жив рік жахіть. І я також зберігала в собі вакантне, незайняте місце, незмірну темряву життя, якого мені не судилося прожити. Я мала травму та порожнечу. Я не могла відпустити жодного шматка своєї правди, але і тримати їх у собі було нестерпно.

Я знайшла наступне дзеркало та вчительку в Агнес, жінці, яку зустріла в лікувальному центрі в Юті, де читала пацієнткам, що поборолі рак грудей, лекцію про важливість піклування про себе та про те, як це сприяє цілковитому одужанню. Вона була молода, близько сорока, її темне волосся було зав'язане позаду в низький жмуток. Вона була

вбрана в сукню вільного крою в спокійних кольорах, застібнуту до самої шиї. Якби вона не стояла першою в черзі на приватний прийом після лекції, я б могла її зовсім не помітити. Вона трималася позаду. Навіть коли вона стояла прямо в мене перед очима, її тіло було ледве видиме за одягом.

— Перепрошую, — сказала вона, коли я відчинила двері, аби запросити її. — Я певна, інші заслуговують на ваш час більше за мене. Я вказала їй на крісло біля вікна та налила стакан води. Здавалося, вона зніжковіла від маленьких знаків уваги, що я їй надавала. Вона сіла на самий край крісла й тримала стакан з водою прямо перед собою, так, ніби зробивши ковток, вона б забрала шматок від моєї гостинності.

— Мені насправді не потрібна вся година. Я лише маю маленьке запитання.

— Так, люба. Скажіть мені, чим я можу бути вам корисна. Вона сказала, що її зацікавило дещо, про що я говорила на лекції. Я поділилася одним давнім угорським висловом: *не вдихай свою злість у свої груди*. Я надала приклад власних вірувань та почуттів, на які спиралася впродовж життя та якими сама себе ув'язнювала: злість, переконання, що я маю заслужити чиєсь схвалення, що хоч що б я робила, я ніколи не стану варта любові. Я запропонувала жінкам запитати себе: *«За яке почуття чи переконання я тримаюся? Чи я хочу його відпустити?»*.

— А як зрозуміти, що ти за щось тримаєшся? — запитала в мене Агнес.

— Це дивовижне запитання. Кажучи про свободу, треба розуміти, що вона неоднакова для всіх. Ви маєте якісь здогади? Чи не підказує вам тіло, що дещо всередині намагається повернути вашу увагу?

— Я бачу сон.

Вона розповіла, що з того часу, як їй було діагностовано рак декілька років тому і досі, коли її хвороба перейшла в ремісію, вона бачить повторюваний сон. У ньому вона готується до проведення операції. Вона вбирає блакитний костюм та маску на обличчя. Ховає довге волосся під одноразову шапочку. Стоїть біля раковини та миє й миє руки.

— Хто ваш пацієнт?

— Не знаю точно. Різні люди. Часом це мій син. Часом чоловік чи

донька або хтось із минулого.

— Чому ви проводите операцію? Який у пацієнта діагноз?

— Не знаю, гадаю, щоразу інший.

— Як ви почуваєтеся, коли проводите операцію?

— Наче руки палають.

— А як почуваєтеся, коли прокидаєтеся? Збудженою чи виснаженою?

— Залежить від сну. Часом я хочу знову заснути та продовжити операцію, бо її не закінчено. Іншим разом мені сумно, я виснажена, ніби операція була марною.

— Як ви гадаєте, про що цей сон?

— Колись я хотіла навчатися в медичній школі. Думала поступати після коледжу. Але ми мали оплачувати навчання чоловіка в школі бізнесу, потім у нас з'явилися діти, а потім рак. Слушний час так і не настав. Саме про це я і хотіла поговорити з вами. Як ви гадаєте, я бачу цей сон, бо маю піти до медичної школи зараз, у такому віці? Чи тому, що вже час нарешті залишити мрію про те, аби стати лікаркою?

— Що вас приваблює у медицині?

Вона подумала перед тим, як дати відповідь.

— Можливість допомагати людям. І ще можливість дізнатися, що, власне, коїться всередині. Дізнатися правду. Зазирнути під поверхню та знешкодити проблему.

— У медицині, як і в житті, не існує безсумнівності. Як ви знаєте, хвороби буває складно лікувати. Біль, операційне втручання, процедури, фізичні зміни, перепади настрою. І одужання не гарантоване. Що допомогло вам жити з раком? Які істини чи переконання ви використовуєте, аби вести себе крізь хворобу?

— Я не хотіла бути тягарем. Не хотіла, аби мій біль шкодив іншим.

— Якою ви б воліли, аби вас запам'ятали?

З її світло-сірих очей бризнули сльози.

— Як добру людину.

— Що у вашому розумінні «добра»?

— Така, що віддає. Щедра. Лагідна. Безкорисна. Така, що вчиняє порядно.

— Чи може «добра» людина скаржитися? Чи лютувати?

— Мені це не властиво.

Вона нагадала мені мене до тієї миті, доки паралізований ветеран не

змусив мене стати обличчям до обличчя з власною люттю.

— Злість — це не властивість, — сказала я Агнес. — Це почуття. І воно не значить, що ви погана. Воно лише значить, що ви жива.

Вона скептично поглянула на мене.

— Хочу, аби ви дещо спробували. Одну вправу. Ви муситиме вивернути себе навиворіт. Те, що зазвичай тримаєте всередині, ви маєте випустити назовні, а те, від чого зазвичай позбуваєтеся, — заштовхати всередину.

Я взяла готельний планшет для нотаток зі столу та простягнула їй його разом із ручкою.

— По одному реченню на кожного члена найближчого кола родини. Я хочу, аби ви записали те, чого ніколи не казали тій людині особисто.

Це може бути побажання, чи секрет, чи вибачення. Це може бути чимось незначним, наприклад «я б хотіла, аби ти клав свої шкарпетки до корзини з брудною білизною». Єдине правило — це має бути те, що ніколи раніше не було вимовлене вголос.

Усміх її був ледь помітно нервовий.

— Ви плануєте потім змусити мене це сказати?

— Те, що ви зробите з цим, буде вашим власним рішенням. Ви можете порвати цей аркуш на конфеті та змити в унітаз чи спалити. Я лише хочу в такий спосіб витягти це з вашого тіла.

Декілька хвилин вона сиділа мовчки та нарешті почала писати. Кілька разів щось закреслювала. Нарешті вона підвела очі.

— Як почуваетесь?

— Трохи спантеличеною.

— Перекрученою?

— Так.

— То тепер час усе знову поставити на місце. Але тепер до вас мають потрапити речі, які ви зазвичай віддаєте. Ви маєте повернути до себе всередину всю ту любов, захист та підживлення.

Я попросила її уявити себе зовсім маленькою, такою крихітною, аби вона могла пролізти у власне вухо. Я сказала їй, щоби вона повзла вушним каналом донизу, по гортані та стравоходу до шлунку. Дорогою я попросила її класти свої крихітні люблячі руки на кожний свій орган, повз який вона йшла. На легені, на серце, на хребет, на м'язи рук та ніг. Я просила її класти свої чутливі руки на кожний орган, м'яз, кістку та

вену.

— Поширюйте свою любов, підживлюйте себе, як ніхто інший, — сказала я.

Їй знадобився певний час, аби налаштуватися, аби відвернути увагу від власних поверхових знань. Вона зсувалася у кріслі, відкидала пасма волосся з чола, прокашлювалася. Але коли її дихання поглибилося та сповільнилося, тіло теж заспокоїлося. Що глибше вона занурювалася всередину, то більше розслаблялося її тіло. Неспокій зійшов з обличчя. Перед тим як повести її назад вушним каналом, я запитала, чи хоче вона розповісти мені, що вона відчула чи відкрила всередині.

— Я гадала, там буде темрява, — сказала вона, — але там так багато світла.

Вона зателефонувала мені кілька місяців по тому зі спустошливими новинами. Рак грудей більше не в ремісії. Він повернувся та стрімко поширюється її організмом.

— Не знаю, скільки часу в мене залишилося, — сказала вона мені.

Агнес розповіла, що планувала щодня практикувати вправу навиворіт, аби позбутися неблаганного гніву та страху, які відчувала, та знову наповнити себе любов'ю та світлом. Вона сказала, що, як це не парадоксально, що більше вона відкривала своїй сім'ї власні негативні почуття, то більше вдячності відчувала. Вона розповіла чоловікові, що була обурена тим, що його кар'єра була пріоритетнішою за її. Щиро зізнавшись йому, Агнес з полегшенням усвідомила — нікому не допомагало те, що вона трималася за своє обурення. Вона зрозуміла, що виразніше бачить, як чоловік підтримував її впродовж їхнього шлюбу. Зрозуміла, що може пробачити йому. Припинила маскувати свій страх смерті перед сином-підлітком, припинила заспокоювати, не залишаючи місця сумнівам. Вона відкрито говорила про свої страхи. Агнес пояснила йому, що часом ми просто не знаємо. Своїй доньці, яка ходила до середньої школи, вона розповіла, що злиться через усе те, чого вона не побачить — як донька вперше збиратиметься на побачення, як розкриватиме лист, у якому буде написано, що її зараховано до університету, як допомагатиме їй вбирати весільну сукню. Вона припинила придушувати гнів та вважати його неприйнятним і натомість знайшла свій шлях до того, що стояло за ним — до глибини та гострої потреби власної любові.

Коли чоловік Агнес зателефонував мені повідомити про її смерть, то додав, що не може здолати своєї туги, але її відхід був сповнений миром. В останні місяці її життя любов у родині поглибилася. Вона навчила їх відвертішим взаєминам. Я плакала, поклавши слухавку. Чудова людина залишила цей світ зарано, і в цьому ніхто не винен. Несправедливо. Нестерпно. Це наштовхнуло мене на думки про власну смертність. Якщо я помру завтра, то чи помру я в мирі? Чи сама я навчилася того, що відкрила для себе Агнес? Чи знайшла я світло всередині власної темряви?

Емма допомогла мені запитати в себе, як я ставилася до власного минулого. Агнес допомогла подивитися, як я ставлюся до майбутнього. І ще один пацієнт навчив мене дивитися в обличчя рішень, від яких залежить моє майбутнє. Ним був Джейсон Фуллер, той кататонічний капітан, що прийшов до мого офісу одного спекотного дня 1980 року та, мовчазний і скам'янілий, довгі хвилини сидів на білому дивані, доки зрештою підкорився моєму наказові та пішов зі мною до парку вигулювати собаку. Те, чого я навчилася від нього того дня, змінило мій спосіб життя на всі наступні роки, змінило мій погляд на спадщину, що я лишаю своїм дітям, їхнім дітям та дітям їхніх дітей.

Поки ми йшли парком, Джейсонова хода ставала вільнішою. І обличчя теж, з кожним його кроком воно набувало все більше кольору та м'якості. Він раптом став виглядати молодшим та менш випатраним. Проте він досі не говорив. Я не мала плану, що робити, коли ми повернемося до офісу. Я просто продовжувала наш рух, дихання. Будь-якої хвилини, поки Джейсон залишався поряд, я чекала на знак, що Джейсон уже відчувається в безпеці, тож я можу спробувати дістатися до нього.

Після одного повільного кола парком я повела нас до офісу та налила води. Хоч що б чекало попереду, я знала, що не можу поспішати. Я мала забезпечити простір абсолютної довіри, у якому Джейсон зміг би розповісти мені будь-що, поділитися якимись емоціями, почувався б у безпеці та знав, що його не будуть засуджувати. Він знову всівся на диван обличчям до мене, і я нахилилася до нього. Як я можу втримати його тут, зі мною? Не лише фізично в кабінеті. А готовим відкритися

та відкрити. Ми мали разом знайти шлях до усвідомлення та одужання, спосіб, у який Джейсон міг би дати волю емоціям та станом, що спричиняли його кататонію. Тож якщо я хотіла вести його до одужання, то не мала тиснути, аби він заговорив. Я мала налаштуватися на хвилю його душевного стану, вибору, що стояв перед ним за його обставин, відкритися ймовірним новинам та змінам. — Цікаво, чи ви зможете мені допомогти, — нарешті сказала я. Часом я використовувала такий підхід до закритих та тугих пацієнтів. Я перемикаю увагу пацієнта з його проблем. Тепер проблема в мене. Я закликаю до співчуття пацієнта. Я хотіла дати Джейсонові відчувати себе сильним, здатним приймати рішення, а я ставала звичайною людиною, допитливою та чимось засмученою, такою, що потребує допомоги. — Я справді дуже хочу знати, як ви бажаєте провести час тут зі мною. Ви молодий чоловік, солдат. А я просто бабуса. Може, допоможете мені?

Він хотів був щось сказати, але слова та емоції застрягли йому в горлі, і він лише потрусив головою. Як я могла допомогти йому впоратися з його зовнішнім чи внутрішнім сум'яттям, не втікаючи та не зачинаючись від нього?

— Цікаво, чи могли б ви допомогти мені трохи краще зрозуміти, чим я можу бути вам корисною. Я б залюбки стала вашим слухачем. Чи не допоможете мені трошки?

Він заплющив очі, ніби подивився на яскраве світло. Чи стримував сльози.

— Дружина, — нарешті сказав він, і йому знову стисло в горлі.

Я не запитала, як саме його бентежить дружина. Не запитала, що саме сталося. Я одразу перейшла до почуттів, що стояли за цими словами. Я хотіла, аби він привів мене прямо до дна свого серця, до правди.

Хотіла, аби він зробив те, на що, я вірила, він був здатен — повернувся до тям та почуттів. Ти не можеш вилікувати те, що не відчуваєш. Я це дуже добре усвідомила після десятиліть власної придушеності та оніміння. Як і Джейсон, я стримувала почуття та носила маску.

То що ж було під Джейсоною маскою, за його скам'янілістю? Втрата? Страх?

— Схоже, ви за чимось сумуєте? — сказала я. Тицьнула пальцем у небо, зробила припущення. Або я права, або він виправить мене.

— Я не сумую, — пробурчав він. — Я скаженію. Я злий як дідько. Я міг *вбити* її.

— Дружину?

— Ця лярва мені зраджує!

Ось воно. Правда назовні. Це лише початок.

— Розкажіть мені більше, — кажу я.

Він сказав, що в його дружини інтрижка. Його найкращий друг розповів йому. Він не міг повірити, що нічого не помічав.

— Господи, — казав він. — Господи боже мій.

Він стояв. Він ходив. Він штовхав ногою диван. Його стійкість зламано, тепер він шаленіє, стає агресивним. Він бив кулаками в стіну, доки не скривився від болю. Було схоже, ніби хтось випадково зачепив перемикач, і його емоції пробилися на повну силу, наче промінь світла з прожектора. Він уже не був ані скутий, ані стриманий. Він був вибухонебезпечний. Наче бурхливий вулкан. Тож тепер, коли він молотив усе, що траплялося під рукою, вразливий через власний біль, моя роль змінилася. Я мусила повернути його до почуттів. Тепер я мала допомогти йому відчувати їх, не потонувши в них, не втративши себе. Перед тим як я встигла вимовити слово, він став посеред кабінету та закричав.

— Я не витримаю цього. Я вб'ю її. Я вб'ю їх обох!

— Ви дуже злий, тож ви можете її вбити.

— Так! Я вб'ю цю лярву. І зроблю це негайно. Дивіться, що в мене є. Він не перебільшував. Він говорив буквально. З-під ремня від дістав револьвер.

— Я вб'ю її негайно.

Я мала б зателефонувати в поліцію. Знаки попередження, що я відчула, щойно Джейсон увійшов, не підвели мене. І зараз може бути запізно. Я не знала, чи Джейсон з дружиною мали дітей, та коли Джейсон розмахував револьвером, я уявила дітей, що плачуть на маминому похороні, та Джейсона за ґратами — діти втрачають обох батьків через запальний порив помсти.

Однак поліцію я не викликала. Навіть не попередила асистентку, що мені може знадобитися допомога. Я не мала на це часу.

Я не можу закінчити це зараз. Я краще осідлаю хвилю його наміру та спрямую до наслідків.

— А що, як ви її застрелите? — кажу я.

— Я зроблю це!

— І що станеться?

— Вона на це заслуговує. Вона отримає своє. Вона пошкодує про всі рази, коли мені брехала.

— Що станеться, якщо ви застрелите дружину?

— Мені начхати!

Він націлив револьвер на мене, прямо в груди, тримав обома руками, палець застиг поруч із курком.

Я стала його мішенню? Він хоче вихлюпнути свій гнів на мене? Чи, може, випадково натисне на гачок та випустить у мене кулю? Я не мала часу боятися.

— Вашим дітям теж начхати? — я діяла, як мені підказував інстинкт.

— Не говоріть про моїх дітей, — прошипів Джейсон. Він трохи опустив револьвер. Якщо він натисне на гачок тепер, то влучить мені в руку чи в крісло, але не в серце.

— Ви любите своїх дітей? — запитала я.

Лють, яка б вона не була всеохопна, ніколи не є найважливішою емоцією. Це лише верхівка айсбергу, тонкий верхній шар над набагато глибшим почуттям. А справжнім почуттям, що ховається під маскою люті, зазвичай є страх. Неможливо відчувати страх та любов одночасно. Якщо я зможу звернутися до серця Джейсона, якщо зможу повернути його до любові хоч на мить, цього буде достатньо, аби перервати страх, що вже майже переріс у насильство. Його шаленство вже було на паузі.

— Ви любите своїх дітей? — запитала я знову.

Джейсон не відповів. Схоже, він застряг на перехресті власних почуттів, що змагалися тепер за нього.

— У мене троє, — кажу я. — Дві доньки та син. А у вас?

— І те, й інше, — сказав він.

— Донька та син?

Він кивнув.

— Розкажіть про сина, — сказала я.

Щось рвалося назовні з Джейсона. Інше почуття. Я бачила, як воно майнуло на його обличчі.

— Він схожий на мене, — сказав Джейсон.

— Яблуко від яблуні.

Його очі вже не були зосереджені ні на револьвері, ні на мені. Його погляд був десь інде. Я ще точно не могла сказати, що то було за нове почуття, та відчувала, що в ньому щось перемкнулося. Я продовжила.

— Ви б хотіли, аби син був такий, як ви? — запитала я.

— Ні! — відповів він. — Боже, ні.

— Чому ні?

Він захитав головою. Він не бажав йти туди, куди я його вела.

— Чого ви *насправді* хочете? — сказала я спокійно.

Відповідь на це запитання може бути моторошною, вона може змінити життя.

— Я не можу з цим змиритися! Я не хочу це відчувати!

— Ви волієте звільнитися від болю?

— Я хочу, аби ця лярва заплатила! Я не дозволю їй робити з мене дурня.

Він звів револьвер.

— Ви знову контролюватимете власне життя.

— Так, в біса, знову.

Я вкрилася потом. Я мусила допомогти йому кинути зброю. Але не мала сценарію для цього акту.

— Вона вчинила з вами погано.

— Більше це не повториться. Зараз усе скінчиться.

— Ви захистите себе.

— Так і є.

— Ви покажете синові, як вирішувати справи. Як бути чоловіком.

— Я покажу йому, як не дозволити іншим зашкодити собі.

— Вбивши його маму.

Джейсон завмер.

— Якщо ви вб'єте його маму, чи не зашкодите ви синові?

Джейсон витріщився на револьвер в руках. На наступних сеансах він розповів мені, що коїлося в його голові тієї миті. Він розповів про свого батька, жорстокого чоловіка, який утовкмачив Джейсонові, часом словами, а часом кулаками, *як саме* поводить ся чоловік: чоловік невразливий, чоловік не плаче, чоловік контролює, чоловік керує. Він розповів, що завжди волів бути кращим батьком, аніж був його. Але не знав як. Він не знав, як виховувати та вчити дітей без залякувань. Коли

я попросила його поміркувати, як його рішення помститися позначиться на синові, він раптом мусив шукати новий шлях, якого до цієї миті навіть не міг собі уявити. Спосіб жити без жорстокості та невпевненості, що приведе його — та його сина — не до прагнення помститися, а до широкого обрію перспектив та можливостей. Якщо я щось і розумію про той день та про все моє життя, то це те, що часом найгірші миті наших життів — миті, що поселяють у нас потворні бажання, що обіцяють позбавити нас химерної нестерпності болю, який ми мали б стерпіти, — насправді дозволяють нам зрозуміти, чого ми варті. Це наче ми б подивилися на себе як на міст між усім, що позаду, і всім, що попереду. Ми могли б побачити все, що ми вже отримали, і все, що можемо обрати — чи не обирати — для себе назавжди. Це схоже на жахливе, але захопливе запаморочення, минуле та майбутнє оточує нас, наче величезний каньйон, через який, однак, можливо пройти. Ми такі крихітні в неосяжній системі всесвіту та часу, кожне з нас — маленька деталь, на якій тримається весь механізм, що обертає колесо. І як ми змусимо обертатися колесо нашого життя? Чи будемо тиснути на той самий поршень втрати та шкодувань? Чи перезавантажимо та відновимо весь біль минулого? Чи покинемо тих, кого любимо, через те, що самі були покинуті? Чи змусимо наших дітей спокутувати наші втрати? Чи зможемо скористатися кращим з того, що знаємо, та дозволити новому врожаю зійти на полі наших життів?

Прагнучи помсти, тримаючи зброю, уявляючи себе в очах сина, Джейсон раптом зміг розгледіти доступні йому варіанти вибору. Він міг убити або міг любити. Здолати чи пробачити. Сміливо прийняти смуток чи поширювати біль далі й далі. Він кинув револьвер. Тепер він плакав ридма, схлипував, увесь трусився, і хвили суму розбивались об його тіло. Неосяжність почуттів підкосила його ноги. Він упав на підлогу, схиливши голову на коліна. Я майже бачила ті хвили різних почуттів, що він у них захлинався: образи, сорому, спаплюженої гордості, зруйнованої довіри, самотності — образ чоловіка, яким він не міг бути і яким ніколи не стане. Він не міг бути чоловіком, який ніколи нічого не втрачав. Він назавжди залишиться чоловіком, якого в дитинстві бив та принижував батько, якому зраджувала дружина. Так само, як і я назавжди жінка, чиїх батьків отруїли, спалили та

перетворили на дим. Ми з Джейсоном назавжди залишимося тими, хто ми є, тими, хто долає страждання. Ми не можемо витерти наш біль. Але ми вільні прийняти себе такими, які ми є, і жити далі. Джейсон стояв на колінах та плакав. Я сіла поруч на підлогу. Люди, яких ми любили та на яких спиралися, зникли чи підвели нас. Він потребував підтримки. І я підтримала його. Я притулила його до своїх грудей, він схилився мені на коліна, я тримала його, і ми плакали, поки моя шовкова блузка не стала цілком мокрою від наших сліз.

Перед тим як Джейсон залишив мій кабінет, я наполягла, аби він віддав мені зброю. (Я зберігала цей револьвер упродовж років, так довго, що взагалі забула про схованку в моєму кабінеті. Я знайшла його, коли збирала речі перед переїздом до Сан-Дієго. Він, досі заряджений, лежав у шухляді картотеки, як нагадування про мінливість та біль, який ми часто вирішуємо ховати, про потенціал шкоди, що зберігається, допоки ми свідомо не визнаємо та не знищимо його.)

— Гадаєте, вам уже безпечно йти? — запитала я його. — Безпечно повертатися додому?

— Не певен.

— Вам буде ніяково без зброї. Вам є куди піти, якщо ваша лють повернеться? Якщо відчуватимете потребу зашкодити комусь чи вбити когось?

Він сказав, що міг би піти до товариша, того, хто розповів йому про інтрижку дружини та порадив піти до мене.

— Ми маємо підготувати те, що ви говоритимете дружині.

Ми придумали сценарій. Він його записав. Він скаже їй: «Мені дуже сумно, я в розпачі. Сподіваюся, ми знайдемо час поговорити про це вночі». Я наказала йому нічого більше не казати, допоки вони не залишаться наодинці, і лише тоді вони можуть спілкуватися. Словами, а не кулаками. Якщо він би почувся нездатним повернутися додому, то мав негайно мені телефонувати. Якщо він відчував, що до нього повертаються смертоносні почуття, він мав знайти безпечне місце, аби перечекати, чи йти на прогулянку.

— Замкніться. Чи йдіть надвір. Лишайтеся наодинці. Дихайте, дихайте, дихайте. Почуття вщухнуть. Пообіцяйте телефонувати мені у разі,

якщо відчуєте, що втрачаєте контроль. Виводьте себе з цього стану, бережіть себе та телефонуйте мені.

Він знову заплакав.

— Ніхто так не піклувався про мене, як ви.

— З нас вийде чудова команда, — сказала я йому. — Я знаю, ви не підведете мене.

Джейсон повернувся до мого кабінету два дні по тому, і так почалися наші терапевтичні стосунки, що тривали п'ять років. Але перед тим як я дізнаюся, чим скінчиться його історія, мені належить пройти поворотну точку власного протистояння.

Щойно Джейсон пішов, я поклала револьвер до шухляди та сіла в крісло, глибоко дихаючи, повільно відновлюючи спокій. Я взялася розбирати пошту, яку моя асистентка передала мені перед неочікуваною появою Джейсона. І серед купи листів я знайшла один, який змінив хід мого життя. Він був від капелана американської армії Девіда Воера, мого колишнього колеги по центру ім. Вільяма Бомонта, якого згодом перевели до Релігійного ресурсного центру в Мюнхені, де він відповідав за проведення клінічної підготовки всіх американських армійських капеланів та їхніх помічників, що служать у Європі. У листі було запрошення виступити перед шістьма сотнями капеланів на майстер-класі Дейва, який мав відбутися за місяць. За будь-яких інших обставин я б залюбки прийняла запрошення та була б щаслива бути корисною. Завдяки своєму клінічному досвіду в центрі ім. Вільяма Бомонта та успіху в лікуванні чинних військових та бойових ветеранів, мене багато разів запрошували виступати перед великими військовими аудиторіями, і я завжди вважала не лише за честь, а й за моральний обов'язок — як колишня ув'язнена війни, як людина, звільнена американськими солдатами, — прийняти запрошення. Однак конференція Дейва мала відбуватися в Німеччині. І не просто десь в Німеччині, а в Берхтесгадені — колишній резиденції Гітлера в горах Баварії.

РОЗДІЛ 17

Тоді Гітлер переміг

Я тремчу, і це не через холодний потік повітря з вентиляційного отвору в моєму кабінеті. Незабаром мені виповниться п'ятдесят три. Я вже давно не юна сирота, що тікає з Європи, пошматованої війною. Я вже не іммігрантка, що переховується від минулого. Тепер я докторка Едіт Іва Егер. Я вижила. Я одужую. Все, чого я навчилася зі свого травматичного минулого, я використовую, аби сприяти одужанню інших. Мене часто кличуть до організацій соціального обслуговування та медичних і військових груп, аби лікувати пацієнтів з ПТСР¹⁷. Я пройшла довгий шлях з того часу, як втекла до Америки. І ніколи ще не поверталася до Німеччини після війни.

Того вечора, аби відволіктися від хвилювань, як Джейсон дає собі раду з очною ставкою з дружиною, та полегшити власні роздуми над вибором, що стоїть переді мною, я телефоную Маріанні в Сан-Дієго та запитую її думку щодо мого запрошення до Берхтесгадена — як я маю вчинити. Вона вже теж мама та психологиня. Ми часто консультуємося одна з одною щодо складних пацієнтів. Переді мною, як і перед Джейсоном у ті довгі хвилини, поки він тримав у руках зброю, тепер постало питання, яке значною мірою стосується моїх дітей — яку рану я залишу їм, коли помру, вилікувану чи відкриту.

— Не знаю, мамо, — каже Маріанна. — Мені хочеться тобі сказати, аби ти їхала. Ти вижила, і тепер у тебе є можливість повернутися та розповісти свою історію. Це ж твій тріумф. Але... ти пам'ятаєш данську родину, друзів тих людей, у яких я жила, коли навчалася в коледжі? Вони повернулися до Аушвіцу, сподіваючись, що це принесе їм спокій. Та натомість це розтривожило їхню травму. Це обернулося для них страшним стресом. Вони обидва зазнали серцевого нападу, коли повернулися додому. Вони померли, мам.

Я нагадую їй, що Берхтесгаден — не Аушвіц. Я перебуватиму радше на території минулого Гітлера, ніж свого. Проте навіть серед буденного життя в Ель-Пасо в мене стаються реперезивання. Я чую сирени — і вкриваюся сиротами, я бачу колючий дріт навколо будівельного

майданчика — і я вже не тут: перед очима сині тіла, що звисають з металевого паркану, я вросла в землю, мені страшно, я борюся за життя. Якщо звичайне цивільне оточення може розворушити мою травму, то як я зможу витримати навколо себе людей, що розмовляють німецькою, гадати, чи нема серед них членів Гітлер'югенду¹⁸, перебувати в тих самих кімнатах, де колись жив Гітлер та його радники?

— Якщо ти вважаєш, що це якось може піти тобі на користь, тоді їдь. Я підтримаю тебе, — каже Маріанна. — Але це в першу чергу має бути заради тебе. Ти не маєш комусь щось доводити. Від тебе цього не вимагають.

Негайне полегшення приходить після її слів.

— Дякую, Марчуко, — відповідаю.

Я врятована, щаслива, я зробила те, що мусила. Я виросла. Тепер я можу відпустити, покінчити з цим. Можу сказати, що для мене велика честь отримати запрошення, але прийняти його надто болісно. Дейв зрозуміє.

Але коли я кажу Белі, що вирішила відповісти на запрошення відмовою, він хапає мене за плечі.

— Якщо ти не поїдеш до Німеччини, — каже він, — тоді Гітлер переміг у цій війні.

Я зовсім не це хотіла б почути. Почуваюся, ніби мене зненацька оглушили ударом. Однак я маю визнати, що він правий щодо однієї речі — легше вважати когось чи щось інше відповідальним за власний біль, ніж взяти на себе відповідальність та припинити бути жертвою. Наш шлюб навчив мене цього: щоразу, коли я злилася чи дратувалася на Белу, я відволікалася від роботи та зростання, щоразу, коли я звинувачувала його у своєму нещасті, я робила так, бо це простіше, ніж взяти відповідальність за себе.

Більшість з нас потребує диктатора — хоч і доброзичливого, — аби звалити на нього відповідальність, аби можна було сказати «ти змусив мене так вчинити, я не винна». Але ми не можемо все життя ходити під чиєюсь парасолькою і жалітися, що мокнемо. Чудове визначення жертви — це коли ми зосереджуємося на тому, що поза нами, коли шукаємо когось, крім себе, аби звинуватити в теперішньому стані справ чи визначити власну мету, долю чи вартість.

Саме це Бела має на увазі, коли каже, що Гітлер виграв, якщо я не їду до Берхтесгадена. Він має на увазі, що я сиджу на одній гойдалці зі своїм минулим. Поки я саджу Гітлера, чи Менґеле, чи відкрити пащу моїх втрат на протилежний край гойдалки, то завжди маю виправдання. *Саме тому* я неспокійна. *Саме тому* я сумна. *Саме тому* я не можу ризикнути поїхати до Німеччини. Справа не в тому, що відчувати збентеження, смуток та страх погано. І не в тому, що травма в серцевині мого життя несправжня. І не в тому, що Гітлер, Менґеле чи будь-який інший кривдник та жорстокий злочинець не мусить нести покарання за всю заподіяну ними шкоду. А в тому, що, залишаючись на гойдалці, я тримаюся за минуле так, ніби це воно відповідальне за мій вибір сьогодні.

Дуже давно палець Менґеле справді вказував на мою долю. Для мами він обрав смерть, для мене та Маґди — життя. У будь-якій селекційній черзі, коли вибір стояв між життям та смертю, я не мала змоги обирати сама. Та навіть тоді, в ув'язненні, у пеклі, я могла обирати, як реагувати, я могла обирати, як вчинити та що сказати, я могла обирати, що тримати у своїй голові. Я мала вибір кинутися на електричний дріт чи відмовитися залишати ліжко — або боротися та жити, думати про голос Еріка та струдель мами, про Маґду, що була поруч, мала вибір навіть серед жахіття та втрат знаходити те, заради чого я мала жити. Тридцять п'ять років тому я залишила пекло. Панічні атаки стаються в будь-який час дня та ночі, вони можуть застати мене однаково легко як у власній вітальні, так і у старому бункері Гітлера, тому що причиною моєї паніки є не лише зовнішні імпульси. Це прояв спогадів та страхів, що живуть усередині. Якщо я тримаюсь якнайдалі від конкретної частини планети, то маю сказати відверто, що хочу триматися якнайдалі від тієї частини себе, що боїться. Якщо я наближуся до цієї частини себе, то, ймовірно, зможу чогось навчитися.

А як щодо мого спадку? Лише кілька годин тому Джейсон дійшов переламної миті свого життя — миті, коли він тримав у руках зброю, але не натиснув на гачок, коли він зважив на спадок, що волів передати синові, коли він обрав не насильство. Який спадок хочу передати я? Що я залишу в цьому світі, коли покину його? Я вже вирішила поступитися таємницями, запереченнями та соромом. Та чи я справді

живу в мирі з минулим? Чи, може, я ще маю дещо владнати, аби не увічнювати свій біль?

Я думаю про мамину маму, яка померла раптово уві сні. Про маму, чий смуток через раптову дитячу втрату з раннього віку позначив її голодом та страхом і яка передала власним дітям невиразне, нерозвинене почуття втрати. Та що ще, крім її гладенької шкіри, густого волосся, глибоких очей, крім болю, смутку та люті від ранньої її втрати я зможу передати? І що, як я маю повернутися на територію моєї травми, аби зупинити циклічність, аби створити інший спадок? Я приймаю запрошення до Берхтесгадена.

17 ПТСР — посттравматичний стресовий розлад.

18 «Гітлерівська молодь» — молодіжна нацистська воєнізована організація, належність до якої була обов'язкова для молоді за часів війни.

РОЗДІЛ 18

Ліжко Геббельса

Преподобний доктор Девід Воер у телефонній розмові проінструктував мене стосовно приїзду. Я звертатимусь до шестисот військових капеланів, що перебувають на клінічному відновленні у Рекреаційному центрі Збройних сил у готелі «Генерал Волкер». Готель розташований високо в горах Баварії і раніше використовувався як резиденція та місце зустрічі офіцерів СС. Нас з Белою розташують у сусідньому готелі «Цум туркен», який колись був зарезервований під офіс для Гітлера та дипломатичних відвідувачів. Саме тут у 1938 році зупинявся британський прем'єр-міністр Невілл Чемберлен, коли мав зустріч із Гітлером, після якої повернувся додому з тріумфальною, але трагічно хибною новиною, що він забезпечив «мир для нашого часу». Також, імовірно, що саме тут Адольф Ейхман власною персоною виклав Гітлерові план остаточного вирішення єврейського питання. Берггоф та «Орлине гніздо», колишня резиденція Гітлера, звідти на відстані пішої прогулянки.

Мою аудиторію складатимуть експерти з лікувального мистецтва. Капелани не лише надають духовні настанови, а й забезпечують ментальне здоров'я, тому вперше, як мені повідомив Дейв, на додачу до власних семінарських знань вони мусять пройти рік клінічного пасторського навчання. Капелани мають бути навчені психології так само досконало, як і релігійній доктрині, тому Дейв запровадив тижневі конференції з клінічної психології для капеланів, що служать в Європі. Мій виступ має бути ключовим.

Дейв розповів мені про капеланів та солдатів, для яких вони служать. Ці солдати були не такі, як у моїй молодості чи яких я лікувала в центрі ім. Вільяма Бомонта. Це були солдати мирного часу, солдати холодної війни, солдати війни за лаштунками. Вони не виживали у вирі насильства, але, тим не менш, вони завжди перебували у стані повної бойової готовності, зберігали мир, готуючись до війни.

Більшість солдатів холодної війни дислокується в місцях розташування налаштованих ракет. Ракети було заздалегідь встановлено в мобільні пускові установки, сховані у стратегічних

місцях. Життя з незмінною загрозою війни, із сиренами серед ночі, що повідомляють про чергові навчання чи справжню атаку, було їхньою буденністю. (Як душ в Аушвіці. Вода чи газ? Ми ніколи не знали.) Капелани, перед якими я мала виступати, відповідали за забезпечення душевних та психологічних потреб солдатів, які робили все від них залежне, аби стримати повномасштабну війну, аби бути готовими до будь-чого.

— Про що я маю говорити? — запитала я. — Про що їм було б корисно від мене почути?

— Про надію, — сказав Девід. — Про прощення. Якщо священники не вміють говорити про ці речі, якщо не розуміють їх — ми не можемо виконувати свою роботу.

— Чому я?

— Одна справа почути про надію та прощення від проповідника чи людини, що вивчає релігієзнавство, — пояснив Дейв. — І зовсім інша, коли одна з небагатьох з власного досвіду розповідає, як триматися за надію, коли тебе позбавлено всього, коли тебе заморено голодом та покинуто помирати. Я не знаю жодної іншої людини, чиї слова могли би бути такими ж достовірними.

Місяць по тому, коли ми з Белою потягом добираємося до Берхтесгадена з Берліна, я почуваюся людиною найменш компетентною, останньою на Землі, що має право говорити про надію та прощення. Я заплющую очі та чую звук своїх нічних кошмарів — невпинний стукіт коліс. Я бачу батьків: тата, що відмовляється поголитися, мамин відсутній погляд. Бела тримає мою руку. Торкається пальцем браслета, що він подарував мені, коли народилася Маріанна, та який я заховала в її підгузки, коли ми тікали з Прешова, браслета, який я носила щодня. Це мій переможний талісман. Нам вдалося. Ми вижили. Наше життя триває. Проте ні заспокійлива рука Бели, ні поцілунок гладенького золота на моїй шкірі не мають сили пом'якшити сконцентрований у моєму череві страх. Ми їдемо в одному купе з німецькою парою приблизно нашого віку. Вони милі, пропонують нам пригоститися тістечками, що взяли в дорогу, жінка говорить компліменти щодо мого вбрання. Що б вони сказали, якби знали, що я, сімнадцятирічна, їхала на даху німецького

потяга під градом бомб — живий щит у смугастій сукні, примушена захищати нацистські боеприпаси ціною власного життя? І де вони були, коли я замерзала на даху потяга? Де вони були впродовж війни? Чи були вони серед тих дітей, які плювали в нас із Магдою, коли ми йшли повз німецькі селища? Чи були вони в Гітлер'югенді? Чи думають вони тепер про минуле, чи заперечують його, як заперечувала я впродовж десятиліть?

Страх усередині перетворюється на інше почуття, палке та загострене — на лють. Я пригадую гнів Магди: *«Після війни я вб'ю німецьку матір»*. Вона не могла позбавитися нашої втрати, але могла завдати їй удар, могла відплатити тим самим. Часом я поділяла її жагу очної ставки, але не жагу помсти. Моє спустошення проявлялося самогубними поривами, а не смертоносними. Але тепер злість згущується в мені, гнів, несамовитий, наче буря, набирає моці та швидкості. Я сиджу на відстані метра від людей, які могли бути моїми колишніми гнобителями. Я боюся себе, боюся того, на що я здатна. — Бело, — шепочу я, — гадаю, я вже досить далеко зайшла. Я хочу додому.

— Ти і раніше боялася, — сказав він. — Прийми це, привітай це. Бела нагадує мені про те, у що я також вірю. Це робота над зціленням. Ти заперечуєш те, що завдає тобі болю, чого боїшся. Ти будь-якою ціною уникаєш цього. А потім знаходиш спосіб привітати та прийняти все, чого найбільше боїшся. І лише тоді нарешті можеш це відпустити.

Ми прибуваємо до Берхтесгадена та беремо таксі до готелю «Цум туркен», який тепер уже готель-музей. Я намагаюся не зважати на зловісні історичні ознаки цього місця та спрямовую погляд на велич природи, на верхівки гір, що здіймаються з усіх боків. Засніжений гірський хребет нагадує мені Татри, де я вперше зустріла Белу, де він неохоче складав мені товариство у протитуберкульозному диспансері. У готелі нам пощастило добряче посміятися, коли консьєрж звернувся до нас «докторе та місіс Егер».

— Ми докторка та містер Егер, — каже Бела.

Готель — наче машина часу, анахронізм. Кімнати досі облаштовані так, як у 1930–1940-х, — з товстими перськими килимами та без телефонів. Нам з Белою виділили кімнату, в якій спав Джозеф Геббельс, міністр

пропаганди уряду Гітлера. У ній стояло те саме ліжко, те саме дзеркало, ті самі шафа та тумбочка. Я стою у дверях та відчуваю, як руйнується внутрішній мир та спокій. Що це означає, що я стою тут зараз? Бела проводить рукою по шафі, покривалу на ліжку, йде до вікна. Чи історія стискає йому череп так, як мені? Я хапаюся за стійку ліжка, аби встояти на ногах. Бела обертається до мене. Підморгує та починає співати.

— *Це... весна для Гітлера та Німеччини!* — співає він.

Це пісня «Німеччина щаслива та безтурботна!» з фільму Мела Брукса «Продюсери».

Він витанцьовує чечітку перед вікном, у його руках уявна тростина. Ми дивилися «Продюсерів» разом, ходили на прем'єру в 1968-му, за рік до нашого розлучення. Я сиділа в кінотеатрі в оточенні сотні людей, що сміються. Бела реготав голосніше за інших. Я не могла навіть розтягти губи в посмішці. Головою я розуміла, що фільм сатиричний. Я розумію, що сміх підносить та може підтримувати в лихі часи. Я розумію, що сміх лікує. Але ця пісня зараз, у цьому місці — це занадто. Я гніваюся на Белу — не так через відсутність такту, як через його здатність легко та вдало забувати смуток. Я маю вшитися звідси.

Я вийшла на прогулянку наодинці. Одразу за вестибюлем готелю є стежка, що веде до Берггофа та «Орлиного гнізда», давньої резиденції Гітлера. Я не обиратиму цієї стежки. Я не подарую Гітлерові задоволення від мого знайомства з його домом, від визнання його існування. Я вже не застрягла на міліні минулого. Натомість я йду іншим шляхом, піднімаюся до іншої верхівки, до відкритого з усіх боків обрію.

Та потім зупиняю себе. От я знову, як завжди, наділяю мертву людину владою відмовити мене від відкриттів. Чи не тому я приїхала до Німеччини? Чи не для того, аби наблизитися до труднощів? Дізнатися, чого ще може навчити мене минуле?

Я йду стежкою з гравію до скромних залишків колись грандіозного маєтку Гітлера, що нависає над урвищем. Усе, що зараз залишилося від будинку, — стара підпірна стіна, вкрита мохом, пошматовані залишки цеглин та труби, що стирчать із землі. Я роздивляюся межигір'я, як, імовірно, і Гітлер колись. Дім Гітлера зник — американські військові

спалили його вщент в останні дні війни, не забувши перед тим винести з його льоху вина та коньяк. Вони сиділи на терасі та піднімали келихи, а позаду них палав оповитий вогнем та димом його дім. Дім зник, а що з Гітлером? Чи зможу я відчувати його присутність тут? Я дослухаюся до своїх нутрощів, чи мене не нудить, чи не йде мороз по шкірі. Я прислухаюся, чи зможу почути його голос, відлуння його ненависті, безжальний поклик зла. Але все тихо та спокійно. Я дивлюся вгору на гори, бачу, як на польові квіти ллються перші холодні струмочки талого снігу з навколишніх вершин. Я крокую по слідах Гітлера, але його тут зараз немає, а я є. Це *справді* весна, хоч і не для Гітлера. Для мене. Розтанув товстий шар мовчазного снігу, мертва тиха зима поступилася бурхливому народженню нового листя та тремтливій течії стрімкої води. Крізь шар моторошного смутку, що я завжди ношу в собі, пробивається інше почуття. Перший струмочок з давно замерзлого снігу, що тепер тане. Стікаючи донизу гірським схилом, вода промовляє, і покої мого серця говорять. «Я жива! — булькає струмок. — *Мені вдалося*». Переможна пісня наповнює мене, рветься з серця, з горла до неба та над усією долиною.

— Я відпускаю тебе, — кричу я давньому смутку. — Я відпускаю тебе. — *Tempora mutantur, et nos mutamur in illis*, — кажу я капеланам, коли починаю свій ключовий виступ наступного ранку. — Цей латинський вислів я вивчила ще дівчинкою. *Часи змінюються, і ми змінюємося разом із ними*. Ми завжди в процесі становлення.

Я запрошую їх до подорожі в минуле, на сорок років назад, до цього самого гірського селища, де ми зараз сидимо, можливо, навіть до цієї зали, коли п'ятнадцять добре освічених людей вирішували, скільки таких же людей, як і вони самі, можна спалювати в печі одночасно.

— У людській історії існує війна, — кажу я. — Існує жорстокість, існує насильство, існує ненависть. Але ще ніколи в історії людства не було більш наукового та планомірного знищення людей. Я пережила страшні табори смерті Гітлера. Цієї ночі я спала в ліжку Гіббельса. Люди запитують у мене, як я навчилася долати минуле. Долати? Долати? Я нічого не здолала. Кожне побиття, бомбардування та селекційна черга, кожна жахлива мить, яку я вважала останньою, — все це досі живе в мені, в моїй пам'яті та нічних жахіттях. Минуле нікуди не зникає. Через нього не переступиш, його не видалиш. Воно

живе в мені. Але також у мені живуть перспективи, які подарувало минуле: як я вижила, аби бути звільненою, бо живила надію у серці. Я вижила, аби пізнати свободу, бо навчилася прощати.

Прощати нелегко, кажу я їм. Значно легше триматися за кривди, прагнути помсти. Я розповідаю про тих, що вижили, як і я, про хоробрих чоловіків та жінок, яких я зустріла в Ізраїлі, яким я завдавала болю, згадуючи прощення, які наполягали, що прощати — це все одно, що не зважати чи забувати. Навіщо прощати? Чи це не значить спустити Гітлерові за все, що він зробив?

Я розповідаю історію про мого любого друга Лачі Гладштейна — Ларрі Гладстоуна. Лише один раз за кілька десятиліть з часів війни він розмовляв зі мною про минуле відкрито. Це сталося, коли я була в процесі розлучення, і він знав, що в мене були проблеми з грошима. Він зателефонував, аби повідомити про знайомого юриста, який представляв інтереси вцілілих у справах виплат компенсацій. Він заохочував мене зробити цей крок та подати заяву на отримання належних виплат. Це рішення було чудовим для багатьох, але не для мене. Для мене це були криваві гроші. Це наче хтось призначив ціну за голови моїх батьків. Це наче прикувати себе до тих, хто намагався нас знищити.

Дуже легко створити в'язницю з болю, з минулого. У кращому випадку помста марна. Вона не може змінити того, що з нами сталося, вона не позбавить нас жахів, що ми пережили, не поверне мертвих до життя. Та значно гіршим є те, що помста увічнює колообіг ненависті. Вона стає циклічна. Коли ми прагнемо помсти, хай і ненасильницької, ми рухаємося по колу замість того, аби просуватися вперед.

Коли я вчора прибула, то думала, що навіть моя присутність в цьому місці — це здоровий вид помсти, відплата, зрівняння рахунку. І потім я стояла та дивилася навколо зі скелі в Бергтофі й усвідомила, що помста не звільняє. Тож, стоячи на землі, де колись стояв дім Гітлера, я простила його. Справа не в Гітлері. Я зробила це заради себе. Я відпустила, звільнила частину себе, яка впродовж значної частини мого життя витрачала мою розумову та духовну енергію, аби тримати Гітлера на ланцюзі. І поки я трималася за той гнів, я була закута в ті ланцюги разом із Гітлером, замкнена у руйнівному минулому, у власному смутку. Прощати означає сумувати — за тим, що сталося, і за

тим, чого не сталося, — і відпустити прагнення іншого минулого. Приймати життя таким, яким воно було і є тепер. Авжеж, я не кажу про те, що знищення Гітлером шести мільйонів людей є прийнятним. Це сталося, і я не хочу, аби цей факт нищив життя, за яке я чіплялася, за яке боролася попри все.

Капелани підводяться та вибухають теплими оплесками. Я стою на сцені у світлі прожектора та думаю, що ніколи не почувалася такою піднесеною, такою вільною. Я ще не знаю, що мені належить зробити дещо складніше за прощення Гітлера. Є інша людина, якій я ще маю протистояти, простити яку буде значно складніше, — це я сама.

Нашої останньої ночі в Берхтесгадені я не можу заснути. Я лежу без сну в ліжку Геббельса. Світло пробивається крізь щілину під дверима, і я можу роздивлятися візерунок виноградних лоз на старих шпалерах, як вони переплітаються та повзуть угору. *Tempora mutantur, et nos mutamur in illis*. Якщо я змінююсь, то хто я в процесі перетворення? Я відпочиваю у безсонній невідомості. Намагаюся зрозуміти себе, прислухаюся до своєї інтуїції. Я чомусь згадую одну історію про дуже талановитого єврейського хлопчика, художника. Йому порадили подати заяву на вступ до школи мистецтв у Відні, але він не мав грошей на таку подорож. Він пройшов пішки з Чехословаччини до Відня, де його не допустили до іспиту, тому що він єврей. Він благав. Він дістався так далеко, пішки пройшов усю відстань, чи може він хоча б скласти іспит? Чи можуть йому зробити таку величезну послугу? Вони дали йому місце на іспиті, і він його склав. Хлопчик був такий талановитий, що йому запропонували місце у школі, попри його походження. Інший хлопчик, що сидів поряд із ним, був Адольф Гітлер, якого до школи не взяли. А єврейського хлопчика взяли. Цей чоловік залишив Європу та переїхав до Лос-Анджелеса. Все своє життя він відчував провину, гадаючи, що якби Гітлер тоді не був пригнічений поразкою, якби він не поступився єврейському хлопчикові, то, може, й не мав би потреби робити з єврейського народу жертовне ягня. Голокосту могло би не статися. Як і діти, що зазнають жорстокого поводження чи батьки яких розлучаються, ми завжди знаходимо причину звинуватити себе.

Самозвинувачення завдає також болю й іншим, не лише нам.

Пам'ятаю колишнього пацієнта, чоловіка та його сім'ю, з якими я короткий час працювала приблизно рік тому. Вони сиділи переді мною, наче загублені деталі різних пазлів: моторошний полковник у прикрашеній медалями формі; мовчазна світловолоса дружина з ключицями, що випиналися з-під білої блузки; донька-підліток з начесаним у дике гніздо та налакованим волоссям, з обведеними по колу чорною підводкою очима; тихий восьмирічний син, що розглядав на колінах комікси. Полковник вказав на доньку.

— Подивіться на неї. Вона шльондра. Наркозалежна. Вона не поважає наші правила. Відкриває рота на матір. Не повертається додому, коли їй наказано. Жити з нею стає нестерпно.

— Ми почули вашу версію, — сказала я. — Давайте тепер послухаємо Лею.

Ніби глузуючи з нього, зачитуючи за сценарієм усе, що підтверджує кожне слово звинувачення батька, Лея розпочала свою розповідь про свої вихідні. На вечірці, де вони, неповнолітні, розпивали алкогольні напої та закинулися кислотою, в неї був секс із хлопцем. Вона зависала всю ніч. Здавалося, вона отримувала задоволення від кожної подробиці.

Її мама кліпала очима та колупала наманікюрені нігті. Обличчя батька налилося кров'ю. Він підвівся зі свого крісла поруч із нею. Навис над нею, розмахуючи кулаком.

— Бачите, з чим я маю справу? — ревів він.

Його донька бачила його лють, а я бачила чоловіка, близького до серцевого нападу.

— Бачите, з чим я маю справу? — сказала Лея, закриваючи очі під лоба.

— Він навіть не намагається зрозуміти мене. Лише наказує, що робити.

Її брат ще пильніше уп'явся в комікси, наче це зусилля було здатне витягти його із зони збройного конфлікту, на яке перетворилося життя його родини, та перенести до уявного світу книжки, де добро та зло виразно розмежовані, де хороші хлопці зрештою перемагають. Він говорив менше за всіх, та я все одно мала відчуття, що саме він міг сказати найважливіше.

Я сказала батькам, що наступну частину сеансу вони проведуть зі мною в кабінеті без дітей, а Лею та брата я провела до суміжної кімнати і видала їм аркуші та маркери. Я дала їм доручення, яке, як

гадала, допоможе їм випустити пар після напруженої розмови з батьками. Я попросила їх обох зобразити їхню сім'ю, не малюючи людей.

Я повернулася до батьків. Полковник кричав на дружину. Вона, здавалося, зсихається, зникає на очах, і я підозрювала, що вона може бути на ранній стадії харчового розладу. Коли я зверталася до неї із запитанням, вона спершу дивилася на чоловіка. Кожне з їхньої сім'ї було замкнене у власній фортеці. У тому, як вони звинувачували одне одного та знімали провину з себе, я бачила докази їхнього внутрішнього болю. Але, намагаючись підвести їх до джерел їхнього болю, я, здавалося, лише пропонувала їм розпалювати вогонь чи відступати ще далі.

— Ми обговорили з вами, що, на вашу думку, коїться з дітьми, — перервала я полковника. — А що коїться між вами?

Матір Леї кліпнула очима на мене. А батько байдуже витріщився.

— Чого ви бажаєте досягти як батьки?

— Навчити їх бути сильними в цьому світі, — сказав полковник.

— І як вам це вдається?

— Моя донька шльондра, а син слинько. Як гадаєте?

— Я бачу, що поведінка доньки лякає вас. А як щодо сина? Яким чином він вас розчаровує?

— Він слабак. Він завжди відступає.

— Наприклад?

— Коли ми разом граємо в баскетбол, він не вміє гідно програвати. Та навіть не намагається виграти. Просто йде собі.

— Він лише хлопчик. Набагато менший за вас. Що станеться, якщо ви дозволите йому виграти?

— І чого це його навчить? Що світ прогинається під тебе, коли ти м'який?

— Існують інші способи навчити дитину не здаватися та розвивати свої здібності — лагідним підштовхуванням, а не ногою під зад, — сказала я.

Полковник щось буркнув під носа.

— Яким ви хочете, аби діти вас бачили?

— Як головного.

— Героя? Лідера?

Він кивнув.

— А як, гадаєте, діти вас бачать насправді?

— Вони вважають, що я сцикливе лайно.

Незабаром я зібрала сім'ю разом та попросила дітей показати їхні сімейні портрети. Лея намалювала лише один предмет — величезну бомбу по центру аркуша, що вибухає. Її брат намалював розлюченого лева та трьох зіщулених мишенят.

Обличчя полковника знову налилося кров'ю. Його дружина опустила очі. Він затнувся та потупився на стелю.

— Скажіть, що зараз з вами коїться?

— Я облажався зі своєю сім'єю, чи не так?

Я підозрювала, що можу ніколи більше не побачити ні полковника, ні його сім'ї. Але він зателефонував мені наступного тижня, аби призначити час для приватного сеансу. Я попросила детальніше розповісти про його почуття, коли він побачив малюнки своїх дітей.

— Якщо мої діти бояться мене, як вони мають впоратися з цим світом?

— Що змушує вас вважати, що вони не зможуть себе захистити?

— Лея не може сказати «ні» ані хлопцям, ані наркотикам. Роббі не може протистояти покидькам.

— А як щодо вас? Ви можете захистити себе?

Він вип'яв груди, прикрашені сяючими на сонці медалями.

— Ось доказ.

— Я не кажу про поле бою. Я кажу про ваш дім.

— Гадаю, ви не розумієте, скільки всього на мене тисне.

— Що вам потрібно вдіяти, аби почуватися в безпеці?

— Справа не в безпеці. Якщо я не контролюю ситуацію, люди помирають.

— Саме це значить для вас безпека? Свобода від страху, що люди можуть зазнати шкоди під вашим доглядом?

— Це не просто страх.

— Проведіть мене туди, де ваші думки. Про що ви думаєте?

— Не думаю, що ви хочете це почути.

— Вам не потрібно хвилюватися за мене.

— Ви не зрозумієте.

— Ви праві, ніхто не здатен цілком зрозуміти іншого. Але маю вам сказати, що колись я була ув'язненою війни. Про що б ви мені не

хотіли сказати, я вже, ймовірно, колись чула та бачила дещо гірше.

— На війні ти вбиваєш — або вбивають тебе. Тому коли я отримую наказ, я не ставлю питань.

— Де ви, коли отримуете наказ?

— У В'єтнамі.

— Ви в приміщенні? Чи надворі?

— У кабінеті, на авіабазі.

Я спостерігала за мовою його тіла, поки він вів мене до свого минулого. Спостерігала його енергійність, ступінь збудження, аби розпізнати будь-яке напруження, що означало б, що ми просуваємося надто стрімко. Він заплющив очі. Здавалося, він занурюється в транс.

— Ви сидите чи стоїте?

— Я сиджу, коли відповідаю на дзвінок. Але негайно підхоплююся.

— Хто вам телефонує?

— Мій командир.

— Що він каже?

— Що він відправляє моїх хлопців на рятувальну місію на відкритій місцевості.

— Чому ви підводитеся, коли чуєте наказ?

— Мені стає спекотно. У грудях стисло.

— Про що ви думаєте?

— Що це небезпечно. Що нас атакуватимуть. Що нам потрібна підтримка з повітря, якщо нас відправляють до цієї зони. А вони не надають її нам.

— Ви скаженієте через це?

Його очі широко розплющились.

— Ще й як скаженію. Вони відправили нас туди. Спочатку навішали нам купу брехні, що американська армія найсильніша у світі, що косооки не мають шансів.

— Вона виявилася не такою, як ви очікували.

— Вони брехали нам.

— Почуваєтеся зрадженим?

— Так, в біса, я почуваюся зрадженим.

— Що сталося того дня, коли ви отримали наказ відправити вашу дивізію на рятувальну операцію?

— Це було вночі.

— Що сталося тієї ночі?

— Я скажу вам, що сталося. Там була засідка.

— Ваші хлопці постраждали?

— Чи я маю це говорити вголос? Вони померли. Вони всі померли тієї ночі. І саме я відправив їх туди. Вони вірили мені, а я відправив їх на смерть.

— На війні люди помирають.

— Знаєте, що я думаю? Померти легко. А я маю щодня жити та думати про тих батьків, що поховали власних синів.

— Ви виконували наказ.

— Але я знав, що то було хибне рішення. Я знав, що хлопцям була потрібна підтримка з повітря. Але не мав яєць домогтися її.

— Чим ви поступилися, аби стати полковником?

— Що ви маєте на увазі?

— Ви обрали шлях солдата та військового лідера. Чим ви мали поступитися, аби піти цим шляхом?

— Я часто був далеко від сім'ї.

— Чим ще?

— Коли в тебе шість тисяч чоловіків, що довіряють тобі власне життя, то не можеш дозволити собі розкоші боятися.

— Ви маєте поступитися своїми почуттями. Не дати іншим побачити їх.

Він кивнув.

— Раніше ви сказали, що вмирати легко. Ви колись хотіли померти?

— Весь клятий час.

— Що зупиняє вас?

— Мої діти, — його обличчя скривилося від болю. — Але вони вважають мене монстром. Їм було б краще без мене.

— Хочете знати мою думку? Гадаю, вашим дітям було б значно краще з вами. З *вами* — з чоловіком, яким я дедалі більше захоплююся, що ближче пізнаю. З чоловіком, який може ризикнути розповісти про свій страх. З чоловіком, який має мужність пробачити собі та прийняти себе.

Він мовчав. Ймовірно, це була перша мить, коли він побачив можливість звільнити себе від провини, яку він відчував щодо минулого.

— Я не можу допомогти вам повернутися в минуле та врятувати ваших хлопців. Не можу гарантувати вам безпеку ваших дітей. Але можу допомогти вам захистити одну людину — вас самого.

Він витріщився на мене.

— Однак, аби врятувати себе, ви маєте поступитися тим уявленням про себе, тим собою, яким, думаєте, ви мали би бути.

— Сподіваюся, це спрацює, — сказав він.

Незабаром полковника перевели, і він із сім'єю покинув Ель-Пасо. Не знаю, що з ними сталося. Сподіваюся, щось добре, бо я дуже турбувалася через них. Але чому я згадую зараз про них? Яким чином їхня історія стосується мене? Дещо, пов'язане з виною полковника, з його в'язницею самозвинувачення, привертає мою увагу. Можливо, моя пам'ять указує мені на роботу, яку я вже зробила, чи на роботу, яку ще маю зробити. Я вже пройшла довгий шлях після фізичного звільнення, відтоді як американський солдат урятував мене в 1945-му. Я зняла маску. Я навчилася визнавати та виражати почуття, припинила закорковувати в пляшки свої страхи та сум. Я працювала над тим, аби проявляти свій гнів та звільнятися від нього. І я повернулася сюди, до давньої оселі мого гнобителя. Я навіть простила Гітлерові, відпустила його у всесвіт, хай би лише на сьогодні. Але існує вузол, темрява, що простягається від кишок до самого серця, напруга в спині — безжальне відчуття провини. Я була потерпілою, я не була кривдницею. А однак я переконана, що заподіяла комусь шкоди. Але кому саме?

У голові виникає образ ще одної пацієнтки. Їй минуло сімдесят один, вона була джерелом постійних клопотів своєї родини. Вона мала всі симптоми клінічної депресії: забагато їла та забагато спала, віддалилася від дітей та онуків. А коли була вимушена спілкуватися з близькими, то була така розгнівана, що онуки боялися її. Після моєї лекції в місті її син зв'язався зі мною, аби запитати, чи зможу я знайти годину та зустрітися з його матір'ю. Я не розуміла, у який спосіб я можу допомогти їй за єдиний короткий сеанс, доки чоловік не сказав, що його мама, як і я, втратила власну маму, коли їй було лише шістнадцять. Мене охопило співчуття до його мами, до чужої мені жінки. Мені спало на думку, що я сама запросто могла стати такою, як та жінка, я заледве такою не стала — зануреною у втрату, яку ховала

від тих, хто найбільше мене любив.

Та жінка, Маргарет, прийшла на зустріч до моєї готельної кімнати того ж дня. Її вбрання було ретельно підібране, але ворожість стирчала з неї, наче пір'я. Вона вибухнула кулеметною чергою скарг на власне здоров'я, на свою родину, на домогосподарку, на поштаря, на сусідів, на директорку дівачої гімназії на її вулиці. Здавалося, вона вбачала несправедливість та незручність у будь-якому аспекті життя. Година минала, а вона була така захоплена дрібними проблемами, що ми навіть не наблизилися до того, що, як я знала, було її найбільшим лихом.

— Де похована ваша мама? — питаю я її зненацька.

Маргарет відхилилася, наче я була драконом, що дихнув їй в обличчя вогнем.

— На цвинтарі, — сказала вона, нарешті знову відновлюючи дихання.

— На якому цвинтарі? Десь поблизу?

— Тут, у місті, — сказала вона.

— Ви потрібні вашій мамі. Негайно.

Я не дала їй можливості заперечити. Ми спіймали таксі. Сіли в автівку та дивилися з вікон на мокрі метушливі вулиці. Потік її нарікань не припинявся: вона критикувала інших водіїв, швидкість перемикання світлофорів, якість крамниць та фірм, повз які ми проїжджали, навіть колір чиєїсь парасольки. Ми проїхали крізь металеву браму кладовища, повз старі та величні дерева. Від брами вузька дорога з бруківки вела до поля мертвих. Дощило.

— Тут, — нарешті мовила Маргарет, вказуючи на болотистий пагорб, на якому скупчилися кілька надгробків. — А тепер скажіть мені, на бога, що ми тут робимо.

— Чи знаєте ви, — кажу я, — що матері не можуть піти з миром, допоки не знатимуть, що люди, яких вони залишили, живуть своє життя на повну силу? Зніміть ваші черевики, зніміть панчохи. Станьте босоніж на могилу вашої мами. Зверніться до неї, аби вона нарешті могла спочити з миром.

Маргарет вийшла з таксі. Стала на слизьку мокру траву. Я дала їй побути наодинці. Я озирнулася лише раз та побачила, як Маргарет припала до землі, тримаючись обома руками за надгробок своєї матері. Не знаю, що вона сказала їй, якщо вона взагалі щось сказала. Знаю

лише, що вона босими ногами стояла на маминій могилі, поєднавши оголену шкіру з місцем втрати та журби. Так, босоніж, вона і повернулася до таксі. Вона трохи поплакала, а потім занурилася в тишу.

Згодом я отримую дивовижного листа від сина Марґарет. *«Не знаю, що ви сказали моїй мамі, — написав він, — але вона тепер інша людина, вона миролюбніша, вона щасливіша».*

Я просто вгадала, це був вдалий експеримент. Я мала на меті допомогти їй переступити через її досвід — поглянути на проблему як на можливість, дати їй змогу допомогти своїй матері, а з цим звільнитися, допомогти собі. Тепер, коли я знову в Німеччині, мені спало на думку, що той же принцип спрацює й зі мною. Зв'язатися босоніж з місцем моєї втрати. Доторкнутися та відпустити. Екзорцизм по-угорськи.

Лежачи без сну на ліжку Геббельса, я усвідомлюю, що мушу зробити те саме, що зробила Марґарет, виконати ритуал скорботи, якого уникала все життя.

Я вирішую повернутися до Аушвіцу.

РОЗДІЛ 19

Залишити камінь

Не можу собі уявити, як повернутися до пекла без Маґди.

— Прилітай сьогодні до Кракова, — благаю я Маґду по телефону з фое-готелю «Цум туркен» наступного ранку. — Будь ласка, повернімося до Аушвіцу зі мною.

Я б не вижила без неї. І не переживу повернення до нашої в'язниці тепер, якщо її не буде поруч, якщо вона не триматиме мене за руку. Я знаю, що неможливо повернути минуле, стати тією, ким я була, знову хоч раз обійняти маму. Неможливо змінити минуле, змінити мене, змінити те, що сталося з батьками, зі мною. Шляху назад немає. Я це знаю. Але я не можу не визнавати відчуття, що в моїй давній в'язниці щось чекає на мене, щось, що я маю надолужити. Чи відкрити. Якусь давно втрачену частину мене.

— Вважаєш мене божевільною мазохісткою? — каже Маґда. — Якого дідька я б туди поверталася? І нащо це тобі?

Справедливе запитання. Може, я просто караю себе? Знову відкриваю давню рану? Можливо, я про це пошкодую. Але гадаю, що шкодуватиму ще більше, якщо не повернуся. Хоч як я намагалася переконати її, Маґда вирішила ніколи туди не повертатися, і я поважаю її за це. Але я вирішила інакше.

Ми з Белою вже мали запрошення навідати родину в Копенгагені, яка колись гостинно приймала Маріанну, поки ми ще в Європі. І ми, як і планували, прямуємо туди з Берх-тесгадена.

Ми їдемо до Зальцбурга та оглядаємо там катедру, що була зведена на руїнах Римської церкви. Вона була тричі перебудована, як ми дізналися, — востаннє після того, як за часів війни бомба пошкодила головний купол. На ній не лишилося жодних ознак руйнування.

— Як ми, — каже Бела та бере мене за руку.

Із Зальцбурга ми подорожуємо до Відня, їдемо тією самою місцевістю, де ми з Маґдою йшли пішки перед тим, як нас було звільнено. Я спостерігаю рови вздовж доріг та згадую їх такими, якими колись бачила, вкритими трупами. Але я також можу їх бачити такими, як

зараз, порослими літньою травою. Я можу бачити, що минуле не забруднює теперішнього, що теперішнє не применшує минулого. Час — це посередник. Час — це шлях, яким ми подорожуємо. Потяг їде через Лінц. Через Вельс. Я — дівчина зі зламаною спиною, яка знову вчиться писати літеру G, яка знову вчиться танцювати.

Ми проводимо ніч у Відні, неподалік від лікарні Ротшильда, де ми спочатку мешкали, поки чекали на візи до Америки, і де, як я після того дізналася, мій наставник Віктор Франкл до війни завідував відділенням неврології. Вранці ми сідаємо на інший потяг, що везе нас на північ.

Гадаю, Бела вважає, що моє бажання повернутися до Аушвіцу може згаснути, але другого ранку в Копенгагені я запитую в наших друзів дорогу до посольства Польщі. Вони попереджають мене, як і Маріанна перед цим, про своїх друзів вцілілих, які відвідували табір і потім померли.

— Не травмуйте себе знову, — благають вони.

Бела також виглядає схвильованим.

— Гітлер не переміг, — нагадую я їм.

Я вважала, що рішення повернутися буде найскладнішою перешкодою. Але в посольстві Польщі ми з Белою дізнаємося, що по всій Польщі зараз відбуваються трудові заворушення, що існує ймовірність втручання Радянського Союзу для придушення демонстрацій, що посольству рекомендовано зупинити видачу туристичних віз для громадян західних країн. Бела вже готовий був утішати мене, але я відсторонюю його. Я відчуваю силу волі, що колись привела мене до наглядача в'язниці в Прешові з діамантовою каблучкою на пальці та до кабінету медичного експерта у Відні з чоловіком сестри, який видавав себе за мого чоловіка. Я пройшла дуже довгий шлях у житті та одужанні. Тепер я вже не можу поступитися перед жодними перешкодами.

— Я — вціліла Голокосту, — кажу офіцерові посольства. — Я була ув'язненою в Аушвіці. Мої батьки, дідусь та бабуся померли там. Я так тяжко боролася, аби вижити. Будь ласка, не змушуйте мене чекати, аби повернутися туди.

Я ще не знаю, що впродовж цього року відносини між Польщею та Америкою погіршаться, що вони залишаться такими на решту

десятиліття, що це насправді останній шанс поїхати до Аушвіцу разом із Белою. Я лише знаю, що не можу дозволити розвернути себе назад. Офіцер дивиться на мене без жодних емоцій. Він відходить від стійки. Повертається.

— Паспорти, — каже він.

У наші сині американські паспорти він поставив туристичні візи, дійсні впродовж тижня.

— Гарно провести час у Польщі, — каже він.

Саме цієї миті я починаю боятися. У потязі до Кракова я відчуваю, ніби я у тиглі, ніби я невдовзі розплавлюся чи згорю, ніби страх сам може перетворити мене на попіл. *Тут і зараз.* Я намагаюся заспокоїти ту частину себе, яка відчуває, ніби з кожним кілометром, що наближає мене до Аушвіцу, я втрачаю шар власної шкіри. На час мого прибуття до Польщі я знову перетворюся на скелет. Але я ще хочу побути чимось більшим за кості.

— Давай зійдемо на наступній зупинці, — кажу я Белі. —

Необов'язково долати весь шлях до Аушвіцу. Поїхали додому.

— Еді, — каже він, — з тобою все буде добре. Це ж лише місце. Воно не може тебе скривдити.

Я лишаюся в потязі, проїжджаю наступну зупинку, і наступну теж.

Берлін. Познань. Згадую доктора Ганса Сельє, мого земляка, угорця.

Він сказав, що стрес — це реакція тіла на будь-яку потребу змін. Наші автоматичні реакції — битися чи тікати. Але в Аушвіці, де ми потерпали від чогось більшого, ніж стрес, де ми жили в муках, завжди на межі між життям та смертю, де не знали, що наступне чекає на нас, варіантів битися та тікати не існувало. Якби я чинила опір, мене було б застрелено, якби я спробувала тікати, мене було би вбито електричним струмом. Тож я навчилася плисти за течією, залишатися в наявних обставинах та розвивати єдине, що лишилося в мені, шукати всередині себе ту частину, до якої не може дістатися жоден нацист. Знаходити справжнє «Я» та триматися за нього. Можливо, я не втрачаю шкіру. Можливо, я лише розтягуюся. Розтягуюсь, аби охопити кожну свою сутність — хто я є, ким була та ким можу стати.

Коли ми зцілюємося, ми приймаємо наші справжні та можливі особистості. У мене була пацієнтка з ожирінням, їй було нестерпно дивитися на себе в дзеркало та на цифри на вагах. Вона називала себе

коровою, огидною. Вона була переконана, що чоловік зневірився у ній, а діти соромилися її, що люди, яких вона любила, заслуговували на краще. Але для того, аби вона стала такою, якою воліла, вона спершу мусила полюбити себе такою, якою була. Ми сиділи в моєму кабінеті, і я попросила її обрати будь-яку частину свого тіла — палець на нозі чи руці, живіт, шию чи підборіддя — і сказати щось приємне. *Це виглядає так-то; на дотик це таке; це красиве, тому що...* Спочатку це було дивно і складно, навіть болісно. Їй було легше гамселити себе, ніж охоче та дбайливо жити у власному тілі. Ми просувалися дуже повільно, дуже обережно. Я стала помічати невеличкі зміни. Одного дня вона прийшла на зустріч зі мною у новому дивовижному яскравому шарфі. Іншим разом вона винагородила себе педикюром. Ще іншого дня вона розповіла, що зателефонувала сестрі, від якої давно віддалилася. Одного разу вона виявила, що любить гуляти стежкою коло парку, де її донька грає у футбол. Практикуючи любов до себе, вона відкрила у житті більше радості та невимушеності. І ще вона почала втрачати вагу. Вивільнення починається з прийняття. Аби зцілитися, ми маємо прийняти темряву. Ми йдемо темною алеєю, прямуючи до світла. Я працювала з ветераном В'єтнаму, який у відчай повернувся додому, який не вірив, що зможе повернутися до життя, яким жив до війни. Він повернувся з фізичними та психологічними вадами. Він був імпотентом, не міг знайти роботу. Дружина покинула його. Коли він просив моєї допомоги, то був загублений у хаосі розлучення, яке здавалося йому кінцем його статевого життя та особистості. Я віддавала йому все своє співчуття, але він лишався застряглий, злий, схоплений сипучими пісками власної втрати. Я відчувала себе неспроможною допомогти йому. Що більше любові я намагалася скерувати до безодні його відчаю, то глибше він потопав. Я вирішила наостанок спробувати гіпнотерапію. Я повернула його на війну, де він був пілотом бомбардувальника, коли він усе тримав під контролем, поки не повернувся додому та не втратив усе. У стані гіпнозу він сказав мені: «У В'єтнамі я міг пити скільки влізе, міг трахатися досхочу». Його обличчя налилося кров'ю, він закричав: «І міг вбивати стільки, скільки хочу!». На війні він не вбивав людей, він вбивав «косооких», він вбивав недолудей. Так само і нацисти не вбивали людей у таборах смерті; вони видаляли ракову пухлину. Війна

скривдила його, покремсала його життя, а він усе одно сумував за війною. Сумував за відчуттям влади, що його він набував, воюючи з ворогом, за відчуттям належності до недоторканного класу, вищого за інші національності, вищого за інші раси.

Жоден прояв моєї безумовної любові не давав результатів, доки я не дозволила висловитися тій його частині, що горювала, що була водночас владна та темна й що вже не мала можливості виразитися. Я не кажу, що він знову мусив вбивати, аби стати цілісним. Я говорю лише про те, що він міг знайти спосіб вийти зі стану жертви, лише примиривши в собі безсилля *та* владу, свою травму *та* травмування інших, гордість *та* сором. Єдина протиотрута, що знешкоджує зламаність, — це цілісність.

Можливо, зцілюватися не значить видаляти рубець чи рубцювати рану. Зцілюватися — значить рану плекати.

Ми дісталися до Кракова по обіді. Ми спатимемо тут — чи намагатимемося спати. Завтра візьмемо таксі до Аушвіцу. Бела хоче прогулятися старим містом, я намагаюся милуватися середньовічною архітектурою, але голова забита очікуваннями — дивною сумішшю сподівання та побоювання. Перед костелом Діви Марії ми зупиняємося послухати трубача, який грає *хейнал*¹⁹, що відзначає початок кожної години. Повз нас проштовхується група підлітків, голосно жартуючи польською, та я не відчуваю їхніх веселощів, я відчуваю стурбованість. Ці юнаки, трохи старші за моїх онуків, нагадують, як швидко змінюються покоління. Чи моє покоління достатньо добре навчило молодь, аби попередити виникнення іншого Голокосту? Чи свобода, яку ми так важко здобували, потоне в новому морі ненависті?

Я мала багато можливостей впливати на молодь: на власних дітей, онуків та онучок, на колишніх учнів та учениць, на аудиторію своїх доповідей по всьому світу, на приватних пацієнтів та пацієнток.

Напередодні повернення до Аушвіцу моя відповідальність перед ними відчувається особливо виразно. Я повертаюся не лише заради себе. А заради кіл на воді, що поширюються від мене.

Чи маю я те, що мушу мати, аби щось змінити? Чи можу я поширювати свою силу замість свого смутку? Любов замість відрази? Мене вже

випробовували раніше. Суддя відправив до мене чотирнадцятирічного хлопця, який був співучасником в автомобільній крадіжці. Він прийшов до мене в коричневих чоботах та коричневій сорочці²⁰. Сперся ліктями на мій стіл та сказав: «Час Америці знову стати білою. Я вб'ю всіх жидів, усіх нігерів, усіх мексиканців, усіх китайозів». Я думала, мене от-от знудить. Я пересилила себе, аби не вибігти з кабінету. «Що це має означати?», — хотілося мені закричати. Я хотіла взяти хлопця за плечі та добряче струсити, кажучи: «*Ти взагалі думаєш, кому ти це кажеш? Я дивилася, як моя мама йшла до газової камери*». Мене б виправдали. Можливо, саме це я й мала зробити — вибити лайно з його голови. Можливо, Бог саме для цього направив його до мене. Аби я придушила його ненависть. Я відчувала, як справедливість рветься з мене. Мені подобалося відчувати гнів. Краще вже злитися, ніж боятися.

Раптом я почула голос усередині. *Знайди в собі расиста*, казав голос. *Знайди в собі расиста*.

Я намагалася придушити цей голос. На кожне припущення, що я можу бути нацисткою, з'являлося купу заперечень. Я приїхала до Америки бідна, як церковна миша. Ходила до туалетних кімнат для кольорових із солідарності з афроамериканками з фабрики, де ми працювали разом. З доктором Мартіном Лютером Кінгом-молодшим я брала участь у мітингах, закликаючи до припинення сегрегації. Але голос наполягав. *Знайди в собі расиста*. Віднайди в собі ту частину, що засуджує, навішує ярлики, зневажає та знецінює інші народи.

Пишна мова хлопця про забруднення та занепад справжньої Америки тривала. Я напружена, тремчу всередині, борюся з бажанням докоряти пальцем, трусити кулаком йому перед носом, покарати його за ненависть, не отримавши при тому покарання за власну. Цей хлопець не вбивав моїх батьків. Пошкодувавши для нього своєї любові, я не зможу перемогти його упередження.

Я молилася, просила наділити мене здатністю обдарувати його любов'ю. Я закликала до себе кожний образ безумовної любові, що знала. Я згадала Коррі тен Бум, праведницю світу. Вона та її родина чинили опір Гітлерові, переховуючи у власному домі сотні євреїв, і зрештою теж потрапили до концентраційного табору. Її сестра померла там, на руках у Коррі. Через канцелярську помилку її було

звільнено за день до того, як усіх в'язнів Равенсбрюка було страчено. За кілька років після війни вона зустріла одного з найжорстокіших охоронців у своєму таборі, одного з тих, хто був винен у смерті її сестри. Вона могла плюнути в нього, побажати йому смерті, проклясти. Натомість вона попросила собі сили, аби пробачити йому, та взяла його руки в свої. Вона розповіла, що тієї миті, коли вона, колишня ув'язнена, стискала руки свого колишнього тюремника, вона відчула найщирішу та всеохопну любов. Я намагалася знайти у власному серці таке ж прийняття та співчуття, намагалася наповнити очі такою ж добротою. Я гадала, чи можливо, що хлопець-расист був посланий мені, аби я відкрила в собі справжню безумовну любов? Яку можливість подарувала мені ця мить? Який я маю зробити вибір, аби він виявився правильним, таким, що зрушить мене в напрямку любові? Я мала можливість любити цього юнака, заради нього, заради його особистого буття та нашого спільного людства. Можливість дати йому висловити свої переконання, відчувати свої почуття, не боячись осуду. Я пригадую німецьку родину, яку на деякий час розмістили у Форт Бліссі. Пам'ятаю, як маленька дівчинка вилазила мені на руки та звала мене Уся — від «бабуся». Ця ніжність від дитини відчувалася як справдження моїх фантазій, які я носила в собі, коли ми з Магдою та іншими в'язнями йшли повз німецькі міста та селища, коли діти плювали в нас, коли я уявляла, як одного дня німецькі діти зрозуміють, що вони не мусять мене ненавидіти. І цей день настав. Я пригадала одну статистику, що потрапила мені на очі: більшість членів груп прихильників верховенства білої раси в Америці втратила одного з батьків раніше, ніж їм виповнилося десять. Це лише загублені діти, що шукають власну приналежність, спосіб відчувати себе сильними, відчувати власну значимість.

Нарешті я опанувала себе і подивилася на юнака з такою любов'ю, на яку лише була здатна. І сказала три слова: «Розкажи мені більше». На першому сеансі я майже нічого не додала. Я слухала. Я співчувала. Він виявився таким схожим на мене після війни. Ми обидвоє втратили батьків: його батьки знехтували ним та покинули його, мої померли. Ми обидвоє оцінювали своє життя як пошкоджений товар. Відсторонившись від осуду, від бажання, аби він був іншим чи вірив в інші речі, побачивши його вразливість, його прагнення належності та

любіві, дозволивши собі оминути власний страх та гнів, аби прийняти та любити його, я змогла показати йому дещо, чого не могли показати ні його коричнева сорочка, ні коричневі чоботи — достовірний образ його значимості. Залишивши того дня мій офіс, він нічого не дізнався про моє минуле. Але він дізнався про альтернативу ненависті та упередженню і більше не говорив про вбивство, він показав мені свою ласкаву посмішку. А я взяла на себе обов'язок не продовжувати ні ворожнечі, ні звинувачень, не підкорятися ненависті, не казати «це для мене занадто».

Тепер, напередодні мого повернення до в'язниці, я нагадую собі, що кожне з нас має всередині Адольфа Гітлера та Коррі тен Бум. У нас є ненависть та любов. Кому ми простягнемо руку — внутрішньому Гітлерові чи внутрішній тен Бум, — залежить від нас.

Зранку ми викликаємо таксі, що за годину доправить нас до Аушвіцу. Бела розпитує водія про родину та дітей. Я роздивляюся краєвиди, яких не бачила тоді, у шістнадцять, коли їхала до Аушвіцу в темному вагоні для худоби. Ферми, села, зелень. Життя триває, як і завжди тривало навколо нас, поки ми були тут ув'язнені.

Водій висаджує нас, і ми з Белою знову наодинці, стоїмо перед моєю колишньою в'язницею. Бачимо загрозливий кований напис: «ARBEIT MACHT FREI» — робота звільняє. Ноги трусяться від цього видовища, в пам'яті постає надія, яку татові подарували ці слова. «Ми попрацюємо до кінця війни, — думав він. — Це триватиме недовго, а потім ми будемо вільні». *Arbeit Macht Frei*. Ці слова заспокоювали нас, доки двері газової камери не зачинилися за тими, кого ми любили, доки панікувати вже не стало марно. І незабаром ці слова стали щоденною, щогодинною іронією, бо ніщо в цьому місті не могло зробити нас вільними. Смерть була єдиним виходом. І навіть думка про свободу стала ще однією формою безвиході.

Трава навколо пишна. Деревя вбрані в листя. Небо затягнуте хмарами кольору кісті, а під ним споруди, зведені людськими руками, навіть ті, що вже зруйновані, панують над краєвидом. Кілометри й кілометри безжальної огорожі. Неосяжний простір побитих часом та війною кам'яних бараків та голих прямокутних латок, де колись стояли споруди. Похмурі горизонтальні лінії — бараків, паркану, вежі — рівні

та впорядковані, але в цій геометрії немає життя. Це геометрія систематичних катувань та вбивств. Математично прораховане знищення. І тут я знову відзначаю дещо, одну річ, що переслідувала мене впродовж пекельних місяців, коли це місце було моїм домом, — я не бачу і не чую жодної пташки. Птахи не живуть тут. Навіть тепер. Небо сіріше без їхніх крил, а тиша глибша без їхнього співу. Збираються туристи. Наша екскурсія розпочинається. Ми йдемо невеликою групою з восьми чи десяти людей. Неосяжність розчавлює. Я відчуваю це в нашій скутості, у тому, як перехоплює нас дихання. Неможливо усвідомити нещадність жахіть, що сталися тут. Я була тут, поки палали вогнища, я прокидалася, працювала і лягала спати, відчуваючи сморід спалених трупів, та навіть я не можу це досягнути. Мозок намагається усвідомити цифри, намагається розібратися у заплутаному скупченні речей, зібраних та виставлених на огляд для відвідувачів — валізи, відібрані в тих, кого відправили на смерть; миски, тарілки та чашки; тисячі й тисячі пар окулярів, скупчених у величезний клубок, схожий на сюрреалістичне перекотиполе. Дитячий одяг, зв'язаний люблячими руками для немовлят, які так ніколи і не стали дітьми, чоловіками чи жінками. Двадцятиметровий скляний ящик, до верху набитий людським волоссям. Рахуємо: 4700 трупів спалено в кожній печі, 75 000 знищених поляків, 21 000 ромів, 15 000 громадян Радянського Союзу. Цифри лише збільшуються. Ми можемо скласти рівняння, математично змалювати, як понад мільйон людей було вбито в Аушвіці. А потім додати цю цифру до списку вбитих у тисячах інших таборів смерті по всій Європі за часів моєї юності, до трупів, скинутих в рови чи ріки ще до того, як вони дісталися таборів смерті. Але не існує такого рівняння, яке могло хоч би як приблизно підсумувати наслідки такої суцільної згуби. Не існує мови, якою можна пояснити методичну нелюдськість рукотворної фабрики смерті. Більше мільйона людей було знищено саме тут, на місці, де я стою. Це найбільший цвинтар у світі. І серед десятків, сотень, тисяч, мільйонів мертвих, серед всіх володінь, спочатку відібраних, а потім силою звільнених, серед кілометрів цеглин та паркану виділяється інша цифра — цифра нуль. Тут, на найбільшому цвинтарі у світі, немає жодної могильної плити. Лише порожні місця, де раніше стояли крематорії та газові камери, що поспіхом були знищені нацистами

перед звільненням. Голі клаптики землі, де померли мої батьки. Ми завершуємо екскурсію у чоловічому таборі. Я все ще маю піти до жіночої частини, до Біркенау. Саме для цього я тут. Бела питає, чи хочу я, аби він пішов зі мною, але я хитаю головою. Цю останню частину подорожі я маю здолати сама.

Я залишаю Белу під вхідною брамою і повертаюся до минулого. З гучномовців лунає музика — урочисті звуки, що контрастують з похмурим краєвидом. *«От бачиш, — каже тато, — це місце не може бути жахливим. Ми трохи попрацюємо тут, доки не скінчиться війна»*. Це тимчасово. Ми це переживемо. Він стає до своєї черги та махає мені рукою. Чи махаю я йому у відповідь? О, пам'яте, скажи мені, що я помахала татові перед тим, як він помер.

Моя мама бере мене під лікоть. Ми йдемо пліч-о-пліч.

— Застібни пальто, — каже вона, — вирівняй спину.

Я знову всередині картини, що більшу частину мого життя стояла перед моїм внутрішнім уважним поглядом: три голодні жінки у вовняних пальтах, руки поєднані, стоять на пустирі. Моя мама. Моя сестра. Я. На мені сіре пальто, що я вбрала того передсвітанкового квітневого ранку, я худа та пласкогруда, волосся заховане під шарф. Мама знову бурчить, аби я вирівняла спину.

— Ти жінка, а не дитина, — каже вона. Для її бурчання є важлива причина. Вона хоче, аби я виглядала на свої шістнадцять. Моє життя залежить від цього.

Та я все одно ніколи в житті не відпущу маминої руки. Охоронці штрикають та штовхають. Ми по сантиметру рухаємося у черзі. Попереду я бачу важкі очі Менґеле та щілину між зубами, коли він посміхається. Він диригує. Він охочий господар.

— Чи є хтось хворий? — привітно питає він. — Старші ніж сорок? Молодші ніж чотирнадцять? Йдіть ліворуч, ліворуч.

Це наш останній шанс. Обмінятися словами, розділити тишу.

Обійнятися. Цього разу я вже знаю, що це кінець. Та мені все одно чогось бракує. Я просто хочу, аби мама обернулася до мене. Аби заспокоїла. Аби подивилася на мене і ніколи не відверталася. Чого я хочу від неї, чого я так прагну, якої неможливої речі я так жадаю?

Наша черга. Доктор Менґеле підводить свій палець.

— Вона твоя мама чи сестра? — питає він.

Я міцніше стискаю мамину руку, Магда тримає її з другого боку. Хоч жодна з нас не розуміє значення напрямків ліворуч чи праворуч, моя мама інтуїтивно відчула, що я маю виглядати на свій вік чи старшою, що я маю виглядати достатньо дорослою, аби лишитися живою після першої селекційної черги. Її волосся сиве, але обличчя таке ж гладеньке, як і моє. Вона могла зійти за сестру. Але я не розмірковую над тим, яке слово може її захистити — «мама» чи «сестра». Я не думаю взагалі. Лише відчуваю кожну свою клітинку, що любить її, що потребує її. Вона моя мама, моя мама, моя єдина на світі мама. І я кажу слово, яке всю решту життя я намагалася витіснити зі своєї свідомості, слово, яке я не дозволяла собі згадувати до сьогодні.

— Мама, — кажу я.

Щойно це слово вилітає з мого рота, я хочу негайно запхати його назад у горло. Я зрозуміла, надто пізно, значення цього запитання. *Вона твоя мама чи сестра?* «Сестра! Сестра! Сестра!» — хочу кричати.

Менгеле вказує мамі ліворуч. Вона прямує за дітьми та старими, за вагітними жінками, за матерями, що тримають на руках немовлят. Я піду за нею. Я не випущу її з поля зору. Я кидаюся бігти за мамою, але Менгеле хапає мене за плече.

— Ти дуже скоро побачиш свою маму, — каже він та штовхає праворуч. До Магди. До іншого боку. До життя.

— Мамо! — кличу я. Тепер ми роз'єднані і в пам'яті, як були у житті, але я не дозволю спогадам стати черговим глухим кутом.

— Мамо, — кричу я. Мені мало бачити її потилицю. Я мушу побачити її обличчя, цілком обернене до мене.

Вона обертається подивитися на мене. Вона — острів нерухомого спокою в потоці приречених. Я відчуваю її сяйво, красу, що її вона ховала під журбою та розпачем і яка була більше ніж красою. Вона бачить, що я дивлюся на неї. Вона усміхається. Ледве помітною усмішкою. Сумною усмішкою.

— Я мала сказати «сестра»! Чому я не сказала «сестра»? — кричу я до неї крізь роки, молю її прощення. Гадаю, саме за цим я повернулася до Аушвіцу. Аби почути від неї, що я зробила все, що могла, знаючи те, що знала. Що я зробила правильний вибір.

Але вона не може цього сказати, а якби й могла, я б їй не повірила. Я можу простити нацистів, але як я можу простити себе? Я би знову

прожила кожну селекційну чергу, кожний душ, кожну морозяну ніч та смертельну переключку, кожну химерну страву, кожний вдих задимленого повітря, кожну мить, коли я була одною ногою в могилі чи хотіла померти, якби я лише могла знову прожити цю мить, цю мить і ще попередню, коли я могла зробити інший вибір, коли я могла дати іншу відповідь на запитання Менґеле. Коли я могла зберегти, хоч на день, життя моєї мами.

Мама повертається та йде геть. Я спостерігаю, як її сіре пальто, похилі плечі, волосся, зібране та блискуче, віддаляються від мене. Бачу, як вона йде з іншими жінками та дітьми, прямує до роздягалень, де вони скинуть свій одяг, де вона зніме пальто, у якому досі схований Кларин послід, де їм скажуть запам'ятати номер гачка, на якому вони залишили свої речі, наче вони ще повернуться до цієї сукні, до цього пальта, до тієї пари черевиків. Моя мама стоятиме оголена разом з іншими матерями, бабусями, молодими жінками з немовлятами на руках та з дітьми тих матерів, яким було наказано йти праворуч, ставати в чергу, до якої приєдналися і ми з Маґдою. Вона чергою за іншими жінками спуститься сходами до кімнати з душовими голівками на стінах, до якої заштовхуватимуть усе більше й більше жінок, доки там не стане важко дихати від поту, сліз, відлуння плачу переляканих жінок і дітей. Чи помітить вона маленькі квадратні віконця на стелі, через які охоронці пустять отруту? Як довго вона розумітиме, що помирає? Чи вистачить їй часу подумати про мене, Маґду та Клару? Про тата? Чи вистачить їй часу помолитися своїй мамі? Чи вистачить їй часу відчути гнів на мене за те слово, що за одну стрімку секунду відправило її на смерть?

Якби я знала, що мама може померти того дня, я б сказала інше слово. Чи взагалі нічого. Я могла б піти до душових та померти разом із нею. Я могла б зробити щось інше. Я могла б зробити ще щось. Я переконана.

Однак. (Це «однак» відчиняється, як двері.) Як легко життя може перетворитися на молебень провини та каяття, на пісню, що лунає з одним і тим же приспівом, з неможливістю простити собі. Як легко життя, яке ми не прожили, стає єдиним, якого ми воліємо. Як легко нас можна спокусити фантазією, що ми маємо вплив, що ми хоч колись мали вплив, що все, що ми могли або мали зробити чи сказати,

якби ми лише зробили чи сказали це, могло б зцілити біль, стерти страждання, повернути втрачене. Як легко ми можемо вчепитися — звеличити — за той вибір, який гадаємо, що могли чи мусили зробити. Чи могла я врятувати маму? Можливо. І я житиму все своє життя з цією ймовірністю. І я запекло каратиму себе за те, що зробила хибний вибір. Це моє право. Або я можу визнати, що важливішим є *не* той вибір, що я зробила, коли була голодна та налякана, коли була оточена собаками, рушницями та невідомістю, коли мені було шістнадцять, а той, який я роблю зараз. Вибір прийняти себе такою, яка я є, — людиною, недосконалою. І вибір взяти на себе відповідальність за власне щастя. Пробачити собі недоліки та повернути невинність. Припинити запитувати себе, чим я заслужила життя. Діяти так добре, як можу, присвятити себе служінню іншим, робити все, що в моїх силах, аби вшанувати батьків, робити все, аби їхня смерть не стала марною. Робити все залежне від мене, хоч ця змога й дуже обмежена, аби майбутні покоління не зазнавали того, через що довелося пройти мені. Бути корисною, робити корисне, жити та розквітати, щоб я могла використати кожную мить, аби зробити світ кращим. І нарешті, нарешті припинити тікати від минулого. Зробити все можливе, аби спокутати його та відпустити. Я можу зробити вибір, який ми всі можемо зробити. Я не можу змінити минуле. Але існує інше життя, яке я можу врятувати, — моє власне. Те, що я проживаю зараз, цієї дивовижної миті.

Я готова повертатися. Я беру камінь із землі, невеличкий, шорсткий, сірий, непримітний. Я стискаю камінь. За єврейською традицією ми поміщаємо маленькі камені на могильну плиту на знак поваги до мертвих, виголосивши міцву, благословення. Камінь означає, що мертві продовжують жити в наших серцях та спогадах. Камінь у моїй руці — це символ нескінченної любові до батьків. Це талісман провини й суму, з якими я прийшла сюди зустрітися, — дещо неосяжне та жахливе водночас, що я можу втримати у руці. Це смерть моїх батьків. Смерть колишнього життя. Це те, що сталося. І це народження нового життя. Терпіння та співчуття, яких я навчилася тут, здатності не засуджувати себе, здатності відповідати, а не реагувати. Це правда та мир, які я приїхала відкрити тут, і все, що я нарешті можу залишити тут, залишити в спокої, залишити позаду.

Я залишаю камінь на клаптику землі, де колись стояв барак, де я спала на дерев'яних нарах з п'ятьма дівчатами на одному ліжку, де я заплющила очі, почувши «Блакитний Дунай», та танцювала заради життя. *Я сумую за вами, кажу я батькам. Я люблю вас. Я завжди любитиму вас.*

До величезного табору смерті, що поглинув моїх батьків і так багато інших людей, до кімнати жаху, яка досі може давати мені священні знання про життя — що мене було принесено в жертву, але я не жертва, що мене було скривджено, але не зламано, що душа не вмирає, що сенс та мета можуть прийти з самої глибини того, що завдає тобі найбільшого болю, — я промовляю свої остаточні слова. *Прощавай, кажу я. Та дякую. Дякую за життя, за можливість нарешті прийняти життя таким, яке воно є.*

Я йду до залізної брами своєї давньої в'язниці, до Бели, що чекає на мене на траві. Краєм ока я помічаю чоловіка у формі, що крокує під знаком назад і вперед. Він охоронець музею, не солдат. Та коли я бачу, як він марширує в своїй уніформі, я не можу не завмерти, не затамувати подих, не очікувати на звук пострілу з рушниць, на посвист кулі. На мить я знову маленька налякана дівчинка, дівчинка в небезпеці. Я — ув'язнена. Але я дихаю, я чекаю, поки ця мить мине. Я торкаюся синього американського паспорта в кишені свого пальта. Охоронець доходить до кованого напису і розвертається, маршируючи знову в бік в'язниці. Він мусить тут лишатися. Це його обов'язок. А я можу піти. Я вільна!

Я покидаю Аушвіц. Я виходжу звідси! Я йду під словами «Arbeit Macht Frei». Якими жорстокими та глузливими були ці слова, коли ми збагнули, що хоч що б ми робили, це нас не звільнить. Але коли я залишаю позаду бараки та зруйновані крематорії, сторожові пости, відвідувачів та охоронця музею, коли я йду під літерами з темного металу до свого чоловіка, я бачу, як слова осяюються правдою. Праця *дійсно* звільнила мене. Я вижила, аби я могла робити свою роботу. Не ту роботу, про яку писали нацисти, — не тяжку працю жертвування та голодування, виснаження та поневолення. Це була внутрішня робота. Навчитися виживати та розквітати, навчитися прощати себе, допомагати іншим робити те саме. І коли я роблю свою роботу, я

більше не заручниця й не ув'язнена. Я вільна.

19 Мелодія, яку трубач грає щогодини з північної вежі костелу Діви Марії у Кракові.

20 Коричневе та чорне вбрання з голови до ніг — характерна риса представників неонацистів, членів національно-соціалістичного руху в Америці.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ОДУЖАННЯ

РОЗДІЛ 20

Танок свободи

Одна з останніх моїх зустрічей з Віктором Франклом відбулася під час Третього світового конгресу з логотерапії у Регензбурзі в 1983 році. Йому було вже майже вісімдесят, а мені п'ятдесят шість. Багато в чому я залишалася тією ж людиною, що панікувала в лекційній залі в Ель-Пасо, ховаючи в сумочку маленьку паперову книжку. Я досі розмовляла англійською з сильним акцентом. Досі потерпала від репереживань. Досі носила в собі болісні картини та оплакувала втрати минулого. Але я більше не почувалася жертвою. Я відчувала — і завжди відчуватиму — приголомшливу любов та вдячність до двох моїх визволителів — американського солдата, що витягнув мене з-під купи тіл у Гунскірхені, та Віктора Франкла, який дозволив мені більше не ховатися, який допоміг мені знайти слушні слова до моїх потерпань та подолати біль. Завдяки його наставництву та дружбі я відкрила мету своїх страждань, сенс, що допоміг мені не лише примиритися з минулим, але й також відокремити зі своїх випробувань дещо настільки цінне, що ним варто ділитися, — мій шлях до свободи. Ми танцювали на закритті конференції. Ось ми, двійко підстаркуватих, що танцюють. Двоє людей, що насолоджуються священним моментом. Двоє вцілілих, що навчилися досягати успіхів та бути вільними. Десятиліття дружби з Віктором Франклом та цілющі взаємини з усіма моїми пацієнтами, зокрема й з тими, про яких я писала, навчили тих же важливих речей, які я почала вивчати ще в Аушвіці: наші болісні випробування насправді не покарання — вони дарунок. Вони дарують нам майбутнє та його сенс, можливості знайти нашу унікальну мету та силу.

Не існує єдиного для всіх шаблону лікування, але існують кроки, які можна для себе відкрити та випробувати, кроки, які кожен може робити у власній послідовності, кроки танцю свободи.

На перших кроках мого танцю я брала на себе відповідальність за власні почуття. Припиняла придушувати та уникати їх, припиняла звинувачувати в них Белу чи інших людей, приймала їх як належні. Ці кроки також були життєво важливими і в лікуванні капітана

Джейсона Фуллера. Як і я, він мав погану звичку замикати свої почуття, тікати від них, доки вони не набували такої загрозливої сили, що замість того, аби контролювати їх, він сам підпадав під їхню владу. Я пояснювала йому, що він не може уникнути болю, уникаючи почуттів. Він мав взяти на себе відповідальність і переживати — а за певних обставин і виражати — їх безпечно та, зрештою, відпустити. У перші тижні лікування я навчила його мантрі, яка допомагала впоратися з емоціями: *помічай, приймай, перевіряй, залишайся*. Коли почуття починає оволодівати ним, першим кроком до його приборкання було помітити — тобто зрозуміти, — що зараз він відчуває певні почуття. Він міг сказати собі: *«Ага, от я знову за своє. Це злість. Це ревності. Це смуток»*. (Мій юнґіанський терапевт навчив мене однієї речі, яка дуже втішала: хоч може здаватися, що палітра людських почуттів неосяжна, насправді кожен емоційний відтінок, як і кожен колір, складається лише з кількох первинних почуттів: суму, люті, радості та страху. Для тих, хто лише починав вивчати емоційну абетку, як я тоді, значно легше навчитися визначати лише чотири почуття.)

Коли він навчився помічати почуття, Джейсон мусив визнати, що ці почуття належать йому. Вони можуть бути викликані вчинками чи словами когось іншого, але вони — його. Він не змусить почуття зникнути, вимістивши їх на іншій людині.

Потім, прийнявши почуття, він мав перевірити реакцію свого тіла. *Мені спекотно? Холодно? Серце вискакує з грудей? Дихання в порядку? Я в нормі?*

Уважно прислуховуючись до почуття, спостерігаючи, як воно позначається на тілі, йому буде простіше переживати його, доки воно не вщухне чи не зміниться на інше. Він не мав ховатися та тікати від почуттів чи вгамовувати їх за допомогою медикаментів. Він міг відчувати їх. Вони були лише почуттями. Він міг прийняти їх, переживати їх, залишатися з ними — тому що вони тимчасові. Коли Джейсон уже краще міг налаштовуватися на почуття, ми тренувалися, як на них не реагувати, а відповідати. Джейсон звик жити так, наче він варився у скороварці. Він міцно тримав себе в руках, доки не вибухав. Я допомогла йому навчитися бути більше схожим на чайник та випускати пару. Часом він приходив на сеанс, я запитувала,

як він відчувається, а він відповідав: «Хочу кричати». Я казала: «Добре! Давай кричати. Дамо цьому вихід, доки тобі не стало гірше».

Коли Джейсон навчився сміливо дивитися в обличчя своїм почуттям та приймати їх, він також почав усвідомлювати, що в багатьох випадках страх, репресію та насильство зі свого дитинства він відтворював у власній сім'ї. З легкої руки свого жорстокого батька він звик до необхідності контролювати власні почуття, яка переросла в необхідність контролювати дружину та дітей.

Часом наше одужання допомагає полагодити наші взаємини з близькими; іншим разом наше одужання припиняє стримувати зростання іншої людини. Через кілька місяців після того, як дружина Джейсона приєдналася до нього на сеансах парної терапії, вона повідомила Джейсонові, що готова роз'їхатися. Джейсон був шокований та розлючений. Я непокоїлася, що його смуток через зруйнований шлюб позначиться на поведженні з дітьми. По-перше, Джейсон був мстивий та прагнув боротися за повну опіку, але, разом із тим, він був здатен перемкнути свої все-або-нічого налаштування, тож вони з дружиною розробили угоду про спільну опіку. Він зміг виправити та розвинути взаємини з тими, хто надихнув його кинути зброю, — з власними дітьми. Він не передав насильство у спадок.

Коли ми визначаємо та беремо на себе відповідальність за свої почуття, то можемо навчитися визначати та брати відповідальність за свою роль у процесах, які формують наші стосунки. Мій шлюб та взаємини з дітьми навчили мене, що одним з випробувальних полігонів нашої свободи є ставлення до тих, кого ми любимо. Я нерідко нашттовхуюся на це у своїй практиці.

Того ранку, коли я познайомилася з Джуном, він був вбраний у випрасувані слакси та сорочку. Лінг переступила поріг у спідниці та піджаку, що ідеально на ній сиділи. Її макіяж на вигляд був професійним, а волосся гарно вкладене. Джун усівся на один край дивану, його очі бігали по моїх дипломах, фотографіях у рамках на стіні та будь-чому, окрім Лінг. Вона обережно сіла на інший край дивану і дивилася прямо на мене.

— У нас проблема, — сказала вона без передмови. — Мій чоловік забагато п'є.

Джун почервонів. Здавалося, він був близький до того, аби щось сказати, але промовчав.

— Це має скінчитися, — сказала Лінг.

Я запитала, що саме «це». Яку саме поведінку вона вважала такою неприйнятною.

За розповіддю Лінг, за останній рік чи два пияцтво Джуна з нерегулярних пляшок по вечорах чи вихідних перетворилося на щоденний ритуал. Він починав ще до того, як повертався додому, — перехилив скляночку скотча в барі поруч з університетом, у якому викладав. Удома за цією склянкою слідувала ще одна, потім ще одна. На той момент, коли вони з двома дітьми сідали вечеряти, його очі були вже скляні, голос надто гучний, а жарти трохи непристойні. Лінг почувалася самотньою, обтяженою необхідністю муштрувати дітей, аби вони прибирали та готувалися до сну. Коли потрібно було вже йти спати, вона не могла придушити почуття розчарування, що вирувало в ній. Коли я запитала про їхнє сексуальне життя, Лінг зашарілася та розповіла, що Джун раніше ініціював секс, коли вони лягали в ліжку, але вона була надто засмучена, аби відповідати взаємністю. А зараз він зазвичай засинає на дивані.

— Але це ще не все, — сказала вона та почала перелік свідчень. — Він б'є посуд, бо напідпитку. Пізно повертається додому. Забуває, що я йому кажу. Їздить п'яний. Він колись потрапить в аварію. Як я можу довіряти йому везти дітей?

Поки Лінг говорила, Джун, здавалося, зникав. Його очі були прикуті до власних колін. Він виглядав ображеним, замкненим, присоромленим. Та злим. Але його ворожість була спрямована всередину. Я запитала Джуна про його погляд на їхнє буденне життя.

— Я завжди відповідалий з дітьми, — сказав він. — Вона не має права звинувачувати мене в тому, ніби я наражаю їх на небезпеку.

— А як щодо ваших стосунків із Лінг? Яким, на вашу думку, вийшов ваш шлюб?

Він знизав плечима.

— Я ж тут, — сказав він.

— Я бачу чималу відстань між вами на дивані. Це точний показник широкої прірви між вами?

Лінг вчепилася в сумочку.

— Точний, — сказав Джун.

— Через те що він п'є, — втрутилася Лінг. — Саме це спричиняє відстань.

— Схоже, що між вами чимало гніву, який відштовхує вас одне від одного.

Лінг мигцем подивилася на свого чоловіка та кивнула.

Я бачила чимало пар, що зчепилися в такому ж танці. Вона пиляє, він п'є. Він п'є, вона пиляє. Вони самі обрали собі таку хореографію. А що, як одне з них змінить кроки?

— От мені цікаво, — почала я. — Цікаво, чи змогли б ви зберегти шлюб, якби Джун припинив пити.

Джун стиснув щелепи. Лінг відпустила сумочку.

— Саме так, — сказала вона. — Саме це має статися.

— Що насправді станеться, якщо Джун кине пити? — запитала я.

Я розповіла їм про іншу знайому пару. Чоловік також пиячив. Одного дня він вирішив зупинитися. Він не хотів більше пити. Він хотів отримати допомогу. Та вирішив, що найкращим варіантом буде реабілітаційний центр, і почав старанно працювати над тверезістю. Саме про це і молилася його дружина. Вони обидвоє очікували, що його тверезість вирішить всі їхні проблеми. Але що далі він просувався у своєму одужанні, то гіршим ставав їхній шлюб. Коли дружина навідувала його в центрі, її злість та гіркота впливали на поверхню. Вона не могла стримати себе від того, аби не пригадати йому минуле. *«Пам'ятаєш, як п'ять років тому ти завалився п'яний додому та заблював мій улюблений килим? А той раз, коли ти зіпсував вечірку на честь нашої річниці?»* Вона не могла спинити себе від виспівування цих псалмів про всі його похибки, про всі випадки, коли він образив чи розчарував її. Що краще почувався чоловік, то гірше ставало їй. Він відчував себе сильнішим, не таким отруєним та засоромленим, краще налаштованим на себе, на своє життя та стосунки. А вона ставала розлюченою все більше і більше. Він кинув пити, а вона не знайшла в собі сили кинути критику та звинувачення. Я називаю це гойдалкою. Одна людина піднімається, інша опускається. Чимало шлюбів та стосунків побудовані саме за цим принципом. Двоє людей зголошуються на невимовлену угоду: одне з них буде хороше, а інше погане. Вся їхня система покладається на неспроможність однієї

людини. «Погані» партнер чи партнерка отримують вільний доступ до випробовування меж; «хороші» отримують право казати: *«Дивіться на мою самовідданість! Дивіться на мою терплячість! Дивіться, з чим мені доводиться миритися!»*.

Але що стається, коли «поганим» набридає їхня роль у стосунках? Що, як вони захочуть отримати іншу роль? У такому випадку місце «хороших» у цих стосунках під загрозою. Хороші мають нагадувати поганим, які вони погані, аби втриматися на своєму місці. Або вони можуть стати поганими — ворожими, запальними, — аби можна було й надалі, навіть помінявшись ролями, балансувати на гойдалці. Так чи так, звинувачення залишаються точкою опори, що поєднує тих, хто гойдаються.

У більшості випадків вчинки інших дійсно сприяють нашим незручностям та нещастю. Я не пропоную вам змиритися з поведінкою, що завдає болю та шкоди. Проте ми лишаємося жертвами, допоки перекладаємо відповідальність за наше благополуччя на інших. Коли Лінг каже: «Я зможу тоді лише бути щаслива та спокійна, коли Джун кине пити» — вона залишається під загрозою життя у смутку та неспокої. Її щастя завжди буде на відстані пляшки чи ковтка. Так само й у випадку, коли Джун каже: «Я п'ю лише тому, що Лінг завжди пиляє та чіпляється до мене» — він позбавляє себе свободи вибору. Він припиняє бути власним представником і стає маріонеткою Лінг. Він може знаходити швидкоплинне полегшення у випивці, захищаючись від її злості, але не стане вільним.

Тож часто ми нещасливі через те, що беремо на себе забагато відповідальності чи, навпаки, недостатньо. Замість того аби бути впевненими у собі, поважаючи разом із тим права і вірування інших, та вирішувати виключно за себе, ми можемо ставати агресивними (вирішувати за інших) чи пасивними (дозволяти іншим вирішувати за нас), чи пасивно-агресивними (вирішувати за інших, перешкоджаючи їм досягати того, що вони обрали для себе). Я маю без задоволення визнати, що довгий час була пасивно-агресивною з Белою. Він був дуже пунктуальний, йому було надзвичайно важливо приходити вчасно, і коли я була роздратована через нього, то навмисне затримувалася, коли вже був час виходити з дому. Я всіляко сповільнювала нас, робила все, аби ми запізнилися, лише для того, аби

зробити йому неприємно. Він обирав для себе вчасне прибуття, а я не дозволяла йому отримати бажане.

Я сказала Джунові та Лінг, що, звинувачуючи одне одного у власному нещасті, вони уникають відповідальності створювати радість для себе самотійно. Поки показово вони обидва виглядали дуже рішучими — Лінг в аргументах щодо Джуна, а Джун у задоволенні власних бажань замість того, аби робити те, про що його просить Лінг, вони обидвоє професійно уникали щирих висловлювань на кшталт «я хочу» та «я буду». Лінг використовувала слова «я хочу» лише у сенсі «я хочу, аби мій чоловік кинув пити», але, прагнучи чогось від іншого, вона уникала потреби знати, чого вона прагне для себе. Джун міг знаходити виправдання свого пияцтва, кажучи, що в цьому винна Лінг, що в такий спосіб він захищався від її гнітючих очікувань та критики. Але якщо ви віддаєте іншим право приймати рішення за себе, ви погоджуєтеся бути жертвами — та ув'язненими.

В Агаді, юдейському тексті, що розповідає історію звільнення з рабства в Єгипті та вчить молитвам та ритуалам для Седеру, особливої пасхальної вечері, є чотири запитання, які традиційно промовляє наймолодше в родині — запитання, які я мала привілей промовляти на Седерах мого дитинства, запитання, що я ставила останньої ночі, яку провела вдома з батьками. У терапевтичній практиці я використовую власну версію чотирьох питань, яку розробила багато років тому з допомогою кількох колег, коли ми ділилися стратегіями для початку сеансу з новим пацієнтом чи пацієнткою. Саме на ці запитання я попросила Лінг та Джуна письмово відповісти, аби вони могли звільнити себе зі стану жертви.

1. *Чого ви хочете?* Це оманливо просте запитання. Значно складніше, ніж ми уявляємо, дозволити собі дізнатися та прислухатися до себе, співставити себе зі своїми бажаннями. Як часто, відповідаючи на запитання, ми кажемо, чого хочемо від інших? Я нагадала Лінг та Джун, що вони мусять відповісти на це запитання заради себе. Відповідь «я хочу, аби Джун покинув пити» чи «я хочу, аби Лінг припинила пиляти» вважатиметься униканням відповіді.

2. *Хто хоче цього?* Наш обов'язок та найскладніша задача полягає в тому, аби усвідомити власні очікування від себе замість того, аби

намагатися жити згідно з тим, чого інші очікують від нас. Мій тато став кравцем, тому що його тато не дозволив йому стати лікарем. Мій тато був найкращим у своїй професії, отримував схвалення та нагороди, але сам він ніколи цього не прагнув і завжди шкодував, що його мрія не здійснилася. Наша відповідальність у тому, аби діяти в інтересах себе справжніх. Часом це означає припинити задовольняти потреби інших, відмовитися від потреби отримувати схвалення.

3. *Що ви плануєте зробити для цього?* Я вірю в силу позитивного мислення, але зміни та свобода також вимагають позитивних дій. Хоч що б ми практикували, ми вдосконалюємо це. Якщо ми практикуємо злість, то матимемо більше злості. Якщо ми практикуємо страх, то матимемо більше страху. У багатьох випадках ми насправді виснажливо працюємо, аби зрештою переконатися, що це веде нас в нікуди. Аби щось змінити, спочатку потрібно визначити, що вже не працює, і покинути цю добре знайому схему, бо вона ув'язнює.

4. *Коли?* У «Віднесених вітром», маминій улюбленій книзі, Скарлетт О'Хара, натрапивши на труднощі, каже: *«Я подумаю про це завтра... Зрештою, завтра буде інший день»*. Якщо ми хочемо рухатися вперед, а не по колу, то час діяти вже.

Лінг та Джун записали відповіді на запитання, склали аркуші до папки та вручили мені. Ми мали їх прочитати наступного тижня. Вони підвелися, щоб залишити мій кабінет, Джун потиснув мені руку. А коли вони йшли до дверей, я побачила потрібний мені доказ того, що вони справді прагнули спробувати побудувати міст над прірвою, якій дозволили руйнувати їхній шлюб, що вони справді воліють зійти з гойдалки обвинувачень. Лінг обернулася до Джуна та нерішуче всміхнулася. Він був до мене спиною, тому я не могла побачити, чи він усміхнувся у відповідь, але я побачила, як він лагідно поплескав її по плечу.

Коли ми зустрілися наступного тижня, Лінг та Джун відкрили для себе дещо непередбачуване. На запитання «чого ви хочете?» вони обидвоє відповіли однаково — *щасливий шлюб*. Лише вимовивши це бажання, вони вже стали на шлях до отримання бажаного. Вони просто потребували нових інструментів.

Я попросила Лінг попрацювати над зміною її поведінки у той час, коли

Джун повертається щодня додому. Саме в ці миті вона зазвичай відчувала найсильнішу злість, вразливість та страх. Чи прийде він напідпитку? Наскільки сильно він нап'ється? Чи є хоч якась можливість близькості? Чи це виявиться черговий вечір прірви та ворожнечі? Вона навчилася вгамовувати страх, намагаючись посилити контроль. Зазвичай вона нюхала дихання Джуна, звинувачувала та відштовхувала його. Я порадила їй щоразу однаково вітати чоловіка, незалежно від того, п'яний він чи тверезий, лагідними очима та простим зауваженням: «Я щаслива тебе бачити. Я рада, що ти вдома». Якщо він п'яний, якщо вона була ображена та зневірена, вона могла розповісти йому про власні почуття. Вона могла сказати: «Я бачу, що ти пив, і це засмучує мене, тому що мені складно відчувати близькість до тебе, коли ти п'яний» чи «...це змушує мене хвилюватися через твою безпеку». Вона мала змогу робити свій вибір у відповідь на його вибір пити. Вона могла сказати: «Я сподівалася поговорити з тобою ввечері, але бачу, що ти випивав. Тож натомість я займусь чимось іншим».

Я поговорила з Джуном про психологічні аспекти залежності. Я повідомила йому, що можу допомогти зцілити той біль, який він намагається вгамувати за допомогою алкоголю, і якщо він обере бік тверезості, то потребуватиме додаткової підтримки в боротьбі із залежністю. Я попросила його відвідати три зустрічі анонімних алкоголіків та перевірити, чи він впізнає себе у будь-якій з історій, що він там почує. Він справді пішов на три зустрічі, але, наскільки я знаю, більше туди не повертався. Упродовж часу, коли я працювала з ним, він не припиняв пити.

Коли Лінг та Джун закінчили терапію, деякі аспекти їхнього життя покращилися, а деякі ні. Вони краще могли слухати одне одного без потреби виявитися правими, і більше часу вміли проводити на іншому боці гніву, де могли визнавати власний смуток і страх. Їхні стосунки потеплішали. Але самотність лишилася. Також лишився страх, що пияцтво Джуна може вийти з-під контролю.

Їхня історія добре нагадує, що не все скінчено, поки все не скінчено. Доки ви живі, завжди існує ризик, що ви ще страждатимете. Але також існує можливість знайти спосіб страждати менше, обрати щастя, а для цього потрібно взяти на себе відповідальність за себе.

Намагатися бути нянькою, що задовольняє кожну потребу іншої людини, так само погано, як і уникати власної відповідальності за себе. Це було і моєю проблемою. Це взагалі поширена проблема серед психотерапевтів. Осяяння в цьому питанні зійшло на мене, коли я працювала з матір'ю-одиначкою з п'ятьма дітьми, без роботи, з обмеженими фізичними можливостями і депресією на додачу. Їй було складно виходити з дому. Я охоче вписалася — забирала її виплати по безробіттю, розвозила дітей по зустрічах та заняттях. Як її терапевтка, я відчувала обов'язок допомагати їй у будь-який можливий спосіб. Але одного дня, коли я стояла в черзі у центрі соціального обслуговування, відчуючи себе великодушною, шляхетною та гідною, я почула голос зсередини. «Еді, — казав голос, — чиї потреби ти задовольняєш?» Я збагнула, що відповідь була не «моєї любої пацієнтки». Відповідь була «мої власні». Вирішуючи її справи, я робила краще собі. Але якою ціною? Я живила її залежність — та її голод. Вона вже довгий час позбавляла себе того, що могла знайти лише всередині, і поки я вважала, що підтримувала її здоров'я та благополуччя, я насправді підтримувала її позбавлення цих речей. Допомогати іншим нормально — так само нормально і потребувати допомоги, — але якщо твоя допомога дозволяє іншим не допомагати самим собі, то насправді ти калічиш тих, кому прагнеш допомогти.

Раніше я питала пацієнтів та пацієнок: «Як я можу вам допомогти?». Але таке формулювання запитання робить з них Хитуна-Бовтуна, що чекає на узбіччі, коли його знову зберуть до купи. А з мене — королівську кінноту та королівську рать, безсилу, втім, полагодити іншу людину. Я змінила запитання. Тепер я кажу: «Чим я можу бути вам корисною?». Як я можу підтримати вас, поки ви берете на себе відповідальність за себе?

* * *

Я ніколи не зустрічала людину, яка б свідомо обирала життя у неволі. Однак я знову й знову свідчила на власні очі, як охоче ми віддаємо нашу духовну та розумову свободу, перекладаємо на іншу людину чи сутність відповідальність за те, щоби керувати нашими життями, вирішувати за нас. Одна молода пара допомогла мені усвідомити наслідки уникання відповідальності, перекладання її на когось іншого.

Вони зачепили в мені особливу струну — вони молоді, вони перебували в такій фазі свого життя, коли більшість з нас жадає самотійності, та, за іронією долі, саме в цей період свого життя ми можемо особливо хвилюватися, чи ми готові до цього, чи ми достатньо сильні, аби витримати таке навантаження.

Коли Еліс прийшла до мене по допомогу, вона вже досягла такого рівня відчаю, що межує із самогубством. Їй минув двадцять один рік, її світле кучеряве волосся було зав'язане у кінський хвіст. Очі червоні від сліз. Вона була вбрана у величезну чоловічу футболку, що майже сягала колін. Я сиділа поруч з Еліс під яскравим жовтневим сонцем, поки вона намагалася пояснити мені причини її страждань, тобто розповідала про Тодда.

Тодд, харизматичний, амбітний, вродливий баскетболіст, був ледве не зіркою коледжу. Вона познайомилася з ним два роки тому, коли була на першому курсі, а він на другому. Всі знали Тодда. Для Еліс було несподіванкою, що він хотів познайомитися з *нею*. Він вабив її своїми фізичними даними, а йому подобалося, що Еліс не докладає занадто зусиль, аби його вразити. Вона не була поверховою. Здавалося, їхні особистості доповнювали одна іншу — вона тиха та сором'язлива, він балакучий та товариський, вона була глядачкою, він був актором. Тодд дуже скоро запропонував їй жити разом.

Еліс оживала, розповідаючи про перші місяці їхніх стосунків. Вона казала, що у світлі прихильності Тодда вона вперше почувалася не просто досить гарною, а надзвичайною. Річ не в тім, що в дитинстві, попередніх стосунках чи хоч коли-небудь вона почувалася знехтуваною, занедбаною чи нелюбою, ні. Але увага Тодда надала їй нове відчуття життя. І воно їй подобалося.

На жаль, це було таке почуття, що як прийшло, так і пішло. Часом вона почувалася в цих стосунках невпевненою. Особливо на баскетбольних матчах та вечірках, коли інші жінки фліртували з Тоддом, її трусило від ревнощів та власної неспроможності. Час від часу вона сварилася з Тоддом після вечірок, якщо він відверто фліртував у відповідь. Часом він заспокоював її, іншим разом висловлював роздратованість через її підозри. Вона намагалася не бути дівчиною-пилкою. Намагалася знайти способи бути незамінною для нього. Вона стала його головною навчальною підтримкою. Він з

великими труднощами намагався отримувати прохідні бали, потрібні для отримання спортивної стипендії. Спочатку Еліс допомагала йому готуватися до іспитів. Потім почала допомагати з домашніми завданнями. Незабаром вона писала замість нього проекти, допізна працюючи над його завданнями на додачу до своїх.

Свідомо чи ні, але Еліс знайшла-таки спосіб зробити Тодда залежним від неї. Стосунки мали тривати, бо він потребував її, аби продовжувати отримувати стипендію та всі можливості, які стипендія відкривала перед ним. Відчуття власної незамінності було таке п'янке та втішне, що життя Еліс тепер складалося лише за одним рівнянням: що більше я зроблю для нього, то сильніше він мене кохатиме. Не усвідомлюючи цього, вона почала вимірювати почуття власної цінності залежно від отриманої від нього любові.

Нещодавно Тодд зізнався в тому, чого Еліс завжди боялася: він переспав з іншою жінкою. Вона була зла та скривджена. Він перепрошував та плакав. Але не міг порвати з тією жінкою. Він кохав її. Йому було шкода. Він сподівався, що вони з Еліс зможуть залишитися друзями.

У перший тиждень Еліс ледве могла змусити себе виїхати з квартири. Апетит зник. Вона не могла одягнутися. Дівчина страшно боялася лишитися самотньою, їй було соромно. Вона збагнула, що дозволила цим стосункам цілковито керувати її життям, ще й марно. Незабаром зателефонував Тодд. Він питав, чи вона може зробити йому величезну послугу, якщо вона, звичайно, не надто зайнята. Він мав здати черговий проект до понеділка. Чи не могла б вона його написати? Еліс написала для нього проект. І наступний. І ще один.

— Я робила для нього все, — казала вона крізь сльози.

— Люба, у цьому твоя перша помилка. Ти мучилася заради нього. Що тобі було з того?

— Я хотіла, аби він був успішний, і він був такий щасливий, коли я допомагала йому.

— А що тепер?

Учора вона розповіла мені, як дізналася від спільного товариша, що Тодд та його нова жінка з'їхалися. А наступного дня він мусив здати черговий проект, який вона погодилася написати для нього.

— Я знаю, що він не повернеться до мене. Я знаю, що маю припинити

виконувати завдання замість нього. Та я не можу припинити.

— Чому?

— Я кохаю його. Я знаю, що досі можу ошчасливити його, якщо виконуватиму завдання замість нього.

— А як щодо тебе? Чи це робить тебе кращою? Чи це робить тебе щасливою?

— Ви змушуєте мене почуватися, ніби я вчиняю щось погане.

— Коли ти припиняєш робити те, що краще для тебе, та починаєш робити те, що, на твою думку, потрібне іншим, ти робиш вибір, який матиме наслідки для тебе. Він також матиме наслідки і для Тодда. Що твій вибір присвятити себе допомозі каже йому про його власну спроможність впоратися з труднощами?

— Що я можу йому допомогти, що він може розраховувати на мене.

— Але ти насправді не можеш розраховувати на нього.

— Я хочу, аби він кохав мене.

— Ціною його зростання? Ціною власного життя?

Я дуже хвилювалася через Еліс, коли вона залишила мій кабінет. Вона була в глибокому відчаї. Але я не вірила, що вона покінчить із собою. Еліс прагнула змін, саме тому прийшла в пошуках допомоги. Проте я залишила їй свій домашній номер телефону та номер гарячої лінії для психологічної допомоги людям із суїцидальними нахилами і попросила щодня контактувати зі мною до нашої наступної зустрічі. Еліс повернулася наступного тижня та дуже здивувала мене, привівши з собою юнака. Це був Тодд. Еліс усміхалася до самих вух. Її депресії наче й не було, сказала вона. Тодд порвав з тією жінкою, і вони тепер знову разом. Вона почувалася відродженою. Вона тепер розуміла, що її жага та невпевненість відштовхували його. У цих стосунках вона намагатиметься більше довіряти, доведе йому свою відданість. Упродовж сеансу Тодд виглядав дратівливим та знудженим, він увесь час поглядав на годинник та совався на дивані, наче йому затерпли ноги.

— Неможливо поновити стосунки без нового початку. Які нові стосунки ви волієте мати? Чим ви готові поступитися, аби це спрацювало? — питаю я.

Вони витріщилися на мене.

— Почнемо з того, що ви маєте спільного. Що ви любляете робити

разом?

Тодд знову подивився на годинник. Еліс хутко посунулася ближче до нього.

— Ось вам домашнє завдання, — сказала я. — Хочу, аби ви визначили одну нову річ, яку вам подобається робити на самоті, та одну нову річ, яку ви любите робити вдвох. Баскетбол, домашні завдання та секс не рахуються. Займіться чимось веселим, але незвичним.

Еліс та Тодд поверталися до мене час від часу впродовж наступних пів року. Іноді Еліс приходила одна. Вона, як і раніше, була зосереджена на збереженні їхніх стосунків, але хоч що б вона робила, не могла позбутися сумнівів та невпевненості. Еліс хотіла почуватися краще, але не була ще готова змінитися. А коли Тодд приходив на зустрічі, то також здавався застряглим. Він отримував усе, що, як він гадав, хотів, — захоплення, успіх, кохання (не кажучи вже про високі оцінки), — але все одно виглядав сумним. Він змарнів та згорбився. Складалося враження, ніби його самоповага та впевненість у собі були атрофовані через залежність від Еліс.

Зрештою, Еліс та Тодд припинили ходити до мене, і я не чула від них жодних новин упродовж багатьох місяців. І от одного дня я отримала два повідомлення про випуск з коледжу. Одне було від Еліс. Вона отримала ступінь та була зарахована до магістерської програми з порівняльного літературознавства. Вона дякувала мені за час, що ми провели разом. Еліс розповіла, що одного дня прокинулася та вирішила, що з неї досить. Вона припинила робити Тоддові проєкти. Їхні стосунки закінчилися, вона дуже важко це переживала, але зараз вона щаслива, що не задовольнилася тим, що обирала для себе замість любові.

Інше повідомлення було від Тодда. Він отримав ступінь. На рік пізніше, але отримав. Він теж хотів подякувати мені. Тодд розповів, що ледве не кинув навчання, коли Еліс припинила виконувати завдання замість нього. Він був обурений та розлючений. Але зрештою взяв на себе відповідальність за власне життя, почав працювати з репетитором та погодився з тим, що мусить докласти зусиль заради власного ж блага. «Я був нікчемою», — писав він. Не усвідомлюючи цього, весь час, коли він розраховував, що Еліс зробить замість нього всю роботу, він був у депресії. Він сам собі не подобався. Тепер Тодд може

подивитися у дзеркало та відчутти повагу замість огиди.

Віктор Франкл пише: *«Пошук сенсу існування — це рушійна сила життя людини... Цей сенс унікальний та специфічний, бо мусить і може бути знайденим лише самою людиною; тільки тоді він набуде значущості, яка задовольнить людську волю до сенсу»*. Коли ми відмовляємося від власної відповідальності за нас самих, ми зрікаємося своєї можливості створювати та відкривати сенс. Іншими словами, ми зрікаємося нашого життя.

РОЗДІЛ 21

Дівчина без рук

Другим кроком танку свободи було навчитися, як йти на ризик, необхідний для справжньої самореалізації. Найбільшим ризиком за всю мою подорож було повернення до Аушвіцу. На моєму шляху зустрічалися люди, що протистояли мені, — родина, що приймала у себе Маріанну, офіцер з посольства Польщі, — переконуючи мене не їхати. І ще мій внутрішній сторож, частина мене, що воліла бути в безпеці більше, ніж на волі. Але тієї ночі, коли я лежала в ліжку Геббельса, я інтуїтивно відчула правду: я не зможу бути цілісною, допоки не повернуся, заради власного зцілення я маю знову відвідати це місце. Йти на ризик не значить нерозсудливо наражати себе на небезпеку. Але значить прийняти свої страхи, аби не бути в них ув'язненою.

Карлос почав працювати зі мною, коли навчався на другому курсі старшої школи та потерпав від соціофобії та низької самооцінки. Він так боявся не бути прийнятим своїми однолітками, що навіть не ризикував заводити дружбу чи стосунки. Одного дня я попросила його розповісти мені про десять найпопулярніших дівчат у школі. А потім дала йому завдання. Він мав запросити кожну з них на побачення. Він відповів, що це неможливо, що це дорівнюватиме соціальному самогубству, що вони ніколи не погодяться, що через його жалюгідність з нього глузуватимуть до кінця навчання. Я сказала йому, що це так, що він насправді може не отримати те, чого хоче. Але навіть якщо і не отримає, він усе одно стане кращим, ніж до цього, бо з'ясує реальний стан речей, бо отримає більше інформації, бо зможе побачити справжню дійсність, а не жити у реальності, яку для нього створив його страх. Зрештою він погодився виконати завдання. Він був здивований, коли чотири з найпопулярніших дівчат його школи прийняли запрошення! Карлос заздалегідь зробив висновок щодо своєї вартості, у своїй голові уже п'ятсот разів отримав відмову, і цей страх позначався на мові його тіла: він ховав чи відвертав очі замість того, аби дивитися відкритим сяйливим поглядом. Він власноруч перекрив радості доступ до себе. Щойно прийняв свій страх, побачив

вибір та пішов на ризик, він відкрив для себе можливості, про існування яких і не здогадувався.

Кілька років по тому, одного осіннього дня 2007-го, Карлос зателефонував мені з гуртожитку. Голос його був здавлений тривогою. — Мені потрібна допомога, — каже він.

Тепер він другокурсник в одному з університетів Великої десятки на Середньому Заході²¹.

Коли я почула його, що взагалі-то було для мене несподіванкою, то вирішила, що його знову охопила та здушує соціофобія.

— Розповіси мені, що сталося?

Це був тиждень прийняття клятви братства в університеті, сказав він. Я знала, що стати членом братства було його мрією ще зі старшої школи. Коли він вступив до університету, його мрія стала для нього ще важливішою, сказав він. Студентські спілки складали вагому частину соціальної структури університету, і всі його друзі цього тижня мали пройти посвяту, тож і для нього вступ до братства видавався необхідним для соціального виживання. Він чув плітки про злі та неприйнятні обряди в інших братствах, тому своє братство обирав дуже ретельно. Йому подобалася расова різноманітність серед членів братства та акцент на соціальній роботі. Воно здавалося йому найслушнішим варіантом. Багато його друзів нервували через дідівщину у своїх братствах, але Карлос через це не хвилювався. Він був переконаний, що знущання над новачками мало за мету допомогти юнакам швидше влитися до групи, поки воно не виходило за межі. Але його тиждень посвяти виявився не таким, яким його уявляв собі Карлос.

— Що не так? — питаю я.

— Мій куратор — деспот.

Він розповів, що куратор новачків був неймовірно агресивний, знаходив слабкі точки та тиснув на них якомога сильніше. Одному юнакові він казав, що його музичний смак «гейський». На одній із зустрічей він подивився на Карлоса та сказав: «Ти схожий на дивака, що мав би стригти мій газон».

— Що ти тоді відчув?

— Я був такий розлючений. Хотів ударити його кулаком в обличчя.

— А що ти зробив?

— Нічого. Він хотів мене зачепити. Я не відреагував.

— Що сталося потім?

Карлос розповів мені, що того ранку куратор наказав йому та іншим новачкам прибрати у будівлі братства, призначивши кожному окреме завдання. Карлосові він видав щітку для унітаза та пляшку засобу для чищення. І ще дав гігантське сомбреро. «Носитимеш це, коли драїтимеш унітази. Носитимеш і потім, коли підеш до класу. Єдине, що тобі дозволено казати впродовж дня, це «*Sí, señor*»²²». Це було публічне приниження, жахливий акт расизму, але якщо Карлос хотів приєднатися до братства, він мав пересилити себе та стерпіти приниження.

— Я відчував, що не можу сказати «ні», — мовив Карлос. Його голос здригнувся. — Це було жахливо. Я не хотів втратити своє місце у братстві лише через те, що мій куратор козел. Я не хотів дати йому виграти.

— Я чую, який ти злий.

— Я розлючений. І збентежений. І розгублений. Я відчуваю, що мав би могли прийняти це без такого засмучення.

— Розкажи мені ще.

— Я розумію, що це зовсім не одне і те ж, але коли я в сомбреро драїв унітази, то згадував ту історію, що ви розповідали мені, коли були в таборі смерті, коли вас примусили танцювати. Пам'ятаю, як ви казали, що були дуже перелякані та що ви перебували у в'язниці, але почувалися вільною. Що охоронці були більше ув'язнені, ніж ви. Я знаю, що куратор ідіот. Чому я не можу просто зробити те, чого він від мене хоче, та все одно почуватися вільним усередині? Ви завжди казали мені, що значення має не те, що коїться назовні, а те, що всередині. Я пишаюся своїм мексиканським походженням. То чому це лайно має для мене значення? Чому я не можу просто бути вищим за це?

Це було дивовижне запитання. Де віднайти нашу волю? Чи достатньо знайти внутрішню силу та внутрішню правду — або наші права та можливості також потребують від нас дій зовнішніх? Я справді переконана, що те, що відбувається всередині, важить більше. Також я переконана в необхідності жити згідно з нашими цінностями та ідеалами — з власною мораллю. Я вірю у важливість того, аби

захищати правильні речі та протистояти несправедливості та жорстокості. І ще я вірю у вибір. Свобода полягає в дослідженні відкритих для нас варіантів вибору та їхніх наслідків.

— Що більше ти маєш варіантів, — сказала я, — то менше почуватимешся жертвою. Давай обговоримо, які в тебе є варіанти. Ми склали перелік. Першим варіантом для Карлоса було ходити по кампусу в сомбреро до кінця дня, кажучи лише «*¡Sí, señor*». Він міг погодитися на будь-які інші приниження, що спадуть його кураторові на думку.

Інший варіант — протест. Він міг сказати кураторові, що відмовляється виконувати завдання.

Або відкликати свою заяву на вступ до братства. Покласти сомбреро зі щіткою та піти геть.

Карлосу не подобалися наслідки всіх трьох варіантів. Він не хотів відчувати сором та неспроможність через капітуляцію перед покидьком, який до того ж не цурався расистських принижень. Він відчував, що більше не міг відігравати расистські карикатурні сценки, не втрачаючи самоповагу, — якби він і далі корився покидькові, то надавав би йому сили, а сам би ставав слабший. Але демонстративна непокора кураторові могла вилізти боком — фізичною небезпекою та соціальною ізоляцією. Карлос боявся, що на нього нападуть, і він муситиме захищатися. Він не хотів, аби його охопила несамовитість, не хотів потрапити в пастку свого куратора, що навмисне доводив його до сказу, він не хотів брати участь у публічних сварках. Також Карлос боявся стати зневаженим братством та іншими новачками — саме тим товариством, якого так прагнув. Третій варіант — піти геть — був не кращий. Він мусив поступитися своєю мрією, своїм прагненням бути прийнятим, але він не мав бажання поступатися цим.

Перебираючи можливі варіанти, Карлос відкрив четвертий. Замість відкритого протистояння з куратором, що, як він боявся, могло перерости в жорстоку бійку, він міг звернутися зі скаргою до того, хто мав більший вплив. Карлос вирішив, що краще звернутися до президента братства. Він знав, що може донести цю справу на верхівку драбини, — на розгляд деканові університету, якщо з'явиться така необхідність, — але визнав за краще розпочати з більш місцевої розмови. Ми відпрацювали зміст та інтонацію його промови. Йому

було важко залишатися спокійним, коли ми повторювали знову і знову, але після кількох років терапії зі мною він добре знав, що коли в тебе уривається терпець, то на якусь мить ти можеш почуватися сильним, але насправді ти віддаєш свою владу. Сила не реагує, а відповідає — переживаючи почуття, розуміючи їх та плануючи ефективні дії, аби підштовхнути тебе ближче до мети.

Ми з Карлосом також обговорили ймовірні наслідки цієї розмови.

Існує можливість, що президент братства скаже Карлосові, що поведінка куратора новачків цілком прийнятна і що Карлос або погоджується з цим, або залишає братство.

— Якщо президент бачить це саме так, то, гадаю, мені краще знати про це, ніж не знати, — сказав Карлос.

Карлос зателефонував мені після зустрічі з президентом братства.

— Я зробив це! — його голос лунав переможно. — Я розповів йому, що сталося. Він сказав, що це огидно і він не толеруватиме такого.

Президент змусить куратора новачків припинити расистські знущання.

Авжеж, я дуже раділа, що Карлос отримав схвалення та підтримку і що він не мусив поступатися мрією. Але я переконана, що ця розмова була б переможною у будь-якому разі, незалежно від відповіді президента братства. Карлос здобув силу відстояти та розповісти власну правду, ризикуючи виключенням та критикою. Він вирішив не бути жертвою. І зайняв моральну позицію. Він діяв відповідно до вищої мети: побороти расизм, захистити людську гідність. Захищаючи власну гідність, він захищав будь-чию. Він проклав шлях для всіх нас, аби ми жили у згоді з нашими моральними ідеалами та правдою. Правильні вчинки — це дуже рідко те саме, що безпечні вчинки.

Гадаю, зцілення неможливе без певного ризику. Саме так це працювало для Беатріс. Коли ми познайомилися, вона була сумною блідою жінкою з відстороненими непривітними карими очима. Її вбрання було широке та безформне, а постава важка та згорблена. Я одразу усвідомила, що Беатріс уявлення не має, яка вона насправді вродлива.

Намагаючись не дивитися на мене, вона витріщалася прямо перед собою. Але вона не могла стриматися та кидала на мене короткі

погляди, ніби промацувала мої таємниці. Нещодавно Беатріс почула мою лекцію про прощення. Понад двадцять років вона була переконана, що неможливо досягти прощення за вкрадене дитинство. Але моя промова про власну подорож до прощення запалила в ній питання. *Чи маю я прощати? Чи можу я простити?* Вона ретельно оцінювала мене, намагалася визначити, чи я була справжня, чи лише плід її уяви. Історії про зцілення, що ви чуєте зі сцени, можуть здаватися надто дивовижними, аби бути правдою. Певною мірою, так воно і є. У складному процесі одужання катарсис не стається за відведені сорок п'ять хвилин. Не існує чарівної палички. Зміни відбуваються повільно, часом гнітюче повільно. *«Ваша історія свободи справжня? — здавалося, питають її стрімкі погляди. — А для мене є надія?»*

Беатріс до мене перенаправив інший психолог, мій чудовий друг, той же, що заохотив її прийти та послухати мою лекцію, тому я вже була трохи знайома з її історією. *Коли закінчилося ваше дитинство?* Я часто запитую про це своїх пацієнтів та пацієнок. Дитинство Беатріс закінчилося майже одразу ж, як і почалося. Її батьки цілковито нехтували нею та її братами й сестрами, відправляли їх до школи немитими та негодованими. Черниці в школі Беатріс розмовляли з нею різко, ганьбили за неохайний вигляд, сварили, що вона має митися та снідати перед тим, як приходити до школи. Ці слова Беатріс зрозуміла так, що це вона винна у зневазі батьків.

Пізніше, коли їй було вісім, один з друзів її батьків почав чіплятися до неї. Домагання тривали, хоч вона й намагалася чинити опір. Вона також намагалася розповісти батькам про те, що коїться, але вони звинуватили її у вигадках. На її десятий день народження батьки дозволили їхньому другові, який на той час уже два роки неприпустимо торкався її, повести дівчинку на «побачення» до кінотеатру. Після кіно він привіз її до себе додому та згвалтував у душі. Коли Беатріс у віці тридцяти п'яти років почала процес лікування зі мною, запах попкорна досі викликав у неї реперезивання.

У вісімнадцять років Беатріс вийшла заміж за наркозалежного в процесі одужання, що був емоційно та фізично жорстокий з нею. Вона втекла від сімейної драми, аби відтворити її знову, зміцнивши своє переконання, що бути коханою значить бути скривдженою. Зрештою

Беатріс подумала розлучитися з чоловіком, та щойно розпочала новий шлях свого життя, з новою роботою та новими стосунками, як її було зґвалтовано в подорожі до Мексики. Додому вона повернулася спустошеною.

Подруга Беатріс переконала її розпочати терапію з моїм колегою. Жінка була охоплена тривогою та фобіями, ледве могла підвестися з ліжка. Вона відчувала постійний важкий гнітючий страх, жила у стані підвищеної тривоги, боялася залишити дім та знову бути скривдженою, боялася запахів та асоціацій, які викликали виснажливі реперезивання.

На першому сеансі з моїм колегою Беатріс погодилася щоранку вставати з ліжка, йти в душ, застеляти ліжко, сидіти на велотренажері у вітальні впродовж п'ятнадцяти хвилин, ввімкнувши телевізор задля розради. Беатріс не заперечувала своєї травми, як я колись. Вона могла говорити про минуле та розглядати й осмислювати його. Але вона так і не оплакала своє перерване життя. Деякий час по тому, сидячи на велотренажері, Беатріс навчилася перебувати в товаристві власної порожнечі, вірити, що жалоба це не недуга (хоч і відчувається саме так), та розуміти, що коли ми знеболюємо наші почуття переїданням, чи алкоголізмом, чи іншою компульсивною поведінкою, ми лише відтерміновуємо наші страждання. Спершу Беатріс не крутила педалі, вона просто сиділа на велотренажері впродовж п'ятнадцяти хвилин. Через хвилину чи дві після того, як вона на нього сідала, вона починала плакати. І плакала, доки не лунав таймер. Тижні минали, і вона щоразу сиділа на тренажері все довше — двадцять хвилин, згодом двадцять п'ять. На той час, коли вона сиділа вже тридцять хвилин, Беатріс почала крутити педалі. Потроху, день за днем, вона доїжджала до схованок свого болю.

На той час, коли я познайомилася з Беатріс, вона вже виконала чималу роботу на шляху до зцілення. Її робота над сумом послабила тривожність та депресію. Вона почувалася значно краще. Але, почувши мою промову на заході громадського центру, вона зацікавилася, чи є ще щось, що може допомогти їй звільнитися від болю травми. Ймовірність прощення пустила в ній корені.

— Прощення не означає, що ти пробачаєш кривдників те, що він зробив із тобою, — пояснюю я їй. — Це ти прощаєш ту частину себе,

що була жертвою, та відпускаєш усі звинувачення. Якщо ти жадаєш цього, я можу допомогти тобі, провести тебе до свободи. Це буде схоже на перехід через міст. Буде моторошно дивитися вниз. Але я буду поряд. Як гадаєш? Хочеш продовжити?

Тьмяне саяво спалахнуло в її карих очах. Вона кивнула.

Через кілька місяців після початку терапії зі мною Беатріс була готова ментально привести мене до кабінету її батька, де відбувалися домагання. Це надзвичайно вразлива стадія терапевтичного процесу.

У психологічних та нейронаукових спільнотах досі тривають суперечки про те, наскільки корисно чи, навпаки, небезпечно для пацієнта ментально переживати травматичну ситуацію чи фізично повертатися до місця травматичної події. Коли я проходила практику, то навчилася з використанням гіпнозу допомагати вцілілим повертатися до травматичних подій та звільнитися з полону.

Дослідження останніх років показали, що ментальне повернення до травматичних переживань може бути небезпечним, що психологічне переживання болісних подій може насправді травмувати вцілілих.

Наприклад, після атак на Світовий торговий центр, що сталися 11 вересня, було визначено таку залежність: що більше разів люди бачили картину падіння веж по телевізору, то сильнішу травму вони мали з роками. Повторні зустрічі з подіями минулого можуть скоріше посилити моторошні та болісні почуття, ніж вивільнити їх. У моїй практиці та з власного досвіду я бачила дієвість ментального переживання травматичних епізодів, але їх можна проводити лише в цілком безпечному середовищі з досвідченими професіоналами чи професіоналками, які зможуть контролювати тривалість та глибину занурення пацієнтів чи пацієнок у минуле. Навіть і в такому випадку це не для всіх є найліпшою практикою.

Для Беатріс це було необхідним. Аби звільнитися від травми, вона потребувала дозволу відчувати те, що їй не було дозволено відчувати, коли відбувався аб'юз та впродовж трьох десятиліть по тому. Доки вона не зазнає тих почуттів, вони кричатимуть зсередини, привертаючи її увагу, і що сильніше вона намагатиметься їх придушити, то бурхливіше вони благатимуть її бути визнаними і то страшніше буде їм протистояти. Багато тижнів я обережно та повільно вела Беатріс, наближаючи її до тих почуттів. Не заради того, аби вони

проковтнули її. А заради того, аби вона побачила, що це лише почуття. Як Беатріс дізналася зі своєї роботи над смутком, дозволивши собі нарешті відчувати власну неосяжну тугу, вона отримала деяке звільнення від депресії, стресу та страху, що утримували її в ліжку. Та вона досі не дозволила собі відчувати злість через події минулого. Але прощення без гніву не буває.

Поки Беатріс змальовувала маленьку кімнату, скрип дверей, коли друг її батька зачиняв їх, темні картаті штори, які він змушував її запнути, я спостерігала за мовою її тіла та була наготові повернути її до реальності, якщо побачу, що їй стало зле.

Щойно Беатріс подумки запнула штори у батьковому кабінеті, вона заклала. Вона зачинила себе в кімнаті зі своїм кривдником.

— Зупинися тут, люба, — кажу я.

Вона зітхнула. Її очі досі заплющені.

— У кімнаті є крісло?

Вона кивнула.

— Як воно виглядає?

— Це фотель. Червоно-коричневого кольору.

— Я хочу, аби ти посадила батька в це крісло.

Вона скривилася.

— Ти бачиш його у кріслі?

— Так.

— Змалюй його мені.

— Він в окулярах. Читає газету.

— У що він вбраний?

— Синій светр. Сірі штани.

— Зараз я дам тобі великий шматок скотчу. Я хочу, аби ти ним заліпила йому рота.

— Що?

— Заліпи йому рота скотчем. Зробила?

Вона кивнула. Та мляво посміхнулася йому.

— Тепер тримай мотузку. Прив'яжи його до крісла так, аби він не зміг підвестися.

— Добре.

— Ти міцно прив'язала його?

— Так.

— Тепер я хочу, аби ти кричала на нього.

— Як кричала?

— Я хочу, аби ти сказала йому, як ти гніваєшся на нього.

— Я не знаю, що казати.

— Кажи: «Тату, я така зла на тебе, що ти не захистив мене!». Але не просто скажи. *Прокричи!* — я продемонструвала.

— Тату, я така зла на тебе, — сказала вона.

— Голосніше.

— Тату, я така зла на тебе!

— Тепер я хочу, аби ти його вдарила.

— Куди?

— Прямо в обличчя.

Вона підвела кулак і з силою вдарила повітря.

— Вдар його ще раз.

Вона вдарила знову.

— А тепер ногою.

Її нога злетіла вгору.

— Ось тобі подушка. Можеш бити її. Бий по-справжньому, — я простягнула подушку.

Вона розплющила очі та витріщилася на подушку. Спочатку її удари були нерішучі, але що більше я підбадьорювала її, то сильнішими вони ставали. Я запропонувала їй підвестися та вдарити подушку ногою, якщо їй хочеться. Кинути через усю кімнату. Кричати, доки не скінчиться повітря в легенях. Незабаром вона вже була на підлозі та колошматила подушку кулаками. Нарешті вона втомилася та, важко дихаючи, розвалилася на підлозі.

— Як відчуваєшся? — запитала я.

— Наче я не хочу зупинятися, ніколи.

Наступного тижня я встановила в кабінеті червону боксерську грушу на важкій чорній стійці. Ми придумали новий ритуал — починатимемо наші сеанси з вивільнення гніву. Вона подумки прив'язувала когось до крісла — зазвичай одного з батьків — і жорстоко била та кричала: «*Як ти міг (чи могла) дозволити цьому статися зі мною? Я була лише маленькою дівчинкою!*».

— Ти закінчила? — питаю я.

— Ні.

І вона продовжувала бити, доки не закінчить.

Того року на День подяки, повернувшись додому після вечері з друзями, Беатріс сиділа на дивані, пестячи свого собаку, коли раптом відчула поколювання по всьому тілу. В роті їй пересохло, серцебиття прискорилося. Вона намагалася дихати глибше, аби заспокоїти тіло, але симптоми погіршувалися. Їй здавалося, що вона помирає. Вона попросила подругу відвезти її до лікарні. Лікар, що оглядав її у палаті невідкладної допомоги, сказав, що з медичної точки зору все добре. В неї сталася панічна атака. Коли Беатріс прийшла до мене після цього випадку, вона була зневірена та налякана, знеохочена тим, що почувалася гірше замість того, аби почуватися краще, хвилювалася, що панічна атака станеться знову.

Я, як могла, намагалася переконати її у прогресі та розвитку. Я пояснила їй, що за моїм досвідом, коли ти вивільнюєш гнів, то часто відчуваєшся значно гірше перед тим, як почнеш почуватися краще. Вона похитала головою.

— Гадаю, я зайшла настільки далеко, наскільки була спроможна.

— Люба, ти маєш похвалити себе. У тебе була жахлива ніч. І ти пережила її, не зашкодивши собі. Не спробувавши втекти. Не певна, чи я змогла б так добре впоратися, як ти.

— Чому ви досі намагаєтеся переконати мене, що я сильна? Можливо, я не така. Можливо, я хвора і назавжди залишусь хворою. Можливо, вже час припинити говорити мені, ніби я така, якою мені ніколи не стати?

— Ти вважаєш себе відповідальною за те, у чому немає твоєї вини.

— А що, як я винна? Що, як я могла зробити щось інше, і він залишив би мене в спокої?

— А що, як самозвинувачення — це лише спосіб заохочування фантазії, ніби ти керуєш світом?

Беатріс захиталася на дивані, обличчям потекли струмки сліз.

— Тоді ти не мала вибору. Тепер маєш. Ти можеш вирішити ніколи сюди не повертатися. Ти завжди маєш такий вибір. Але я сподіваюся, що ти зможеш побачити, наскільки ти дивовижна вціліла.

— Я ледве тримаюся за життя. Це не видається мені надто дивовижним.

— Чи було в тебе таке місце, куди ти йшла, коли була маленька, де ти

почувалася в безпеці?

— Мені було безпечно лише наодинці у своїй кімнаті.

— Ти сідала на ліжко? Чи біля вікна?

— На ліжко.

— В тебе були якісь іграшки чи плюшеві тваринки, з якими ти грала?

— В мене була лялька.

— Ти розмовляла з нею?

Вона кивнула.

— Ти можеш зараз заплющити очі та сісти на те безпечне ліжко?

Тримай свою ляльку. Поговори з нею так, як розмовляла тоді. Що б ти їй сказала?

— Як ця сім'я може мене любити? Я мушу бути хорошою, але я погана.

— Ти знаєш, що весь час, що ти проводила наодинці дитиною, почувуючись так сумно та відокремлено, ти зводила величезне сховище сили та стійкості? Можеш тепер похвалити ту маленьку дівчинку? Можеш обійняти її? Скажи їй: «Тебе кривдили, але я люблю тебе. Тебе кривдили, але тепер ти в безпеці. Ти не мусила прикидатися та ховатися. Я бачу тебе тепер. Я люблю тебе тепер».

Беатріс міцно обійняла себе та здригнулася від ридання.

— Я хочу бути здатною захистити її тепер. Я не могла тоді. Та я гадаю, що ніколи не почуватимуся в безпеці, якщо не зможу захистити себе зараз.

Саме так Беатріс наважилася на наступний ризиковий крок. Беатріс визнала, що хотіла почуватися в безпеці, що хотіла бути здатною захистити себе. Вона дізналася про курси самооборони для жінок, що мали незабаром розпочатися в соціальному центрі неподалік. Вона відклала реєстрацію. Боялася, що не зможе впоратися з відбиванням атаки, що фізичне протистояння, нехай навіть у безпечному середовищі класу самооборони, що дозволяє та підтримує такі дії, може спричинити панічну атаку. Вона годувала себе будь-якими відмовками, аби не робити те, чого вона прагнула, аби виправдати страх, — курси можуть бути надто дорогими чи група вже набралася, чи навпаки, учасників недостатньо, тому групу скасують. Вона почала працювати зі мною над страхами, що лежали в основі її опору зробити те, чого вона хотіла. Я поставила їй два запитання. *Що найгірше може статися? Чи ти можеш це витримати?* За найгіршим сценарієм, який

вона могла собі уявити, прямо в класі, серед купи незнайомих людей, у неї станеться панічна атака. Ми отримали підтвердження, що медична анкета, яку її попросять заповнити при реєстрації до групи, надасть персоналу потрібну інформацію, аби вони могли допомогти у разі панічної атаки. Також ми обговорили той факт, що вона вже переживала панічну атаку раніше. Якщо це станеться знову, вона не буде здатна ні зупинити атаку, ні контролювати, але хоча б знатиме, що з нею коїться. Як вона вже знала зі свого досвіду, панічна атака, хоч вона моторошна і неприємна, не смертельна. Вона може її пережити. Тож Беатріс записалася на курси.

Але щойно вона опинилася у залі в спортивних штанах та кросівках, оточена іншими жінками, то втратила всю рішучість. Їй було надто соромно брати в цьому участь. Вона боялася зробити помилку, боялася привернути увагу. Але тепер, коли вже так близько наблизилася до мети, вона не могла піти. Вона сперлася спиною до стіни та спостерігала заняття. Після цього вона приходила до мене на сеанс, вбрана для того, аби займатися, але досі надто для цього налякана. Одного дня інструктор помітив, як вона дивиться на інших збоку, та запропонував їй попрацювати віч-на-віч, коли група закінчить. Коли вона прийшла до мене після цього заняття, її обличчя сяяло перемогою.

— Я здужала кинути його до стіни сьогодні! — каже вона. — Я притисла його. Я підняла його. Я кинула його у стіну сьогодні! Її щоким палали, її очі іскрилися гордістю.

Щойно вона переконалася, що зможе себе захистити, то почала йти на нові ризики — на заняття з балету для дорослих, на танок живота. Її тіло почало змінюватися. Воно вже не було вмістилищем її страху. Воно було знаряддям для радості. Беатріс стала письменницею, вчителькою балету, інструкторкою з йоги. Вона вирішила поставити танок на основі казки братів Грімм, яку читала в дитинстві, «Дівчина без рук». У цій історії батьки дівчинки ошукані й мусять віддати доньку дияволі. Диявол не може заволодіти нею, бо вона чиста та невинна, тому в пориві помсти та розчарування він відрубав їй руки. Дівчина блукає світом з обрубками замість рук. Одного дня вона заходить до саду короля, і він, побачивши її серед квітів, закохується. Вони одружуються, і він робить для неї пару срібних рук. У них

з'являється син. Одного дня вона рятує їхнього маленького сина, коли він мало не втопився. Її срібні руки зникають, і на їхньому місці з'являються справжні.

Беатріс простягнула свої руки, розповівши мені цю історію з її дитинства.

— Мої руки знову справжні, — каже вона. — І я врятувала не когось іншого. Я врятувала себе.

21 10 коледжів на Середньому Заході, що на коференції у 2012 році сформували асоціацію з гри у регбі.

22 «Так, пане» (з ісп.).

РОЗДІЛ 22

Якимось чином вода розступається

Час не лікує. Людина це робить сама, з часом. Зцілення можливе, коли ми вирішуємо взяти на себе відповідальність, коли вирішуємо піти на ризик і, нарешті, коли вирішуємо позбавитися рани, відпустити минуле чи журбу.

За два дні до свого шістнадцятиріччя син Рене, Джеремі, увійшов до кімнати відпочинку, де вони з чоловіком дивилися новини о десятій. У мерехтливому світлі від телевізора його темне обличчя виглядало занепокоєним. Рене мало не притулила сина, мало не схопила його в обійми, на які він досі час від часу погоджувався, але раптом задзвонив телефон. Це була її сестра з Чикаго, яка переживала важке розлучення та часто телефонувала пізно ввечері.

— Я маю відповісти, — сказала Рене.

Вона попестила сина по щоці та спрямувала всю увагу на свою злиденну сестру. Джеремі пробурчав «На добраніч» і попрямував до сходів.

— Солодких снів, крихітко, — сказала вона йому в спину.

Наступного ранку Джеремі не спустився вчасно, коли вона накривала сніданок на стіл. Вона гукнула синові зі сходів, але не отримала відповіді. Рене намастила останній тост маслом і пішла нагору постукати у двері його спальні. Він не відповідав. Вона, роздратована, відчинила його двері. У кімнаті було темно, жалюзі були досі опущені. Спантилена тим, що його ліжко вже прибрано, вона знову гукнула його. Шосте чуття спрямувало її до дверей шафи. Вона відчинила двері й мороз від жаху пробіг їй поза спиною. Тіло Джеремі звисало з дерев'яної перекладини на ремені, що був зав'язаний на його шії. На столі вона знайшла записку: *«Ви не винні, це через мене. Вибачте, що розчарував. — Дж.»*

Рене та її чоловік Грег уперше прийшли до мене лише через кілька тижнів після смерті Джеремі. Втрата була настільки свіжа, що вони ще навіть не горювали. Вони були у стані шоку. Людина, яку вони нещодавно поховали, для них ще не була мертва. Складалося враження, ніби вони заховали її під землею живою.

Упродовж перших сеансів Рене сиділа та ридала.

— Я хочу повернути час назад! — плакала вона. — Я хочу повернутися, повернутися.

Ґреґ також плакав, але мовчки. Він часто дивився у вікно, поки Рене ридала. Я сказала їм, що чоловіки та жінки часто оплакують втрату по-різному і що через втрату дитини їхній шлюб може дати тріщину або відкрити перед ними нові можливості. Я закликала їх добре піклуватися одне про одного, дозволити собі відчувати гнів та журбу, трошити, плакати, кричати, давати почуттям вихід, аби не змушувати Жасмін, сестру Джеремі, спокутувати їхній смуток. Я запропонувала їм взяти з собою фотокартки Джеремі, аби ми змогли відсвяткувати шістнадцять років його життя, шістнадцять років, упродовж яких його душа жила разом із ними. Я дала їм контакти груп підтримки для тих, хто пережив суїцид близької людини. І сама працювала з ними, коли припливною хвилею поставали запитання що-якби. *Що, якби я приділяла йому більше уваги? Що, якби я не відповіла на дзвінок тієї ночі, якби замість цього міцно обійняла його? Що, якби я менше працювала і більше часу проводила вдома? Що, якби я не вірила у вигадки, буцімто виключно білі діти вчиняють самогубства? Що, якби я пильнувала знаки? Що, якби я менше тиснула на нього через навчання у школі? Що, якби я зайшла до нього перед тим, як йти у ліжку? Всі ці що-якби розліталися, наче відлуння запитання, на яке немає відповіді: чому?*

Ми безмежно жадаємо усвідомити правду. Ми воліємо відповісти за наші похибки, знати правду про наше життя. Ми прагнемо віднайти причини та отримати пояснення. Ми хочемо, аби наші життя мали сенс. Але питати «чому?» — все одно, що залишатися в минулому, залишатися разом з почуттям провини та каяття. Ми не можемо контролювати інших людей, не можемо контролювати минуле.

У якийсь момент їхнього першого року втрати Рене та Ґреґ стали приходити до мене все рідше й рідше, і зрештою їхні візити взагалі припинилися. Я нічого не чула від них протягом багатьох місяців. Тієї весни, коли Джеремі мав би святкувати випуск зі старшої школи, я була рада та здивована отримати від Ґреґа дзвінок. Він сказав, що хвилюється через Рене, та запитав, чи можуть вони вдвох прийти. Я була вражена їхніми змінами. Вони обидвоє постаріли, але кожний

по-своєму. Грег набрав вагу. Його чорне волосся вкрилося сивиною. Рене не виглядала такою жалюгідною, якою я, через занепокоєння Грега, чекала побачити її. Обличчя в неї було гладеньким, блузка випрасувана, волосся щойно випрямлене. Вона всміхалася, казала приємності та жарти. Казала, що почувається добре. Але в її карих очах не було й натяку на сяйво.

Грег, який раніше на сеансах був мовчазний, тепер розмовляв, ще й наполегливо.

— Я маю дещо сказати, — каже він.

Він розповів, що в попередні вихідні вони з Рене прийшли на випускну вечірку школи до сина їхнього друга. Ця подія була для них небезпечною, сповненою мін, руйнівних нагадувань про те, що мали інші пари і чого не мали вони, про відсутність Джеремі, про нескінченність журби, про безліч моментів, яких вони щодня не переживатимуть разом із сином. Але вони пересилили себе, гарно вбралися та пішли на вечірку. Якоїсь миті того вечора, сказав Грег, він усвідомив, що насолоджується вечіркою. Музика, яку ставив діджей, нагадувала йому про Джеремі, про старі R&B платівки, які полюблив його син, які він вмикав у себе кімнаті, коли робив домашнє завдання чи зависав з друзями. Грег обернувся до Рене, що стояла поруч в елегантній блакитній сукні, та був вражений, як ясно він міг бачити Джеремі у її вилицях, у формі її рота. Його охопила любов — до Рене, до їхнього сина, до маленьких насолод від того, що він їв смачні страви під білим тентом у цей чудовий теплий вечір. Він запросив Рене на танець. Вона відмовила, підвелася та залишила його за столом на самоті.

Грег заплакав, розповівши це.

— Я тебе теж втрачаю, — сказав він дружині.

Обличчя Рене стало похмурим, а очі, здавалося, почорніли. Ми чекаємо, коли вона заговорить.

— Як ти смієш, — нарешті каже вона. — Джеремі не може танцювати. То чому маєш ти? Я не можу так легко знехтувати сином.

Вона говорила вороже. Отруйно. Я чекала, що Грег здригнеться. А він лише знизав плечима. Я збагнула, що Рене не вперше сприймає його щасливі переживання як наругу над пам'яттю їхнього сина. Я подумала про свою маму. Щоразу я бачила, як тато намагається

притулитися до неї, поцілувати її — і як вона завжди відсікає всі прояви його любові. Вона загрузла в ранній втраті власної мами та загорнула себе у плащаницю меланхолії. Часом, коли Клара грала на скрипці, її очі спалахували. Але вона ніколи не дозволяла собі реготати до болю у животі, загравати, жартувати, радіти.

— Рене, люба, — кажу я. — То хто помер? Джеремі? Чи ви?

Вона не відповіла.

— Джеремі не стане краще, якщо ви теж помрете, — кажу я Рене. — І вам від цього краще теж не стане.

Рене не ховалася від болю, як я колись. Вона зробила його своїм чоловіком. Одружившись із власною втратою, вона ховалася від життя. Я запитала, який простір у щоденному житті вона віддає своїй журбі.

— Грег йде на роботу, а я на цвинтар, — сказала вона.

— Як часто?

Мені здалося, я образила її своїм запитанням.

— Вона ходить туди щодня, — сказав Грег.

— Невже це *погано*? — відрізала Рене. — *Погано* бути відданою синові?

— Жалоба важлива, — сказала я, — але коли вона триває й триває, то може перетворитися на спосіб уникання суму.

Жалобні церемонії та ритуали бувають надважливими складовими роботи зі скорботою. Гадаю, саме тому релігійні та культурні практики включають у себе виразні жалобні ритуали — окреслений простір та структура, всередині якої розпочинаються переживання почуттів втрати. Але період жалоби також має визначений кінець. З цієї миті втрата припиняє бути окремим виміром та стає невіддільною від життя. Якщо ми залишаємося у стані нескінченної жалоби, ми обираємо для себе мислення жертви, переконання «*я ніколи це не переживу*». Якщо ми лишаємося загрузлими в траурі, то це ніби і наші життя також завершилися. Траур Рене, хоч він і був болісний, став також її щитом, парканом, що відгородив її від реального життя. Ритуалами своєї втрати вона захищала себе від її прийняття.

— Ви більше часу та емоційної енергії приділяєте синові, який помер, чи доньці, яка жива? — питаю я її.

Рене занепокоєно подивилася на мене.

— Я хороша мама, — каже вона, — але не збираюся вдавати, ніби мені не боляче.

— Вам і не треба нічого вдавати. Але ви — єдина, хто може запобігти тому, аби ваш чоловік та ваша донька втратили вас також.

Пам'ятаю, як моя мама, плачучи, розмовляла із зображенням своєї мами, що висіло над піаніно: «Боже мій! Боже мій, дай мені сил». Її ридання лякали мене. Її одержимість своєю втратою була схожа на люк, який вона мала відчинити, аби впасти туди, щоб втекти. Я була на кшталт дитини алкоголіків — завжди на варті її зникнення, була неспроможна врятувати її від порожнечі, але відчувала, що це якимось чином було моїм завданням.

— Я завжди гадала, що впустивши сум усередину, я зможу в ньому потонути, — сказала я Рене. — Але насправді це схоже на історію про Мойсея та Червоне море. Якимось чином вода розступається. І ти йдеш повз неї.

Я попросила Рене спробувати дещо інше, аби перемикнути жалобу на журбу.

— Поставте фотографію Джеремі у вітальні. Не йдіть на цвинтар, аби оплакувати втрату. Знайдіть спосіб єднатися з ним прямо у власному домі. Сідайте поряд і щодня проводьте з ним п'ятнадцять чи двадцять хвилин. Можете торкатися його обличчя, розповідати, що ви робите. Розмовляйте з ним. Потім поцілуйте його та повертайтеся до інших справ.

— Я так боюся знову покинути його.

— Він вбив себе не через вас.

— Ви цього не знаєте.

— Речей, які б ви змогли зробити інакше у житті, — нескінченна кількість. Ви вже зробили свій вибір, минуле в минулому, і ніщо не може це змінити. За якихось причин, про які ми ніколи не дізнаємося, Джеремі вирішив закінчити життя самогубством. Ви не можете вирішити за нього.

— Я не знаю, як із цим жити.

— Прийняття не прийде за одну ніч. І ви ніколи не станете щасливою від того, що він помер. Але ви зможете вирішити рухатися вперед. Ви зможете усвідомити, що жити життя на повну насправді буде найкращим способом вшанувати його.

Минулого року я отримала різдвяну листівку від Рене та Гріга. На фотокартці вони стоять біля різдвяної ялинки разом із донькою,

вродливою дівчинкою в червоній сукні. Грег обіймає доньку одною рукою, а дружину іншою. За плечем Рене видніється фотографія Джеремі, що стоїть на каміні. Це його остання шкільна фотографія, на ньому блакитна сорочка, його усмішка ширша за життя. Його місце в сім'ї не порожнє. Він не вівтар. Він серед них, завжди присутній у їхньому житті.

Портрет моєї мами тепер висить над піаніно у домі Маґди в Балтиморі, де вона досі дає уроки музики, де вона керує своїми учнями за допомоги логіки та серця. Коли Маґда нещодавно перенесла операцію, то попросила свою доньку Ілону принести їй до шпиталю мамин портрет, аби Маґда могла робити те, чого нас навчила мама, — закликати до мертвих з проханням сили, дозволяти померлим жити в наших серцях, дозволяти нашим стражданням та страхам повертати нас до любові.

— В тебе ще бувають нічні жахіття? — запитала я у Маґди одного дня.

— Так. Завжди. А в тебе?

— Так, — сказала я сестрі. — І в мене.

Я повернулася до Аушвіцу та відпустила минуле, простила собі. Потім повернулася додому і подумала: «От і все!». Але це тимчасове вирішення питання. Не все скінчено, доки все не скінчено.

Усупереч нашому минулому — а насправді завдяки йому — ми з Маґдою, кожна у власний спосіб, знайшли свій сенс та мету через понад сімдесят років після звільнення. Я відкрила для себе мистецтво лікування. Маґда залишилася відданою піаністкою та вчителькою музики і ще відкрила для себе нову пристрасть — гру в бридж та госпел-музику. Госпел тому, що це схоже на плач — силу всіх емоцій, що відпускаєш назовні. А бридж тому, що це про стратегію та контроль — шлях до виграшу. Вона чинна чемпіонка з гри у бридж, вона тримає всі свої нагороди на стіні навпроти маминого портрету. Обидві мої сестри захищали та надихали мене, навчили мене виживати. Клара стала скрипалькою Сіднейського симфонічного оркестру. До самого дня смерті — вона померла на початку свого дев'ятого десятиліття від хвороби Альцгеймера — вона називала мене «моя маленька». Більше, ніж ми з Маґдою, Клара залишалася зануреною у культуру єврейсько-угорських іммігрантів. Ми з Белою

полюбляли приїздити до них з Чічі, насолоджуватися їжею, мовою, культурою нашої молодості. Хоч ми всі не могли часто бути разом, але ми мали спільне минуле, тому робили все, що від нас залежало, аби збиратися на великі події — чергові свята, на яких не будуть присутні наші батьки. На початку 1980-х ми зустрілися в Сідней на весіллі доньки Клари. Кожна з нас чекала на це возз'єднання з щасливим передчуттям, і коли ми нарешті опинилися знову втрюх, то кинулися одна до одної у шалені обійми, такі ж емоційні, як і тоді, в Кошице, коли ми знайшли одна одну живими після війни.

Неважливо, що ми тепер жіночки середнього віку, неважливо, як далеко занесло нас життя, але щойно ми опинилися в товаристві одна одної, то, хай це й смішно, ми хутко вдалися до ролей нашої юності.

Клара опинилася у сьйві прожекторів, хазяйнувала коло нас, здушувала нас своєю увагою; Маґда була змагальна та вперта; я налагоджувала мир, метушилася між сестрами, пом'якшувала їхні конфлікти, ховала власні думки. Як легко ми можемо перетворити тепло та безпеку родини на щось на кшталт в'язниці. Ми покладаємося на наші давні захисні механізми. Ми стаємо такими, якими, як ми гадаємо, маємо бути, аби задовольнити інших. Сила волі та рішучість потрібні, аби не повертатися до незмінних ролей, що, як ми хибно переконані, збережуть та захистять нас.

Вночі перед весіллям ми з Маґдою піднялися до Клари, зайшли до дитячої спальні її дочки, де Клара грала з її старими іграшками. Те, що ми побачили, не було схоже на ностальгію матері за дитинством своєї дорослої доньки. Ми спіймали Клару на грі в удавання. Вона гралася, як гралася б дитина. Я усвідомила, що у моєї сестри ніколи не було дитинства. Вона завжди була геніальною скрипалькою. Вона не мала можливості побути звичайною маленькою дівчинкою. Коли Клара не грала на сцені, то грала для мене і Маґди, була нашою доглядальницею, нашою мамою. І тепер, у середньому віці, вона намагалася подарувати собі дитинство, якого мати їй дозволено не було. Вона зникла, що ми викрили її з ляльками, тому накинута на нас.

— Дуже погано, що мене не було з вами в Аушвіці, — сказала вона. — Якби я була там, наша мама досі була б жива.

Жахливо було почути таке. Я відчувала, як вся моя провина знову накриває мене хвилею — весь жах слова, яке я вимовила в перший

день в Аушвіці, жах тих спогадів, протистояння з тим старим, давно похованим переконанням, хоч і хибним, що саме я відправила нашу маму на смерть.

Але я більше не була ув'язненою. Я побачила в'язницю сестри, почула її провину та смуток, що продиралися крізь звинувачення, які вона кинула мені та Магді. Та я могла обрати власну свободу. Я могла перелічити власні почуття: гнів, нікчемність, смуток, каяття. Я могла дозволити їм кружляти, зростати та вщухати, минати. Могла ризикнути та відпустити потребу покарати себе за те, що живу. Могла відпустити почуття провини та повернути справжню повноцінну себе. Є рана. І є те, що після неї залишається. Я повернулася до Аушвіцу, сподіваючись відшукати відчуття смерті та нарешті прогнати його з себе. Але знайшла внутрішню правду, знайшла себе, таку, яку воліла повернути, знайшла власну силу та невинність.

РОЗДІЛ 23

День звільнення

Влітку 2010 року мене запросили до Форт-Карсона, що в штаті Колорадо, аби виступити перед військовими, серед яких був високий відсоток самогубств; цей гарнізон повернувся з Афганістана після бойових дій. Я мала говорити про власну травму — як я пережила її, як я щодня повертаюся до буденного життя, як я вирішую бути вільною, — аби допомогти солдатам легше пристосуватися до життя після війни. Піднявшись на сцену, я відчула кілька швидких внутрішніх поштовхів занепокоєння, стару звичку знецінювати себе, здивування, що може запропонувати цим чоловікам та жінкам війни маленька угорська балерина. Я нагадала собі, що я тут, аби поділитися найважливішою правдою, яку я знаю: що найміцніша в'язниця — наш власний розум і що ми вже маємо ключ від неї у нашій кишені, що цей ключ — це готовність цілковито взяти на себе відповідальність за своє життя, готовність йти на ризик, готовність звільнити себе від звинувачень та повернути собі власну невинність, прийняти та полюбити себе за те, хто ми є насправді — люди, недосконалі та цілісні.

Я попросила сил у батьків та в дітей, і в онуків й онучок та правнуків і правнучок. Попросила про все, чого вони навчили мене, що вони змусили мене відкрити.

— Мама колись сказала мені те, що я ніколи не забуду, — почала я. — Вона сказала: «Ми не знаємо, куди прямуємо, ми не знаємо, що з нами станеться, але ніхто не зможе відібрати в тебе те, що ти тримаєш у своїй голові».

Я промовляла ці слова незліченну кількість разів, я говорила їх «морським котикам» та командам екстреного реагування, військовополоненим та їхнім адвокатам з Департаменту у справах ветеранів, онкохворим та їхнім лікарям та лікаркам, праведникам світу, батьками та дітям, християнам, мусульманам, буддистам та юдеям, студентству з юридичних факультетів та молоді з групи ризику, людям, що сумують за втраченими коханими, людям, що готуються до смерті, і часом я відчуваю запаморочення, коли промовляю ці слова, із

вдячністю, зі співчуттям. Цього разу я ледве не впала зі сцени, коли говорила свої слова. Мене охопили почуття, чуттєві спогади, що я зберігала глибоко всередині: запах брудної трави, сильно солодкий смак M&M's. Мені знадобився певний час, аби зрозуміти, що мене знову охопили реперезивання. Але раптом я усвідомила: на стінах зали були розвішені прапори та знаки, я всюди бачила емблему, про яку не згадувала свідомо впродовж багатьох, багатьох років, але яка є такою ж визначною для мене, як і літери, з яких складається моє ім'я, — відмінний знак американських солдатів, що звільнили мене 4 травня 1945 року, який вони носили на рукаві, червоне коло з похилим синім числом 71 по центру. Я потрапила до Форт-Карсона, аби промовляти до 71-ї піхоти, до підрозділу, що звільнив мене шістдесят п'ять років тому. Я принесла свою історію свободи до вцілілих війни, які колись принесли свободу мені.

Упродовж цілого життя я ставила собі звичні запитання. *Чому я? Чому я вижила?* Зараз я навчилася запитувати себе про інше. *Чому б і не я?* Я стою на сцені в оточенні наступного покоління тих, хто бореться за свободу, і можу свідомо бачити дещо, що зазвичай неловиме, часто невидиме: втеча від минулого чи протистояння болю ув'язнює нас. Свобода починається тоді, коли ми приймаємо те, що маємо, та прощаємо себе, коли відкриваємо серця для дивовижної дійсності. На сцені я сміялася та плакала. Я була переповнена адреналіном від щастя і ледве могла вичавити з себе слова.

— Дякую, — сказала я солдатам. — Ваша жертва, ваші страждання мають сенс — і коли ви зможете віднайти правду всередині себе, ви станете вільні.

Я закінчила промову так, як закінчуватиму завжди, доки дозволятиме тіло, — високим махом ногою. *«Ось я! — каже мій мах. — Я зробила це!»*

А ось ви. Ось ви! У священному теперішньому. Я не можу вилікувати вас — чи будь-кого іншого, — але я можу відсвяткувати ваш вибір зруйнувати в'язницю у вашій голові, цеглину за цеглиною. Ви не в силі змінити те, що сталося, не в силі змінити те, що зробили ви чи зробили з вами. Але ви можете обрати життя *зараз*.

Мої дорогоцінні, ви можете зробити свій вибір та стати вільними.

ПОДЯКА

Я переконана, що люди не приходять до мене — їх до мене відправляють. Я висловлюю неосяжну вдячність багатьом неймовірним людям, яких було призначено мені, без яких моє життя не було б таким, яким воно є, без яких цієї книги не існувало б.

По-перше і насамперед, моїй дорогоцінній сестрі Магді Гілберт, якій тепер дев'яносто п'ять, а вона досі розквітає, яка зберегла мені життя в Аушвіці, та її відданий донці Ілоні Шіллман, яка боронить свою родину, як ніхто інший.

Кларі Корді, яка була більша за життя, яка справді стала мені другою мамою, яка кожний мій візит до Сіднею перетворювала на медовий місяць, яка влаштовувала п'ятничні вечери, як мамині, майстерно готуючи страви власноруч. Джанін та Шарлотті, жінкам, що йдуть її слідами. *(Знаєте угорську пісеньку? Ні, ні, ми не підемо геть, доки ти нас не виженеш!)*

Моїм пацієнтам та пацієнткам, унікальним та неповторним людям, які навчили мене, що зцілення — це не відновлення, а відкриття.

Відкриття надії у відчаї, відкриття відповіді там, де здавалося, що відповіді не існує, відкриття, що важливо не те, що сталося, а те, що ми з цим робимо.

Моїм неймовірним вчителям та наставникам: професорові Вітворсу; Джонові Гаддоксу, який познайомив мене з екзистенціалістами та феноменологами; Едові Леонарду; Карлові Роджерсу; Річарду Фарсону та особливо Вікторові Франклу, чия книга подарувала мені мовну здатність поділитися власною таємницею, чиї листи показали мені, що я не мушу більше втікати, чиє наставництво допомогло мені усвідомити не лише те, що я вижила, а й те, як я можу допомогти вижити іншим.

Моїм дивовижним колегам та друзям в мистецтві лікування: докторові Гарольду Колмеру, докторові Сіду Зісуку, докторові Солу Левайну, Стівену Сміту, Майклові Курду, Девідові Воєру, Бобу Кауфману (моєму усиновленому синові), Чарлі Гогу, Патті Геффернан та особливо Філу Зімбардо, моєму «брату-малюку», який не зупинявся, доки не знайшов цьому рукописові видавничий дім.

Багатьом людям, які запрошували мене донести мою історію до слухачів по всьому світу, зокрема: Говард та Генрієтт Пекетт з Організації молодих президентів; доктор Джим Генрі; доктор Шон Данешманд та його дружина Мар'ян з Miracle Circle; Майк Гоґ з Wingmen Ministries; всі причетні до Міжнародної конференції з логотерапії.

Моїм друзям та цілителям: Глорії Лавіс; моїм любим друзям-мушкетерам Сильвії Вечтер та Еді Шродеру; Лізі Келті; Венді Волкер; Флорі Салліван; Кетрін Гілквест, матері дев'яти дітей, яка кличе мене Мамою, на яку я можу покластися вдень та вночі; Дорі Бітрі, Ширлі Годвін і Джеремі й Інетт Форбз, з якими я можу цілком щиро розмовляти про роки та фази нашого життя та як з віком брати від життя найкраще; моїм лікарям Сабіні Валлах та Скотові Маккоулу; моєму майстрові акупунктури Бамбі Меррівезеру; Марчеллі Грелл, моїй компаньйонці та подрузі, яка так винятково доглядає мене та мій дім упродовж останніх шістнадцяти років, яка завжди прямо каже, що думає.

Белі. Другові мого життя. Другові моєї душі. Батькові моїх дітей. Коханому відданому партнерові, який ризикнув усім, аби побудувати зі мною в Америці нове життя. Коли я консультувала військових і ми подорожували Європою, ти завжди казав: «Еді працює, а я їм». Бело, наше дивовижне спільне життя було тим самим справжнім бенкетом. Я кохаю тебе.

Всю мою любов та вдячність моїм дітям: моєму синові Джону Еґеру, який навчив мене, як не бути жертвою, який ніколи не поступався у боротьбі за людей з обмеженими можливостями; моїм донькам Маріанні Енґл та Одрі Томпсон, які надавали мені неймовірну моральну підтримку та любляче заспокоєння впродовж довгих місяців письменництва, які зрозуміли, напевно, раніше за мене, що мені буде складніше знову пережити минуле, ніж вижити в Аушвіці. В ув'язненні в Аушвіці я могла думати лише про життєві потреби; а написання цієї книги потребувало від мене знову пережити всі мої почуття. Я не змогла б піти на цей ризик без вашої сили та любові.

Дякую чудовим чоловікам, дружинам, партнерам та партнеркам моїх дітей та онуків, людям, які додають нові гілки до дерева нашої родини: Робу Енґлу, Дейлові Томпсону, Лурдес, Джастіну Річланду, Джонові

Вільямсону та Іллінгер Енгл.

Моєму племінникові Річарду Егеру — моєму малюку Діккі — та його дружині Бірн вдячна за наш справжній родинний зв'язок, за ваше пильнування мене та мого здоров'я, за свята, що ми відзначаємо разом.

Коли народилася наша перша онучка, Бела сказав: «Три покоління — краща помста Гітлерові». Тепер вже чотири! Дякую наступному поколінню: Сіласу, Грехему та Хейл. Щоразу, коли я чую, як ви кличете мене прабабусею Діцу, моє серцебиття прискорюється.

Юджине Кук, мій партнер по танцям та душевний друг, шляхетний чоловік та джентльмен. Дякую тобі за нагадування, що любов — це не те, що ми відчуваємо, а те, що ми робимо. Ти завжди поруч, на кожному кроці, у кожному слові. Тож танцюймо бугі-вугі, скільки буде сил.

Нарешті дякую людям, які, слово за словом, сторінку за сторінкою, допомогли цій книзі народитися, співпраця з якими з самого початку набула сенсу: талановитим Нен Грехем та Роз Ліппел та їхнім вправним співробітникам у «Скрібнері». Як же мені пощастило потрапити до найкомпетентніших редактора та редакторки з серцями такими ж визначними, як і їхні голови. Ваша редакторська мудрість, завзятість та людське співчуття допомогли цій книзі стати тим, чим я завжди і сподівалася її побачити, — зняряддям для зцілення.

Есме Шволл Вайганд, моя співавторко, — ти не лише знаходила слова. Ти стала мною. Дякую за те, що була мені за офтальмолога, а саме за твою здатність бачити мою подорож зцілення з багатьох різних точок зору.

Дуге Абрамс, агенте світового класу та справжня людино світу, дякую тобі за твою силу волі, вдачу та душу, за те, що так віддано змінюєш цей світ на краще. Твоє життя на цій планеті — справжній дар.

За всі дев'яносто років свого життя я ніколи не почувалася такою щасливою та вдячною — такою молодою! Дякую всім вам.

ВІДГУКИ

«Її неймовірні знання ґрунтуються на унікальному життєвому досвіді, й, гадаю, в її порадах про подолання важких життєвих ситуацій чимало людей знайдуть миттєву розраду».

Білл Гейтс, засновник Microsoft Corporation

«Її історія змінила мене назавжди. Вона нагадує про те, якою може бути мужність у найскладніші часи. І про те, що “ми всі можемо загострювати увагу на тому, що втратили, чи на тому, що все ще маємо”».

Опра Вінфрі, акторка і ведуча ток-шоу «Шоу Опри Вінфрі»

«Книгу написано із пристрасстю та глибиною... Вона дає унікальні знання про справжню природу людського страждання та здібність одужання. Порівняння із “Людиною в пошуках справжнього сенсу” цілком природні, але ця праця навіть потужніша».

Майкл Беренбаум, колишній директор проєкту Меморіального музею Голокосту США

«Сила та мужність Едіт надзвичайні. У своїх мемуарах вона змальовує немислимий досвід у нацистських концентраційних таборах, історію власного становлення як психотерапевтки та історії про те, як вона допомагала іншим оговтуватися від численних та різноманітних складнощів. Її життя та праця — чудовий приклад прощення, стійкості та шляхетності».

Шеріл Сандберг, головна операційна директорка Facebook

«“Вибір” — справжній подарунок людству. Одна з тих виняткових та вічних історій, яку хочеш читати нескінченно і яка змінює тебе назавжди. Життя докторки Егер відкриває нам власну здатність виходити за межі здібностей у миті найгірших жахів і використовувати власні страждання на користь інших. Вона віднайшла справжню свободу та здатність прощати і показує нам, що ми можемо зробити те саме».

Десмонд Туту, активіст і священнослужитель, лауреат Нобелівської

премії миру

«Від цієї обдарованої людини, незламної вцілілої, досвідченої психотерапевтки я дізнався про людяність, страждання та стійкість значно більше, ніж від всіх своїх вчених ступенів. Ця іскриста та мужня дев'яносторічна старенька не просто розповідає нам історію, пропонує терапію та скеровує на власну подорож — вона дарує нам новий шлях буття».

Доктор Роберт Коффман, колишній директор Департаменту психічного здоров'я військово-морських сил США

«У цих відвертих мемуарах про травму, стійкість та надію Егер з перших рук передає щемливий досвід потерпання від жахів Голокосту. Ця вартісна праця розповідає нам захопливу історію виживання, дарує мудрість, отриману у важкому зіткненні з болісним впливом травми на людську психіку, свідчить про силу людського духу в боротьбі з незбагненим злом».

Library Journal

«Упродовж багатьох років моєї праці в сфері психічної травми ніхто не надихав та не заохочував мене так, як докторка Егер... Я переконаний в тому, що ця книга матиме потужний вплив на дуже широке коло читачів».

Чарльз В. Годж, полковник Армії США у відставці

«“Вибір” — це воістину прекрасні мемуари від вцілілої Голокосту, що стала клінічною психологинею, про свободу. Вони перегукуються з визначними працями Анни Франк та Віктора Франкла. Мурахи бігли мені по шкірі, коли я читав їх».

Адам Грант, автор бестселерів New York Times «Давати і брати», «Оригінали», «План Б»

ПРО АВТОРКУ

Докторку Едіт Іву Егер, уродженку Угорщини, підлітком разом із сім'єю в 1944 році було відправлено до Аушвіцу, моторошного нацистського табору смерті. Там було вбито її батьків. Тепер дев'яностотрирічна докторка Егер проводить практику з клінічної психології в Ла-Хоя, що в штаті Каліфорнія, займає посаду в Каліфорнійському університеті в Сан-Дієго, регулярно читає лекції по всій країні й за кордоном та консультує армію й військово-морські сили США у питаннях тренування стійкості та лікування посттравматичного розладу. Вона брала участь у численних телевізійних передачах, зокрема в «Шоу Опри Вінфрі» та програмі CNN, присвяченій вшануванню сімдесятої річниці звільнення Аушвіцу, а також стала головною героїнею документальної стрічки про Голокост, яка виходила на Нідерландському національному телебаченні. У 1972 році докторка Егер отримала звання Вчительки року серед учителів психології, а в 1987 році — Жінки року в Ель-Пасо. У 1992 році докторка Егер була відзначена Гуманітарною премією від Сенату штату Каліфорнія. Святкуючи дев'яносту річницю з дня народження Віктора Франкла на Міжнародній конференції з логотерапії, докторка Егер виступила із ключовою промовою. «Вибір» — її дебютна книга.

Ми віримо: найкраще, що можна подарувати, — це любов.

Любов до себе — коли ти маєш вільний час,
який присвячуєш лише собі;
любов до своєї дитини — коли ти хочеш,
аби вона росла у світі без меж і кордонів,
аби вона вірила в дива і в те, що можливо усе;
любов до найближчих та найдорожчих людей —
коли прагнеш розділити з ними
не просто річ, а цілий всесвіт.

Ми присвятили себе тому,
щоб видавати книжки, які варті любові.
Книжки, що розповідають захопливі історії,
навчають мріяти та спонукають пізнавати нове.
Книжки, що відкривають яскраві світи,
безмежні перспективи й широкі можливості.
Книжки, ділитися якими — це і є спосіб
виразити свої теплі почуття.

Ми щасливі, що ти тримаєш у руках цю книжку.
Адже ми знаємо, що найкращий подарунок — це #книголав,
бо #книголав — це любов.
А любов примножує любов.

книголав

СВІТОВИЙ БЕСТСЕЛЕР

ВИБІР

Свобода полягає в тому,
аби прийняти все, що сталося.

Едіт Егер

